

DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIES GENOOTSCHAP
VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN
TAALKUNDE

EN DE

FRYSKE AKADEMY

REDACTIE: PROF. DR. J. H. BROUWER, DR. M. P. VAN BUIJTENEN,
DR. W. KOK, DRS. S. VAN TUINEN

DRIE EN VEERTIGSTE DEEL

Gedrukt bij:

VAN GORCUM & COMP. N.V. - G. A. HAK & DR. H. J. PRAKKE

1957

Gedrukt ter Koninklijke Drukkerij Van Gorcum & Comp.

Winkes.nl

INHOUDSOPGAVE

	blz.
Enkele aanwijzingen en problemen bij de oudste bewonings- geschiedenis van Nederland, door P. Wybenga . . .	5
Essen op de Friese klei, door Dr. O. Postma	90
Die vier Grafschaften Frieslands nach Ablauf der Nor- mannenzeit, von Pastor Carl Woebcken	100
Volkswijsheid op drinkhoorns, door Ds. J. J. Kalma . . .	105
Voorindische sits in de klederdracht, door A. M. Lubber- huizen-van Gelder	120
Bergums kerk, klooster en omgeving, door A. Baart Jr., arch. B.N.A. en Dr. M. P. van Buijtenen	130

Boekbesprekingen

- E. Howard Harris, *The Literature of Friesland*, Assen 1956, door Dr. Anne Wadman.
- H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten, 1957, door Dr. D. P. R. A. Bouvy.
- Dr. A. W. E. Dek, *Genealogie der graven van Holland*, 's-Gravenhage, 1954, door Drs. J. Visser.
- Dr. M. P. van Buijtenen en Dr. H. T. Obreen, *Westergo's IJselmeerdijken*, Bolsward, 1956, door Mr. Dr. J. P. Winsemius.
- H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek, drie kronen met ere*, Sneek, 1956, door Dr. K. de Vries.
- H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt IIIA en IIIB*, Franeker, 1956, door Drs. J. J. Spahr van der Hoek.

ENKELE AANWIJZINGEN EN PROBLEMEN BIJ DE OUDSTE BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

P. WYBENGA

1. INLEIDING.

Een doorlopende geschiedenis van de bewoning en migratie in Nederland tot de Karolingische tijd, kan nog lang niet geschreven worden, zo dit al ooit mogelijk zal zijn. Wel zijn er enkele punten, waar de historicus flink houvast aan heeft, maar daartussen liggen grote stukken onland, waarin verdwalen heel gemakkelijk is. Vooral zij, die precies weten waar de weg loopt, zijn onbetrouwbare gidsen. Want zonder twijfel geldt ook hier: „Hwa't measte wis is, it wiste mis is”.

Maar één ding staat wel vast: met de geschreven bronnen alleen komen wij er niet. De hulpwetenschappen zullen het ontbrekende materiaal voor verreweg het grootste deel moeten leveren. Doch al zijn de oude geschiedenisbronnen dikwijls erg verward omdat zij wetenschap uit de zoveelste hand bevatten, toch zijn zij uiterst belangrijk. Zij geven ons die kleine stukjes vaste grond, die uitgangspunt en koers bepalen bij onze reis door het onbekende land. Welke resultaten de beoefenaren der hulpwetenschappen op de lange duur ook zullen bereiken, deze blijven hulpen en kunnen in hun specialistische eenzijdigheid nimmer de leiding van het geheel in handen nemen. Dat kan, aan het einde, alleen de historicus doen, die alle materiaal verzameld, gewogen, geschift en samengevoegd heeft.

Zover zijn wij voorlopig nog niet. Maar ondertussen heeft het wel zin om af en toe, als er nieuw materiaal bekend geworden is, de aanwijzingen en waarschijnlijkheden met potlood bij te tekenen op de kaart en die daarop aan een grondige beschouwing te onderwerpen, of er ook iets uit af te leiden is. Wellicht is het dan ook verantwoord bij een enkel duister punt een veronderstelling te maken of een suggestie te geven hoe het misschien geweest is of kan zijn. In ieder geval heeft dit voor, dat dan het belangrijkste weer eens naast elkaar op een rij gezet wordt.

Dat, en niet meer, is de bedoeling van dit artikel; wij willen proberen een tussentijdse balans op te maken en waar mogelijk een globaal overzicht geven van verlies en winst. Dat daarbij een

„dynamische” balans opgemaakt wordt, mag van een goed boekhouder verwacht worden.

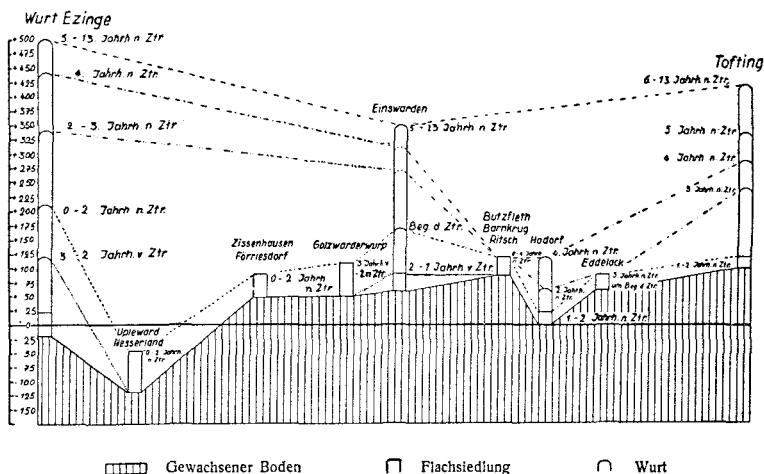
Van meet af aan is het duidelijk geweest, dat de oudste bewoningsgeschiedenis van Nederland tamelijk veel te maken heeft met de waterstaatkundige toestand in de verschillende perioden. Naast de klassieke bronnen spreken de veengronden, de vliedhillen, de woerden en vooral de terpen een duidelijke taal. De laatste alleen al door hun enorme omvang, die in het vlakke landschap onmiddellijk opvalt. Nog veel sterker kwam dit inzicht naar voren, toen de samenstelling en de inhoud daarvan opzettelijk en zeer zorgvuldig onderzocht werd. Het is vooral Prof. Dr. A. E. van Giffen geweest, die door zijn nieuwe en knappe methoden van op- en afgraving, daartoe bijgedragen heeft. Zijn afgraving van de terp bij Ezinge bijv. heeft alleen al door de publicatie van voorlopige rapporten in binnen- en buitenland opzien en bewondering gewekt.¹ En daarbij is opnieuw duidelijk geworden, welk een grote rol de verhouding van land en zee in onze lage landen heeft gespeeld bij de bewoning.

Geen schrijver zal dan ook nalaten om, als hij spreekt over de levensomstandigheden van de oude Friezen, te wijzen op het wilde water dat hen immer bedreigde. Hij zal hun terpen daaruit verklaren, hun vissen en varen, hun kopen en kapen, maar veel meer weet hij daarmee niet aan te vangen. Althans, verder blijft het water in de meeste gevallen buiten het gezichtsveld en inzonderheid bij de bewoningsgeschiedenis van vele andere streken van Nederland blijft het op de achtergrond.

De verklaring hiervan is niet moeilijk. Weliswaar weet ieder nu wel, dat het water tot het begin van onze jaartelling, als de schriftelijke bronnen beginnen te spreken, belangrijk gestegen is, maar hoe dit precies verlopen is weet men niet. Er zijn verschillende theorieën over, die ook in de datering belangrijk uiteenlopen. Maar daarna, als fijnere onderscheidingen noodzakelijk zijn voor een reconstructie van de geschiedenis, wordt het nog onduidelijker, want de uitkomsten van de verschillende onderzoeken schijnen elkaar op verscheidene punten tegen te spreken. Men weet daarmee eigenlijk niet recht raad. In Duits-

¹ Wel is het te betreuren, dat het reeds zo dikwijls aangekondigde eindrapport over Ezinge nog steeds op zich laat wachten. Nu zijn de gegevens over een groot aantal opstellen verspreid, terwijl zij onderling soms belangrijk verschillen. Ook in het vervolg van dit artikel zal dit een enkele maal blijken.

land bijv. hebben de archaeologen ernstig en met grote zorgvuldigheid getracht, uit de verhogingen van de terpen in verschillende gebieden het verloop en de datering van de opvolgende transgressie- en regressie-perioden af te leiden. Maar, hoewel de uitkomsten van dit onderzoek zeer interessant waren, over het punt waarvoor het opgezet was vertelde het niets. Dit blijkt wel uit onderstaande grafiek van Haarnagel.¹

Wij weten nu, dat deze methode wel bijna zeker tot negatieve uitkomsten moest leiden en dat het onmogelijk is, ondanks zeer deskundige afgravingen, uit de verhogingen van een aantal terpen in verschillende gebieden, de algemene niveau-veranderingen van de zeespiegel af te leiden.

Toen de Zuiderzee ingedijkt zou worden, ontving de „Staatscommissie-Lorentz” de opdracht het verloop en de hoogte van de afsluitdijk te berekenen. Daarbij ging het vooral ook om de vraag, waar deze de Friese kust moest bereiken, bij Piaam of bij Zurich, welke plaatsen rond zeven kilometer van elkaar verwijderd liggen. Zeer uitvoerige berekeningen zijn daartoe in dit gedegen rapport opgesteld. De uitkomst was opmerkelijk. Het bleek namelijk, dat als de dijk zeven kilometer noordelijker gelegd werd dan oorspronkelijk de bedoeling was, de hoogte 70 cm lager kon zijn. Bij aansluiting op Piaam zou de stormvloed

¹ Overgenomen uit „Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet”, onder redactie van Dr W. Haarnagel, Band 1. Hildesheim 1940, blz. 95.

1.80 m hoger kunnen oplopen, bij die op Zurich 1.10 m.¹ Het is duidelijk, dat wanneer een op het oog kleine verandering van het waterkerend obstakel zo'n groot verschil kan geven, wij uit de terpen geen algemene niveauverandering tot op decimeters nauwkeurig kunnen berekenen. Wij weten immers voor die tijd weinig of niets van het verloop der duinen, zeegaten, slenken en zandplaten, en dus ook niets van de ligging van een bepaalde terp ten opzichte van de stormvloeddreiging. De globale aanwijzingen, die de terpen kunnen geven van de hoogste standen van de zee, hebben alleen betekenis voor een beperkt gebied, omdat zij achter duin en wad lagen.

Veel meer dan van de archaeoloog mogen wij in dit opzicht verwachten van de bodemkundige. Deze onderzoekt, onder de voortreffelijke leiding van Prof. Dr. H. C. Edelman te Wageningen, gebied na gebied in Nederland op de samenstelling van de grond en de grondlagen, tot op een diepte van rond anderhalve meter. Of een laag opgeslikt is door zoet of zout water en hoe haar dikteverloop is, wordt daarbij vastgesteld. Uit de korreldikte wordt afgeleid, of de laag dicht bij zee ontstaan is of verder het land in, inbraken van de zee worden vastgelegd² en dus ook de richting waaruit de vloed toen kwam opzetten, enzovoort.

Maar wat vooral van belang is, door een gelukkige combinatie van bodemkunde en archaeologie³ is dikwijls een zekere datering mogelijk, waarbij gebruik gemaakt wordt van de oudheidkundige vondsten die onder, boven of in de verschillende lagen gedaan worden, terwijl uit de hoogte van de opgeslibde lagen ongeveer afgeleid kan worden, hoe hoog de gemiddelde vloedhoogte in een tijdperk is geweest.⁴

Prachtig wordt dit geïllustreerd door twee grafieken, die wij aantreffen bij een artikel van Ir. J. Bennema en Ir. K. van der Meer over „De genese van Walcheren”, welke wij hierbij overnemen.⁵ Het spreekt vanzelf, dat inzonderheid het tweede

¹ Zie het „Verslag van de Staatscommissie, benoemd bij K.B. van 4 juli 1918 enz.” 's Gravenhage 1926, blz. 7.

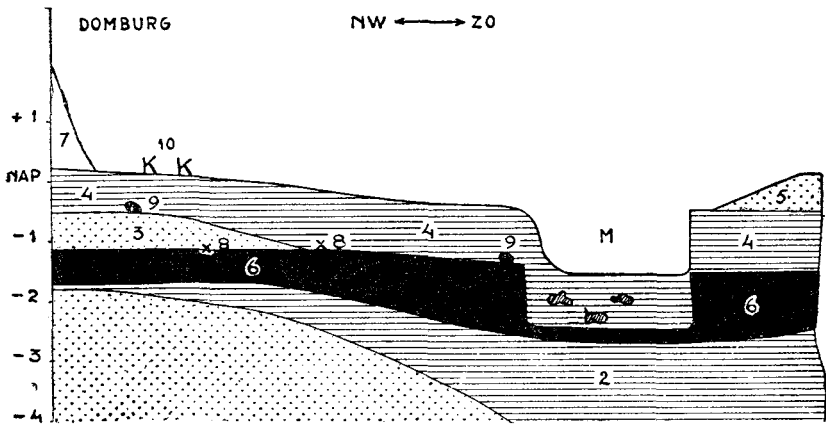
² Hierbij is ook de luchtfotografie van groot belang. Dat is duidelijk gebleken uit verschillende publicaties, waarvan wij vooral die noemen van Ir. C. A. J. von Freitag Drabbe in verschillende tijdschriften.

³ In de laatste tijd wordt daarbij ook de toponymie met vrucht ingeschakeld.

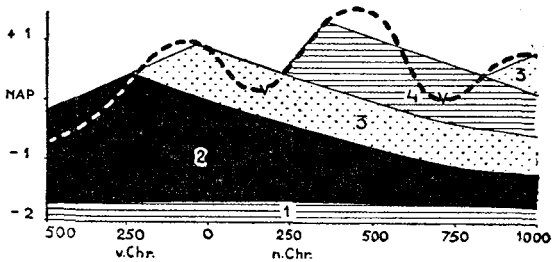
⁴ De zee brengt het land in de regel boven de gemiddelde vloedhoogte. Natuurlijk moet bij een latere reconstructie rekening gehouden worden met klink, die zeer belangrijk kan zijn, zodat relatieve hoogten gemakkelijker te berekenen zijn dan absolute.

⁵ Opgenomen in Boor en Spade IV, de grafiekjes op blz. 251 en 252. De korte bodemkundige publicaties verschijnen in de reeks „Boor en Spade”, waarvan nu vier delen verschenen zijn. De eigenlijke rapporten, voor een deel tegelijk proefschriften, worden uitgegeven door de Staatsuitgeverij.

hiervan met grote voorzichtigheid gehanteerd moet worden, maar de globale aanwijzing die de trend geeft lijkt ons wel juist.

1. oude zavel; 2. oude blauwe zeeklei; 3. zavel van kort voor onze jaartelling; 4. klei van 400-800 n. Chr.; 5. zavel en klei, plm. 1000 n. Chr.; 6. veen; 7. jonge duinen; 8. praeromeinse bewoning; 9. romeinse bewoning; 10. karolingische bewoning; M moerput.

Zeespiegelverandering, zoals die ergens op Walcheren af te lezen is uit de bodem. Legenda 1. oude blauwe zeeklei; 2. veen; 3. zavel; 4. klei.

De uitkomsten van deze beide onderzoekers komen in de grote lijn overeen met die van andere bodemkundigen en gelden, voorzover thans kan worden nagegaan, voor die kleigebieden van Nederland, die onmiddellijk voor eb en vloed lagen, terwijl landinwaarts deze invloed gemitigeerd wordt. Dit blijkt bijv. uit de onderzoekingen van Dr. Ir. J. S. Veenbos, gedeeltelijk gepubliceerd in zijn artikel „De bodemkartering van de Friese knipgronden”.¹ In het hart van Westergo, rond Tzum, is tussen 300 en 800 een halve meter dikke laag ontstaan van zgn. knipklei. Deze klei is zeer fijn en zou ontstaan zijn in brak water (ongeveer 25% zeewater),² hetgeen er op wijst, dat de zee hier

¹ Boor en Spade III, blz. 76-85.

² Idem IV, blz. 24-39.

wel geregeld, maar niet twee keer per etmaal kwam.¹ In de Karolingische tijd wordt de vlakke grond weer bewoond en verkaveld, maar later komt er een nieuwe transgressie en tast het zeewater opnieuw het kleidek aan, daarbij op sommige plaatsen diepe slenken uitschurend.² In die tijd begon de aanleg van dijken. Waar die het laatst gebouwd werden, slibden de slenken nog grotendeels dicht, hetgeen leidt tot een onderling afhankelijke datering.

In verband met de hierbij gewonnen inzichten is het jammer, dat de onderzoekingen van Prof. Dr. J. P. Bakker in Barradeel nog niet tot een definitief resultaat hebben geleid. Althans, dit is nog niet gepubliceerd.³ Wij zouden zo gaarne volgens een andere methode verkregen vergelijkingsmateriaal hebben gehad, om de uitkomsten te kunnen controleren.

Toch is uit het bovenstaande wel duidelijk geworden, dat wij gevorderd zijn op de goede weg. Het lijkt in ieder geval wel verantwoord, om de uitkomsten van het bodemkundig onderzoek in onze werkmethode op te nemen en na te gaan, wat wij daarmee kunnen aanvangen.

2. DE OUDSTE BEWONING.

Als Prof. Dr. A. E. van Giffen de resultaten van zijn veeljarig intensief archaeologisch onderzoek in Drente samenvat,⁴ komt hij tot de conclusie, dat in die provincie gedurende duizenden jaren een ononderbroken bewoning is geweest. Daarnaast wijst hij er op, dat zij na de versmelting van de hunebedbouwers en de gebruikers van enkelgrafheuvels,⁵ „één doorlopend verband tusschen de vroegere en latere culturen evident maken”.⁶

¹ Over de verhouding tussen zout en zoet water in dit gebied in die tijd lijkt het laatste woord nog niet gesproken. Er is niet gemakkelijk een verklaring voor te vinden.

² Door Dr. Veenbos werd hiervan een kaartje gemaakt, dat bij zijn artikel in B. en S. III gepubliceerd werd. Later gaf Prof. Edelman hiervan echter een ander en duidelijker kaartje, gepubliceerd in B. en S. IV, blz. 313.

³ Enkele voorlopige conclusies werden door Prof. Bakker gepubliceerd in zijn lezing Morfologisch onderzoek in Barradeel, verschenen in „Akademie-dagen II” (1948) Amsterdam, 1949, blz. 121. (Aanv. bij correctie: De resultaten van Prof. Bakker wijzen geheel in dezelfde richting; zie diens publicaties o.a. in Barradeel, Drachten, 1955.)

⁴ Opgravingen in Drente, gepubliceerd in het handboek Drente, onder redactie van J. Poortman, Meppel, tweede druk 1944, p. 393-568; Tot ongeveer gelijke conclusies komt Dr. van Giffen in: Oudheidkundige perspectieven enz., inaugurele rede S.U. te Amsterdam, ook verschenen in: Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland, Gedenkboek A. E. van Giffen, Meppel 1947, p. 497-544. Uit het laatste wordt geciteerd.

⁵ Oudheidkundige perspectieven blz. 519 stelt dit „circa 1400 vóór Chr.”

⁶ Opgravingen in Drente, blz. 547.

Slechts af en toe wordt een scherpe insnijding in de cultuurontwikkeling geconstateerd, die een toevloed van vreemde bevolkingselementen aannemelijk, waarschijnlijk of duidelijk maakt, bijv. rond 1000 v. Chr. van Keltische, ongeveer 200 n. Chr. van Friese en $\pm$ 400 van Angel-Saksische volksgroepen.

Tot ongeveer dezelfde conclusie kwam ook Dr. F. C. Bursch.¹ Volgens hem „is het vermoeden niet van de hand te wijzen, dat trots alle invasies rondom hen, en trots eenig contact met hun naburen, die overigens meest stamverwant waren, de huidige bevolking van het oude landschap nog in haar grondslag dezelfde is als vóór ruim 3000 jaar „toen de hunebeddenbouwers en de jagerstam van het bekevolk zich mengden.”

De opgravingen in Drente, „de archaeologisch best onderzochte provincie van het best onderzochte land van Europa”,² inzonderheid de minutieuze onderzoeken van Dr. Van Giffen op een beperkt gebied, hebben ons inzicht in de bewoningsgeschiedenis van Nederland zeer verruimd. De talrijke publicaties daarover werden ook in het buitenland aandachtig bestudeerd en leverden een belangrijke bijdrage tot het doorbreken en algemeen aanvaarden van nieuwe inzichten betreffende de verhouding tussen stam, taal en cultuur.

De archaeologische vondsten in Drente tonen ons in de laatste duizend jaren voor Chr. in dat gebied geen oorlog van allen tegen allen tussen al maar heen en weer trekkende stammen. Integendeel, wij leren daar een gezeten bevolking kennen, die haar wortels diep geslagen heeft in de voorvaderlijke grond, die door arbeid gewonnen brood eet, die leeft en laat leven. In een eerder stadium kon zelfs een „volkomen heterogene, minstens dualistische” bevolking³ eeuwen lang twee totaal verschillende vormen van dodenbestel handhaven, die geleidelijk tot één versmelten. Ook daarna geeft de indringing van vreemde elementen ogenschijnlijk geen opzienbarende moeilijkheden, maar worden deze langzamerhand in de inheemse gemeenschap geïncorporeerd.

Het zou onjuist zijn, uit reactie tegen een in dit geval onjuist gebleken theorie, meteen in een ander uiterste te vallen. Het

¹ Grafvelden in het Noorden, in: Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (O.M.R.O.), nieuwe reeks XVIII, 1937. Het citaat op blz. 64. Zie ook O.M.R.O. XXIII, 1942, Onze urnenvelden, door Dr. F. C. Bursch.

² Mr. G. A. Bontekoe in: Een kwart eeuw O.B., blz. 28.

³ Oudheidkundige perspectieven, blz. 519.

bovenstaande is allerm minst een sleutel, die alle problemen rond stam en woonplaats oplost. Zelfs in Drente zullen toen, evenals nu, emigranten verlost zijn geworden door het onbekende en het avontuur. Daarnaast staat het historisch vast, dat andere volkssammen wel gezworven, veroverd en bezet hebben, hetzij uit brood- of landnood, hetzij enkel uit onrust, hebzucht of drang naar avontuur. Wij zullen daarop hieronder nog moeten wijzen.

Maar ook dan, als vreemde volkssplinters infiltreren, of nieuwe stammen het oude land veroveren en de inheemse bevolking onderwerpen, is er geen sprake van algehele uitroeiing van de laatste, noch van een absolute verdringing van de eerdere cultuur. Na verloop van tijd ontstaat eenvoudig een mengras met een mengcultuur, waarop de cultureel sterkste groep het diepste stempel zet.¹

Daarnaast heeft het voortgezette archaeologische onderzoek aangetoond, dat men niet te spoedig uit het verschijnen van (dikwijls moeilijk te dateren, af te leiden en te vervolgen) nieuwe cultuurvormen, de instroming van of verovering door vreemde stammen mag afleiden. Dit werd in het verleden maar al te dikwijls gedaan door archaeologen, die daardoor in ernstig conflict kwamen met de eigenlijke historici, tot schade van geschiedschrijving en archaeologie beide.² En zelfs nu nog moet hiertegen voortdurend gestreden worden.

Want de gedachtengang die daartoe leidt is even helder als aantrekkelijk. Men wil uit het oudheidkundig bodemonderzoek de geschiedenis leren kennen, stammen localiseren en op hun tochten volgen, spraakgrenzen vaststellen, de wortels van volken en culturen bepalen. Bovendien is er een onbetwistbaar verband tussen volk en cultuur, omdat een cultuur de levensstijl van een gemeenschap is, die door eigen aard bepaald wordt. Wat is dan meer voor de hand liggend, dan bepaalde cultuurvormen als eigen-aardig te verbinden aan een historisch op die plaats bewijsbare stam, en uit de latere spreiding van de vorm de uitbreiding van de stam te verklaren? Maar dit laatste is al te eenvoudig, want zo ontstaat een beeld, „waarbij uitgegaan wordt

¹ Dit kan zeer goed die van de overheerste partij zijn, zoals meermalen in de geschiedenis bleek.

² Wij herinneren in dit verband alleen maar aan de pennestrijd tussen de proff. Holwerda en Gosses. Overigens zijn het niet alleen de archaeologen die uit schaarse gegevens te veel willen afleiden: ook historici worden daartoe wel eens verleid, zoals verderop nog zal blijken.

van de praemisse, dat ons land vóór die tijd onbewoond was".¹ Immers, tenzij men aanneemt, dat de hele bevolking weggetrokken of vernietigd is, blijft de invloed van de inheemse cultuur in enigerlei vorm voortbestaan. Toen was er geen staatsbestel, dat het maken van bepaalde soorten aardewerk of het dragen van bepaalde versierselen voorschreef of verbood.

Nog erger wordt het, wanneer men eerst uit de bodemvondsten de stambewegingen en -grenzen wil afleiden en daarna de spraakgebieden daarmee identiek verklaart. Klassieke schrijvers hebben de volken verdeeld in Kelten en Germanen en bijv. de Rijn als grens daartussen aangewezen, waarbij de Bataven uitdrukkelijk als Germanen aangeduid werden. Maar de taalwetenschap heeft uitgewezen, dat Noviomagus, een Bataafse stad, een Keltische naam kreeg, terwijl vele andere overgeleverde Bataafse namen duidelijk Keltisch zijn, zodat sommige onderzoekers aannemen, dat de Chatten in Hessen al een mengvolk waren.² Maar ook in dit opzicht heeft objectief archaeologisch onderzoek verheldering gebracht : „die Sprachgrenze zeichnet sich in den Bodenfunden nicht ab, die archäologische Grenze spiegelt keine Völkerscheide wider”.³

De intensieve internationale samenwerking en uitwisseling van resultaten der archaeologen heeft vervolgens duidelijk aangetoond, dat van oudsher de stammen waren opgenomen in grotere cultuurgemeenschappen, die een wijde ruimte omspannen. Deze werden bepaald door de verkeerswegen in die tijd. Er blijkt een voortdurend contact tussen de stammen in dat gebied, evenals een onderlinge beïnvloeding, zij het ook dat alles langzaam en meest geleidelijk verloopt. Een culturele bloei in een bepaald gebied (mooier versiering, practischer werk- of wapentuig, ander dodenbestel) straalt uit naar en werkt door in de grotere gemeenschap. Welke factoren een meer of minder snelle overneming bepalen, is daarbij meestal moeilijk na te gaan.

Het Nederlandse grondgebied heeft vrijwel immer binnen de invloedssfeer van twee of drie van deze grote cultuurgemeenschappen gelegen, die vooral door de waterwegen bepaald werden. Het Zuiden kreeg nieuwe impulsen via Maas en Rijn, het Noorden

¹ Dr. F. C. Bursch, O.M.R.O. XXIII, blz. 73/4.

² Vergelijk hierover H. Brunsting, Het grafveld onder Hees bij Nijmegen, diss. Amsterdam, 1937, inzonderheid de Duitse samenvatting.

³ U. Kahrstedt: Methodisches zur Geschichte des Mittel- und Niederrheins zwischen Caesar und Vespasian. In *Bonner Jahrbücher*, Heft 150 (1950), blz. 66.

via de kustvaart op de Noordzee.¹ De noordelijke en zuidelijke golf ontmoetten elkaar in een soort niemandsland, waarin soms ook nog een oostelijke stroming merkbaar is. In Gelderland en Overijsel moet dan ook dikwijls van een mengcultuur gesproken worden,² terwijl uitlopers van de noordelijke stroming soms in het Zuiden³ en van de zuidelijke in het Noorden⁴ waarneembaar zijn.

Zo laat het beeld zich, globaal genomen, tekenen. Maar wie scherper toekijkt, merkt dat het niet af is. Het bovenstaande is af te leiden uit de import, doch daarnaast is er ook een inheemse cultuur, waarin het eigen stamkarakter naar voren treedt. Het is vooral de keramiek die dit uitdrukt, doch ook hierbij blijkt op den duur internationale invloed, in de afgelegen gebieden later dan in die aan de grote verkeersaders.

De langs die oude wegen komende goederen- en cultuurstroom werd begeleid van mensen, die toen al dezelfde hebbeligheden hadden als tegenwoordig. Liefde, haat en hebzucht zijn menselijke eigenschappen, waarmee de internationale politiek altijd rekening moest houden. Kopen en kapen waren oorspronkelijk synoniem en dikwijls was de handelaar spion voor de latere onderdrukker. Zo waren de handelswegen ook altijd trekwegen voor vreedzame of vijandige elementen, die beide oorzaak werden van ras- en cultuurmenging.

Prof. van Giffen is geneigd, om in Drente rond 1000 v. Chr. infiltratie van Keltische elementen aan te nemen.⁵ Dr. Bursch laat zich over het Zuiden veel positiever uit: „In het Zuiden moet men inderdaad aannemen, dat vrij talrijke nieuwe volkscharen omstreeks 8 à 900 v.o.j. van het land bezit nemen, daarbij de inheemsche bevolking aan zich onderwerpend. Aldus is het te verklaren, dat onze vroege urnenvelden vreemd en eigen naast elkaar vertoonen. Deze vreemde invloeden . . . zullen wij wel degelijk de namen Illyrisch en Keltisch mogen geven”.⁶

¹ Van Giffen, Oudheidkundige perspectieven, blz.518.

² Dr. F. C. Bursch, Onze urnenvelden in O.M.R.O. XXIII, 1942, blz. 74.

³ Dr. P. J. R. Modderman, Het oudheidkundig onderzoek van de woongronden in het Land van Maas en Waal, In O.M.R.O. XXXII 1951. Hij concludeert, dat op de hoge zandgronden bij Wychen de bewoning de laatste duizend jaren voor de Romeinse tijd waarschijnlijk niet onderbroken is. „Ook invloed van de noordelijk gelegen urnenveldencultuur is waarneembaar”. (blz.44)

⁴ Van Giffen in Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1946, Assen, blz.75.

⁵ Dezelfde, Oudheidkundige perspectieven, blz. 525.

⁶ Zie 2, boven. Op rechtshistorische gronden concludeert ook Prof. E. M. Meijers tot Illyrische nederzettingen in het Zuiden. Zie zijn: Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden, deel I.

Uit dit alles is wel duidelijk geworden, hoe moeilijk het is uit de bodemvondsten juiste conclusies te trekken ten opzichte van de bewoningsgeschiedenis. Met schaarse gegevens uit min of meer toevallige vondsten was hierbij weinig aan te vangen. Dit verklaart een groot deel van de fouten die terzake in het verleden gemaakt zijn, toen met meer fantasie dan verantwoord was, tot verstrekkende uitkomsten geconcludeerd werd. Alles-beheersend is immers minutieuze detailstudie en juiste datering van liefst in tijdvolgorde aansluitende vondsten op een beperkt territoir. Daarom zijn de intensieve onderzoeken van Prof. van Giffen en zijn staf, waarbij vooral ook Dr. H. Tj. Waterbolk genoemd moet worden, bijv. te Zeijen¹ en Havelte,² zo gewichtig. Zij maakten het mogelijk de cultuurontwikkeling van de daar gevestigde bevolking als het ware stap voor stap te volgen tot de historische tijd toe, waardoor de kans op vergissingen veel geringer wordt.

Bijna alle belangrijke sporen van bewoning in Nederland voor de Romeinse tijd zijn, uitgezonderd in de terpen, aangetroffen op de zandgronden. Het is zeer verleidelijk, om daarom de klei- en veengronden in die tijd onbewoond en onbewoonbaar te verklaren. Er zijn echter aanwijzingen, die hier tot de grootste voorzichtigheid manen.

De bodemkundige gesteldheid, wij zagen het hierboven al, heeft in de kleistreken van Nederland de laatste tweeduizend jaar grote veranderingen ondergaan. Inbraken van de zee hebben veel verwoest en dikwijls één tot twee meter dikke kleilagen afgezet. Hierdoor kan veel onvindbaar geworden zijn dat alleen bij toeval aan het licht gebracht wordt.

De grafheuvels te Zwaagdijk, gemeente Wervershoof, Noordholland, spreken in dit verband duidelijke taal.³ Zeer laag gelegen (1.75-A.P.), hebben zij toch niet te lijden gehad van de zee en konden daardoor als zodanig herkend worden. Zij dateren „uit den ouderen of midden bronstijd, zegge circa 1400 tot 1000 v. Chr.”⁴ Dicht daarbij werd in die tijd een vuurstenen sikkkel opgeraapt, zoals in Noordholland, met name in West-Friesland, verschillende gevonden worden.⁵ Mr. Boeles meldt

¹ Over Zeijen heeft Prof. van Giffen zeer veel geschreven in diverse publicaties, o.a. verschillende afleveringen van de Nieuwe Drentse Volksalmanak.

² Zie de samenvattende publicatie in de Nieuwe Drentse Volksalmanak 1951.

³ Prof. Dr. A. E. van Giffen, Grafheuvels te Zwaagdijk, gepubliceerd in West-Friesland's Oud en Nieuw, Hoorn 1944.

⁴ Aldaar blz. 170.

⁵ Idem, aanhangsel, blz. 172-177.

van dezelfde soort „veertien secundair gevonden in of onder de terpen”.¹ In totaal werden in de terpen 25 voorwerpen gevonden, die van voor de terpentijd dateren.² Ook op Walcheren werden vóór-Romeinse bewoningssporen aangetroffen,³ tussen de grote rivieren zijn verspreide vondsten gedaan, en van de klei langs de zuidelijke Maasoever zegt Dr. Modderman: „Vooral in de oostelijke helft van de Maaskant moet een vrij dichte bewoning zijn geweest kort vóór en gedurende de Romeinse tijd”.⁴

In dit verband is het nuttig, kennis te nemen van de recente resultaten, waartoe Prof. H. Jankuhn kwam na vergelijking van eigen onderzoekingen in Angelen (Sleeswijk) en die van anderen in de Kreis Hertogdom Lauenburg, Noordwest Jutland en, in mindere mate, in Noorwegen.⁵

In de bewoningsgeschiedenis van de eerste drie streken is een zekere paralleliteit op te merken, aldus Prof. Jankuhn. In de bronstijd trekt de bewoning, met slechts sporadische uitzonderingen, zich terug van het jonge morene landschap met zijn zware leemgronden naar de lichtere gronden van de oude morene en de zandeilanden. Dit blijkt niet alleen uit de bodemvondsten, doch ook uit het pollen-analytisch onderzoek. Daartegenover vindt rond het begin van onze jaartelling een volksverhuizing in omgekeerde richting plaats, die opnieuw door het pollenonderzoek bevestigd wordt. Van de Elbe in het Zuiden tot Kaap Schagen in het Noorden („aber auch in anderen Gebieten Mitteleuropas”) worden de zware gronden weer in bezit genomen en, waar mogelijk, ook de klei als woongebied gekozen.

De oorzaak van de eerste migratie zoekt Prof. Jankuhn in een klimaatverandering. Grotere neerslag zou op het leem ontwateringsmoeilijkheden gegeven hebben, op de lichtere gronden een productiviteitsverhoging. Voor de tweede verhuizing zoekt hij een economische verklaring, die samenhangt met uitputting van bodem, zandverstuivingen, e.d. Aan twee technische voorwaarden

¹ Friesland tot de elfde eeuw, 's-Gravenhage, 1951, bijl. I blz. 481. Mr. Boeles geeft echter slechts van 12 de vindplaatsen, zie blz. 48 en 84.

² Idem, blz. 83.

³ Zie noot 4, blz. 8.

⁴ Dr. P. J. R. Modderman, Het oudheidkundig bodemonderzoek van de woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant. In: Brabants Jaarboek 1950, blz. 95.

⁵ Drs. H. Halbertsma was zo vriendelijk ons hierop te wijzen en zelfs ontvingen wij van hem een getypte samenvatting van „Vegetation, Klima und Besiedlungsgeschichte”, Vortrag gehalten auf der Jahresversammlung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung am 17. 4. 1952. Het karakter van dit stuk wijst sterk op een uitgebreide schets voor het houden van een causerie.

zal toen voldaan moeten zijn, nl. uitvinding van een zwaardere ploeg voor bewerking van de leembodem en het gebruik van ijzer voor het rooien van bossen, inzonderheid beukenbossen.

Het is niet de bedoeling op deze zeer interessante uiteenzetting commentaar te leveren, omdat de door Prof. Jankuhn genoemde gebieden een heel andere bodemkundige structuur hebben dan Nederland, althans voor een groot deel. Wel willen wij er op wijzen, dat de heer H. Tj. Waterbolk de migratie in Drente van de hoge gronden naar de rand van de beekdalen in de tijd van de volksverhuizing, vooral bepaald wil zien door klimaatverandering.¹ De hogere grondwaterstand en de grotere vochtigheid leidden tot de sub-atlantische veengroei, die hij in de vierde eeuw laat aanvangen, en welke bewoning van het hoogveen onaantrekkelijk, zo niet onmogelijk maakte. Het verlaten van de hoge heidegronden laat hij door „andere klimaatsfactoren” bepalen, doch op dit punt is zijn betoog, overigens zo sterk, noch duidelijk, noch overtuigend.

Uit het bovenstaande blijkt, dat bij het begin van de terpentijd, in ieder geval op de zandgronden van Nederland, overal verspreid, verschillende volksgroepen woonden. Hun cultuur werd in de eerste plaats bepaald door de grotere verkeersgemeenschap waarin zij opgenomen waren. Hun stamnamen zijn onbekend, hun ras gemengd; later zijn zij gedeeltelijk in de Nederlandse bevolking opgegaan.

Hun zucht naar migratie was belangrijk kleiner dan dikwijls aangenomen werd. De keuze van hun woonplaatsen werd waarschijnlijk in de eerste plaats door economische overwegingen bepaald, welke op hun beurt grotendeels van klimatologisch-waterstaatkundige en technische factoren afhankelijk waren.

3. DE FRIEZEN.

De eerste bewoners van ons land, waarvan de naam met zekerheid vast te stellen is, zijn de Friezen.

Wanneer zij zich voor het eerst op de Friese klei gevestigd hebben, is niet met zekerheid te zeggen. Zowel Prof. Dr. A. E. van Giffen als Mr. P. C. J. A. Boeles, de beide archaeologen die zich hiermee het meest bezig hebben gehouden, veranderen nog

¹ H. Tj. Waterbolk: De oudheidkundige verschijnselen in verband met de ontwikkeling van plantengroei en klimaat. In: Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek, blz. 57-98.

al eens van gedachten op dit punt. De eerste weifelde tussen 300 en 500 v.o.j., maar lijkt ten slotte te kiezen voor het laatste cijfer.¹ De laatste noemde wel eens 200 en 400, maar kiest in de tweede druk van zijn grote werk de middenweg: „De terpen-tijd begint o.i. op zijn vroegst rond 300 vóór Chr.”²

Beide onderzoekers gronden hun datering op dezelfde archaeologische vondsten, maar blijken op de achtergrond toch nog andere factoren te laten meespreken van verschillend karakter, want anders is het onverklaarbaar, dat hun opvattingen ruim 200 jaar uiteenlopen. Om na te gaan, welke van beide opvattingen het meest aannemelijk is, zullen wij dus vooreerst de plaatselijke archaeologische gegevens geheel buiten beschouwing laten en nagaan, of de waterstaatkundige omstandigheden, door andere vondsten gedateerd, hierover ook iets zeggen. Verschillende gegevens zijn daarbij ontleend aan het boek van Mr. Boeles.

De terpen van Westergo zijn opgeworpen op jonge zeeklei die soms eerst al bewoond was. In Oostergo over het algemeen ook, doch daar is de onderliggende kleilaag maar dun; rond Dokkum zit het zand of het veen zeer dicht onder de terpzool en werd soms zand gebruikt bij terphoging. In Groningen liggen de terpen dikwijls, in Oost-Friesland meestal op rivierklei, in Groningen ook wel op brakwaterafzettingen. Nog verder Oost en Noordoost is er dikwijf de eerste twee eeuwen na Chr. bewoning op vlakke zeeklei, daarna worden de nederzettingen verlaten of opgehoofd.³

Vast staat dus, dat de zee in Westergo eerst een flinke kleilaag aanbracht en het land boven de gemiddelde vloedhoogte had uitgeheven, voordat er bewoning kwam. Toen de nieuwe kleigrond begroeid was met kweldergras, kwamen de Friezen en zetten zich bij voorkeur neer aan een slenk in het centrum van Westergo, dat toen waarschijnlijk een eiland was. Spoedig (onmiddellijk?) bleek een kleine verhoging van klei en kwelderzoden noodzakelijk, waarschijnlijk met het oog op de hoge stormvloed.

Straks zal blijken, dat Westergo van de Friese kleistreken

¹ Zie „Die Wurtenforschung in Holland”, opgenomen in Haarnagel I, blz. 81. Prof. van Giffen plaatst het ontstaan van het eerste kleine kernterpje in de vijfde eeuw voor Chr., terwijl hij op de oorspronkelijke bodem nog twee bewoningsperiodes onderscheidt.

² Mr. P. C. J. A. Boeles, Friesland, 1951, blz. 75. Ezinge acht hij nog iets jonger: „Hichtum en Cubaard, om enige uitgesproken vroege terpen te noemen, zouden wij met hun eerste fase willen stellen *omstreeks* 300 v.C.” (blz. 108)

³ Zie hierover bijv. de hierboven opgenomen grafiek uit Haarnagel en noot 1, blz. 7.

vrij zeker het eerst bewoond werd en het eigenlijke Friese stamland was. Dit zou er op kunnen wijzen, dat daar de opslibbing door de zee eerder begon dan in Oostergo en Oost-Friesland en tevens daar het eerst de voorwaarden tot bewoning schiep. Dit is des te meer aannemelijk, omdat wij weten dat, hoe de noordelijke kustlijn toen verliep, in elk geval het Vlie er in die tijd is en Westergo met recht een zeeland genoemd kon worden. In een tijd van transgressie moet daar de zee in ieder geval merkbaar geweest zijn en wellicht ook het sterkst, althans als de noordelijke duinenrij toen niet zo gebroken was als tegenwoordig.

Dit laatste wordt vrijwel algemeen aangenomen.¹ Uiteraard is het (nog) niet mogelijk een datering te geven van de veranderingen die onze kustlijn heeft ondergaan, maar wel vallen er enkele algemene opmerkingen over te maken, die tenslotte uitlopen op één concreet gegeven.

De oude duinenrij moet zich gevormd hebben in een periode, waarin de zee zich teruggetrokken had, nadat zij eerst door hoge vloed en zand op en voor onze kusten had getransporteerd. Toen de wind vat kreeg op het geregeld droge zand, werd het opgewaaid tot duinen, die zich langzamerhand tot een brede rij vormden. Slechts daar, waar rivieren voldoende oppervlaktewater afvoerden om het ingestoven zand uit hun baan te houden, sloot de keten zich niet, evenmin als daar, waar de werking van eb en vloed zich ook tijdens de regressie sterk deed gevoelen. De klei en het veen, die zich in een voorgaande natte periode gevormd hadden, kregen daardoor een natuurlijke beschutting tegen het later weer opdringende zeewater, waarschijnlijk gepaard gaande met een geringe daling van de bodem.

Deze nieuwe transgressie heeft vanzelfsprekend in de eerste plaats die gebieden aangetast, die gelegen waren aan of achter de opengebleven zeegaten. Zij om- en overspoelden die en brachten daarop een kleilaag, die langzamerhand boven de gemiddelde vloedhoogte uitstak en begroeid werd. Dit was klaarblijkelijk

¹ Hierover is zeer veel literatuur. Wij volstaan met in het algemeen te verwijzen naar de jaargangen van het „Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap” en naar de tweede druk van H. Hettema, „De Nederlandse wateren en plaatsnamen in de Romeinse tijd”. (Den Haag, 1951.)

Een beknopte samenvatting in Handboek der Middelnederlandse Geographie, door Mr. L. Ph. C. van den Bergh, derde druk, aangevuld en bewerkt door Dr. A. A. Beekman en M. J. Moerman, 's-Gravenhage, 1949, blz. 9 vv. terwijl ook het proefschrift van Dr. W. Sprey, Tacitus over de opstand der Bataven (Groningen, Djakarta, 1953) een kort overzicht met veel literatuurverwijzing bevat.

eerst het geval bij Westergo. In die zelfde tijd merkte men, afgezien van de strook langs de oude Middellzee, in Oostergo nog weinig van de hoge vloed. Verschillende terpen rond Dokkum blijken opgeworpen te zijn op een ondergrond van hoogveen, gemengd met rivierklei en soms met enige brakwaterklei. De zool van de Aalsumer terp bestond echter uit zeeklei met ingeklemde schollen hoogveen. Deze terpen zijn alle van later datum dan de eersten uit Westergo. Uit de meesten is zelfs geen terra sigillata bekend, laat staan van het oudste geometrisch versierde aardewerk. Daarom veronderstelt Prof. van Giffen, dat de eerste jongere kleivorming in Westergo al had plaats gevonden, voordat zij, oostelijk voortschrijdend, zich verderop deed gevoelen.¹ Het lijkt zelfs de vraag, of zij zich tijdens de voor-romeinse transgressie wel over het hele oostelijke terpengebied heeft uitgestrekt.

Toch staat het vast, dat het verbrokkelingsproces van onze noordkust in de voor-romeinse transgressieperiode reeds vrij ver is voortgeschreden. Immers Plinius verhaalt, dat er voor de Noordzeekust 23 eilanden lagen in de eerste eeuw van o.j. En al behoeven wij hierbij niet uitsluitend aan de tegenwoordige waddeneilanden te denken (Westergo was toen ook een eiland en in de Vliemond lag dat waarvan Griend een overblijfsel is), toch waren zij daar voor een deel zonder twijfel in begrepen.

Het is deze voor-romeinse transgressie, die de datering van de Westergose terpen mede bepaalt. Zij behoeft niet samen te vallen met het hoogtepunt daarvan en kan zowel eerder als later vallen. Doch als wij hiermee rekening houden, dan nog is naar onze mening de datering van Mr. Boeles waarschijnlijker dan die van Prof. van Giffen. Want het hoogtepunt van die transgressie wordt vaker later dan eerder als 300 v. Chr. gesteld.

Waar die oudste Friezen vandaan kwamen, staat al evenmin vast. Er is een tijd geweest, dat vrijwel algemeen gedacht werd aan een zuidelijke herkomst, waarbij de suggestie gewekt werd, als zouden de Friezen, evenals de Bataven, een afsplitsing zijn van de Chattenstam, die oorspronkelijk in Hessen woonde. Prof. Dr. J. H. Holwerda liet bijv. de Friezen „als verwanten

¹ Negende en tiende jaarverslag van de vereniging voor Terpenonderzoek 1924-1926, blz. 14. Evenals Prof. Dr. H. J. Keuning achten wij de hiertegen ingebrachte bezwaren voorshands nog niet bewezen. Zie Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, „Het eerste hoofdstuk van de bewoningsgeschiedenis der drie noordelijke provinciën”, blz. 79.

van die Bataven en andere stammen, in het latere deel der eerste eeuw vóór Chr. in ons vaderland” komen.¹ Zo ver zuidelijk zocht Prof. van Giffen het niet: „Op keramische gronden schijnt mij de kern dezer (d.i. de Westergose) cultuur te liggen in de omgeving van de groote Nederlandsche Maasbocht en in de Duitsche beneden Rijnstreek, in de omgeving van Emmerik, Wesel en Mook”.² Dat was nog in de tijd, toen hij een tegenstelling construeerde tussen de Westerboornse en Oosterboornse terpen, die hij vooral baseerde op het voorkomen van het oudste geometrisch versierde aardewerk in de eerstgenoemde en het ontbreken daarvan in de laatstbedoelde. Maar nauwelijks heeft hij dit ook ondekt in de terp van Ezinge, of hij verandert van standpunt en zegt: deze oudste cultuur „is blijkbaar herkomstig uit het Oosten, tegelijk met de dragers ervan naar onze streken geïmmigreerd”.³ Ook Mr. Boeles is Prof. van Giffen hierin gevolgd. Eerst dacht ook hij aan zuidelijke herkomst en noemde bovenbedoeld aardewerk niet-Fries.⁴ Maar in de tweede druk van zijn standaardwerk schrijft hij, dat deze oudste Friese cultuur het nauwst verwant is aan die tussen Eems en Wezer, waarvan de wortels nog veel verder oostelijk liggen.⁵ Ook werd dikwijls aangenomen, dat de eerste Friezen uit een Sleeswijkse „Urheimat” kwamen, maar hiervan is mèn vrij algemeen teruggekomen.⁶

Dat de Friezen ver uit het Zuiden gekomen zouden zijn, is niet waarschijnlijk. Het argument, dat hun cultuur verwant is aan die van de Bataven, vervalt onmiddellijk, als men bedenkt, dat zij eeuwen vóór de Bataven in ons land aankwamen, zoals wij nog nader zullen zien. Trouwens, uit cultuurverwantschap behoeft helemaal geen stamverwantschap afgeleid te worden,

¹ Nederland's vroegste geschiedenis, tweede druk, Amsterdam, 1925, blz. 145.

² Jaarverslag (noot 1, blz. 20), op blz. 30.

³ Dertiende, veertiende en vijftiende jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek, 1928-1931, blz. 36.

⁴ In de eerste druk van „Friesland tot de elfde eeuw”, 1927.

⁵ Friesland, 1951, blz. 104 en Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek 1936-1940, blz. 24.

⁶ Omdat ons geen schrijver bekend is, die dit standpunt nu nog verdedigt, gaan wij hierop niet dieper in. Dr. C. Borchling, die in 1931 deze theorie nog verdedigde (Die Friesen, herausgegeben von C. Borchling und R. Muuss, blz. 5 vv.) kwam hierop zeven jaar later terug, daartoe gedwongen door de archaeologische feiten; zie zijn rede Die Friesen und der Skandinavische Norden, in De iepening fen de Fryske Akademy, Assen, 1938, blz. 60. Een goed overzicht van de verschillende theorieën met een breed literatuuroverzicht geeft bijv. Prof. P. Jørgensen in zijn knappe studie Ueber die Herkunft der Nordfrie sen, Kopenhagen, 1946, eerste hoofdstuk.

evenmin als infiltratie, zoals Mr. Boeles wil aannemen,¹ al is deze mogelijkheid er alle tijden geweest en gebruikt. Bovendien kan de cultuurverwantschap tussen Friezen en Bataven ook ontstaan zijn, doordat de laatsten invloeden ondergingen van de eersten, waartussen zij woonden. Immers niet alleen in het Noorden grensde het Bataafse gebied aan het Friese, maar ook in het Zuidoosten, waar juist in het door Prof. van Giffen aangewezen gebied de Frisiavones woonden.²

Tenslotte is er nog een belangrijke reden, waarom zuidelijke afkomst der Friezen niet voor de hand ligt. Hiervoor is aange-toond, dat het Noorden van ons land opgenomen was in het verkeerssysteem en de cultuurgemeenschap van de Noordzee. Voor de latere tijd is dit nog duidelijker aanwijsbaar, zij het ook met een zekere interruptie in de Romeinse tijd. Gezien deze factoren, gecombineerd met het landschappelijk aanzien van het nederzettingsgebied, dat nog een uitgesproken kwelder-karakter had, zou het moeilijk verklaarbaar zijn, als immigratie vanuit het Zuiden aangenomen moest worden.

Wij moeten dus aannemen, dat de Friezen, toen zij naar Westergo kwamen, reeds opgenomen waren in de Noordzee-cultuur. Naast overeenkomst van de keramische kenmerken, door Mr. Boeles duidelijk beschreven, wijst daarop ook de geografische spreiding van het oudste geometrisch versierde aardewerk. Behalve in Westergo is dat sporadisch gevonden langs de oostelijke kust van de Middellzee, in Ezinge en te Rhee in Dren-te. Elders in Nederland is het onbekend. Dit wijst duidelijk in de richting van de Noordzee, waaruit langs slenken en rivier-tjes de inbezitneming van het gebied plaatsvond. Zij moeten zich dan per schip met have en vee hierheen begeven hebben en – gezien hun ontwikkelde stalwoningbouw – ook uit weidegebied afkomstig zijn.³ In eerste instantie zouden zij Groningen en Oostergo letterlijk links hebben laten liggen, terwijl iets later minstens één nederzetting in Groningen gevolgd is.⁴

Herkomst uit het Chaukenland en verwantschap met de

¹ Overigens doet hij dit onder voorbehoud, omdat infiltratie „moeilijk te constateren” is. Friesland, 1951, blz. 185.

² Zie hierover de volgende paragraaf.

³ Ook Ludwig Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung, die Westgermanen*, I. Teil, 2. Auflage, 1938, blz. 71, neemt aan, dat de Friezen per schip geïmmigreerd zijn.

⁴ Immers Mr. Boeles neemt aan, dat de terpen van Hichtum en Kubaard ouder zijn dan die van Ezinge, zie noot 2, blz. 18.

Chaukenstam is dus, bij de tegenwoordige stand van de wetenschap, het best te verdedigen en alleszins aannemelijk, al is het overtuigende bewijs nog niet te leveren. Daarnaast bestaat er echter nog een reële mogelijkheid, dat de Friezen al eerder in Friesland woonden, doch binnen Friesland verhuisd zijn, al is daarvoor thans geen enkel bewijs aan te voeren.

In de vorige paragraaf is aangetoond, dat in Nederland en in ieder geval op verschillende zandgronden, een duurzame en ononderbroken bewoning aangenomen moet worden. Dat gold speciaal voor Drente, waarmee het Zuidoosten van Friesland geografisch en cultureel een geheel vormde. Een dunne bevolking in laatstbedoeld gebied tijdens de vestiging der Friezen in Westergo, is daarom alleszins aannemelijk. Contact tussen deze beide bevolkingsgroepen is eveneens waarschijnlijk, omdat de grondstof van het aardewerk duidelijke sporen van de zandgronden vertoont, terwijl ook het hout voor de woningbouw in „de Wouden” gehaald moest worden. Dit contact treedt zo markant op, dat Prof. van Giffen en Mr. Boeles zomerbewoning door Friezen in de kwelders suggereren,¹ terwijl 's winters een woonplaats op de veiliger zandgronden gekozen zou zijn.²

Van een bewoning der veen- en kleigronden vóór deze tijd in Friesland is er, voorzover ons bekend, geen enkel spoor. Toch moet zij niet onmogelijk geacht worden, vooral niet, als het drogere subborea al eerst de vierde eeuw na Chr. eindigde.³ Misschien dat het systematisch bodemkundig onderzoek hierover na verloop van tijd nog eens licht verspreiden kan, al mag men daarover niet optimistisch zijn vanwege de later opgeslikte kleilagen.⁴ Maar al is op dit ogenblik de mogelijkheid om bewoning in die tijd aan te tonen zeer gering te achten, het zou onverantwoord zijn haar geheel en al uit te sluiten en in het geheel geen rekening te houden met een eventuele interne migratie. De vraag, waarom deze bewoners hun oorspronkelijke

¹ Die dat opgegeven zouden hebben (want later verdwijnt de invloed van de zandgronden in het baksel) „toen de inmiddels uitgebreide en verhoogde nederzetting hun voldoende veiligheid bood”, Jaarverslag 1928-1931, blz. 37. Zie ook voor dit probleem de studie van Prof. Keuning, aangehaald in noot 1, blz. 20.

² Het zijn juist de grote stalwoningen, die te Ezinge al in de oudste woonlagen werden aangetroffen, welke zomerbewoning hoogst onwaarschijnlijk maken. Die werden immers vooral 's winters gebruikt!

³ Zie noot blz. 17.

⁴ Drs. H. Halbertsma vond onder Wons een nederzetting meer dan een meter onder het maaiveld (na-Romeinse klei), terwijl die gevestigd was op een twee meter dikke zavel-laag. Eerst daaronder werd veen aangeboord. (Een kwart eeuw bodemonderzoek, 1947, blz. 267). De bodemkundigen boren tot ongeveer anderhalve meter onder het maaiveld.

woonplaatsen verlieten, zou dan ook gemakkelijker beantwoord kunnen worden dan nu het geval is. Want daarop is in het geheel geen antwoord te geven, zolang hun herkomst niet vaststaat. Slechts ligt een algemene aanwijzing in de combinatie van twee factoren: dat zij van ouds veehouders waren (getuige hun ontwikkelde stalbouw) en dus waarschijnlijk van lagere gronden afkomstig, en de verhalen over de Cimbrische vloed, die hun bevestiging ontvangen in de twee meter dikke kleilaag, die Drs. Halbertsma constateerde onder de zool van een later ondergespoelde terp bij Wons.¹

Hoeveel Friezen zich op de rijpe kweldergrond in eerste instantie neergezet hebben, is moeilijk te schatten. Het oudste aardewerk is gevonden in 43 terpen van Westergo (2200 nummers) en in slechts 6 van Oostergo (21 nummers). De terp Tolsum bij Tzum spande de kroon, want daaruit werden niet minder dan 1023 vondsten geborgen.² Trouwens het gebied rond Tzum geeft wel zeer sterk de indruk, het centrum van de oudste nederzetting geweest te zijn.³

Natuurlijk zijn deze cijfers slechts aanwijzingen. Bij het afgraven van veel terpen werd in het begin geheel geen aandacht besteed aan de belangen van de oudheidkunde en tevens zullen veel scherven door jongere afzettingen bedekt zijn. Daar staat echter tegenover, dat dit soort aardewerk zeker twee eeuwen lang in gebruik bleef en dus met de mensen vermenigvuldigde.

Dit alles in zijn betrekkelijke waarde in aanmerking nemend, lijkt het er veel op, dat de Friezen indertijd eerder bij honderden dan bij duizenden naar Westergo kwamen. Misschien zou het nog veiliger zijn, het aantal gezinnen bij tientallen te rekenen.

Maar het land was vruchtbaar, zodat mens en dier hier goed konden gedijen. Het lag tot de Romeinse tijd, toen het strategische belang van het Vlie ontdekt en geëxploiteerd werd, in een uithoek, moeilijk te benaderen en niet gemakkelijk door te

¹ Zie noot 4, blz. 23.

² Zie voor deze cijfers het kaartje en de tekst bij Mr. Boeles, Friesland, blz. 97/98 en bijlage III.

³ Zie de terpenkaarten, die als losse bijlagen gevoegd zijn bij Mr. Boeles, Friesland, maar vooral de „Inventaris van terpen en wierden in de provinciën Friesland en Groningen” opgesteld door Drs. H. Halbertsma. Een afschrift daarvan berust in de bibliotheek van het Fries Genootschap te Leeuwarden. „Er bleken in Friesland minstens 920 te zijn geweest, over de Lauwers 340. Het leeuwenaaandeel lag in de grietenijen Hennaarderadeel, Franekeradeel, Wonseradeel, het kleigebied van Wymbritseradeel, Baarderadeel en Menaldumadeel. Vrijwel al deze nederzettingen behoorden, in tegenstelling met die in de Noordelijke gebieden, tot de oudste groep, dus van vóór de Volksverhuizingstijd” (als noot 4, blz. 23).

trekken. Voor rovers en bezetters was het geen aantrekkelijk object. Aangenomen mag dan ook worden, dat de bevolking zich rustig kon uitbreiden en wellicht nog versterkt werd door verwante immigranten. Het lijkt er veel op, dat na verloop van tijd uitbreiding plaatsvond over de Middellzee en verderop naar Groningen, zij het in afnemende intensiteit al naar gelang men verder van Westergo verwijderd raakte. Dit laatste bleef het kernland.¹ Over de waarschijnlijke westelijke uitbreiding zal gehandeld worden in de volgende paragraaf.

4. BATAVEN, KANNINEFATEN EN FRISIAVONES.

Het eerste klassieke werk dat de Bataven noemt als de bewoners van de Rijndelta, is De Bello Gallico van Caesar, die daarin verantwoording doet van zijn optreden in het jaar 55 voor Chr. Een latere schrijver, die omstreeks het begin van onze jaartelling een geografie uitgaf en daarvoor ook uit Caesar putte, vermeldt de Bataven echter niet, noch hier, noch elders, hetgeen verwondering en achterdocht wekt. Daar komt nog bij, dat de mededelingen over de Bataven opgenomen zijn in een zeer verwarde beschrijving, die een tegenstelling vormt met de overigens zo klare stijl van Caesar. Vrijwel algemeen neemt men dan ook aan, dat dit een invoegsel uit later tijd is.

Prof. Holwerda sluit zich geheel bij deze zienswijze aan en zegt: „Tusschen Caesar's eerste tocht naar den rechter Rijnsoever, in het jaar 55, en het jaar 10 moet dus . . . . de vestiging der Bataven in onze streken hebben plaats gehad”.² De heer W. J. de Boone volgt deze gedachtengang ook en werkt de argumenten van Prof. Holwerda verder uit.³

Als Caesar corrupt is, aldus deze schrijvers, dan moeten wij afgaan op Tacitus, die over de Bataven mededeelt, dat zij „eenmaal een stam der Chatten, bij gelegenheid van binnenlandse onlusten naar deze streken waren gekomen, opdat zij hier een deel zouden worden van het Romeinse Rijk. De eer en het bewijs van het oude bondgenootschap blijft bestaan”.⁴

Van de Chatten is bekend, dat zij lange tijd bondgenoten waren van de Romeinen. Nog in 11 voor Chr. weigerden zij om

¹ Feitelijk is het dit tot in de vorige eeuw gebleven, al had zijn positie belangrijk geleden onder het vertrek van handel en scheepvaart naar Holland.

² Nederland's vroegste geschiedenis, tweede druk, blz. 123.

³ De komst van de Bataven en Caninefaten in ons land, opgenomen in Tijdschrift voor Geschiedenis, 55, 1942, blz. 170 ff.

⁴ Vertaling van Prof. Holwerda, t.a.p.

met hun buren in opstand te komen tegen de Romeinen, maar een jaar later werd tot het tegengestelde besloten. Bovengenoemde schrijvers nemen aan, dat toen een minderheid, die een jaar eerder tot de meerderheid behoorde, zich daarop van het stamverband losgemaakt heeft en overliep naar de Romeinen, die, ingenomen met zoveel trouw, hen op een lege, vruchtbare, maar strategisch zeer belangrijke plaats woonplaatsen aanwezen. Onder een nieuwe naam, Bataven, werden deze Chatten ingeschakeld in het Romeinse systeem van de grensverdediging.¹

Veertien jaar later moet er een nieuwe breuk in de Chattenstam gekomen zijn. Dan zwerven de Kanninefaten langs de grenzen van het Rijk en ook zij krijgen van de Romeinen woonplaatsen aangewezen, west van de Bataven, in het tegenwoordige Holland.

De Rijn gold toen officieel als rijksgrens, maar vormde geen afscheiding tussen volkeren. Zowel de Bataven als de Kanninefaten woonden aan beide zijden daarvan. Dit veranderde echter in 47.

De Friezen waren in 28 opgestaan tegen de Romeinen en het was hun gelukt om negentien jaren lang hun onafhankelijkheid te bewaren. In 47 werden zij opnieuw door Corbulo onderworpen, doch juist toen deze hiermee gereedgekomen was, ontving hij uit Rome bevel zich terug te trekken achter de Rijn. Voortaan moesten de soldaten ten zuiden van de rivier blijven, maar ten noorden daarvan moest een grote strook land onbewoond gemaakt worden, waarin vriend noch vijand mocht komen. Omdat de Romeinse vondsten in Noordholland vrijwel geheel ontbreken, concludeert Dr. Byvanck: „Blijkbaar heeft de geheele kuststreek behoord tot de van bewoning vrijgehouden strook.”² De Bataven en de Kanninefaten, die boven de Rijn woonden, moesten dus in ieder geval verhuizen.

Woonden er toen ook al Friezen in Noordholland? Het is niet te bewijzen, maar waarschijnlijk is het toch wel; behalve naar het Oosten, zullen zij zich ook wel naar het Westen uitgebreid hebben.

¹ Ook Ludwig Schmidt, t.a.p. II, blz. 149, is van mening dat Caesar de Bataven niet heeft gekend. Hij acht het echter mogelijk, dat zij eerder in ons land kwamen. Dr. A. W. Byvanck komt in Nederland in den Romeinschen tijd, derde druk, 1945, blz. 88, tot ongeveer dezelfde conclusie. Hij meent, dat de Bataven al voor 12 in de Betuwe gekomen moeten zijn, want anders had Drusus daar in een vijandelijk land geen grote werken durven uitvoeren. Dit argument is niet sterk, want de Bataven kwamen daar in onbewoond land, „vacua cultoribus”.

² Dr. Byvanck, t.a.p., blz. 435.

De uitbreiding naar het Oosten laat zich het gemakkelijkst demonstreren door de vondsten van het oudste Friese aardewerk te vergelijken met die van terra sigillata. Van het eerste gaven wij de cijfers al.

Het laatste is in Westergo gevonden in 45 terpen met 1358 nummers (in Hatsum I en II alleen al 708; daar wijzen ongestempelde dakpannen op villabouw). Oostergo komt nu voor den dag met 838 vondsten uit 40 terpen (Ferwerd 241, Hallum 156), terwijl Drs. W. Glasbergen in Groningen 400 vondsten rubriceerde uit 15 terpen, waarvan negen langs het Reitdiep.¹ Deze gegevens, die sterk wijzen in de richting van uitstraling uit een centrumgebied, gecombineerd met de klassieke berichten over de woonplaats van de Friezen tussen Vlie en Eems, maken een Friese kolonisatie vanuit Westergo naar het Oosten waarschijnlijk, al is het theoretisch mogelijk dat het enkel gevolg van Friese handelsactiviteit was.

Het zou onverklaarbaar zijn, als die oostwaartse beweging niet gepaard was gegaan met een uitbreiding in tegengestelde richting, aangezien de uitmonding van het Flevomeer geen ernstige belemmering vormde. Integendeel, het water was de verkeersweg bij uitnemendheid en de intensieve handelsbetrekkingen met de Romeinen zullen in de eerste plaats per schip plaatsgevonden hebben. Waarom zouden de Friezen zich dan alleen naar het Oosten en niet tegelijkertijd ook naar het Zuiden en Westen uitgebreid hebben?

Bovendien wijzen enkele historische gegevens in deze richting. Als de Friezen het Romeinse dwangjuk afschudden, wordt ons dit door de klassieke schrijvers tamelijk uitvoerig meegedeeld. Wij lezen daarbij ook, dat de Friezen het Romeinse castellum Flevum belegeren, dat, volgens de heer Hettema, misschien met Vectio, Vechten (op de Tabula Peutingeriana tot Fletione verhaspeld) geïdentificeerd moet worden. Ook Mr. Boeles neemt dit nu aan.² Deze gedurfde operatie zou gemakkelijker verklaard kunnen worden, wanneer men aanneemt, dat de Friezen niet allen uit Westergo of verderaf gelegen gebieden kwamen.

Iets meer relief krijgt deze flauwe aanduiding van een moge-

¹ Mr. Boeles, Friesland (1951), blz. 151 en 153 en bijlage IV. Drs. W. Glasbergen, Terra sigillata uit de provincie Groningen, in vijf en twintigste t/m acht en twintigste jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek, 1941-1944, blz. 323.

² H. Hettema Jr., De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd, tweede druk. Boeles, t.a.p. blz. 120/1.

lijkheid, als wij letten op de geschiedenis van Verritus en Malorix. Slechts enkele jaren na de ontruiming van de streek ten Noorden van de Rijn trekken die met gezinnen, have en vee naar het Zuiden, om daar onbewoonde grond te bezetten en zo de waarschijnlijke overbevolking van Westergo te ontlasten.

Deze drang naar het Zuiden, die in later eeuwen nog veel sterker werd en blijvend resultaat opleverde, kan er ook eerder geweest zijn. Dat er geen Romeinse oudheden in dit gebied gevonden zijn, bewijst hieromtrent niets; in de eerste halve eeuw van onze jaartelling was het contact van de overheersers met het Noorden daarvoor nog veel te zwak.¹ Veel opmerkelijker is het ontbreken van inheems aardewerk uit die tijd in dit gebied.

Terecht wees Dr. Byvanck er al op, dat dit niet verwonderlijk is, omdat de geografische omstandigheden daar sedertdien sterk veranderd zijn. Dat blijkt wel heel duidelijk uit twee publicaties in „Boor en Spade”.² Daarin wordt medegedeeld, dat tussen Koedijk en Oudkarspel enkele scherven gevonden zijn, „volgens Dr. P. J. R. Modderman van Fries-Bataafse oorsprong”. Zij werden gevonden onder een laag knipklei, opgeslibd in dezelfde tijd als die in Friesland, in „een donkere humeuze band”, soms veenachtig, die duidelijk een cultuurlaag is en dus uit de Romeinse tijd moet dateren. Bovendien zijn er in Noordholland veel inbraken van de zee geweest, zowel vanuit het Westen als uit het Oosten. Het spreekt dus vanzelf, dat hier veel bewoningsresten weg- en ondergespoeld zijn, waarvan wellicht weinig meer voor de dag zal komen.

Misschien, dat ook het probleem van de Frisiavones een aanwijzing in dezelfde richting geeft. „De Frisiavones (of Frisiaevones) moeten een deel zijn geweest van de Friezen, dat zich in de streek van de groote rivieren heeft gevestigd. Wellicht worden zij bedoeld met de Kleine Friezen, die Tacitus in zijn Germania vermeldt”.³

Meestal vindt men de voorstelling, dat de Grote Friezen

¹ Vgl. W. Glasbergen, Terra sigillata uit de provincie Groningen, 25ste t/m 28ste jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek, 1941-1944, blz. 355/6: „Dit nagenoeg ontbreken van eerste-eeuwsche stukken wijst er reeds op, dat de export van terra sigillata naar de bevolking van het terpengebied vóór het jaar 100 niet van eenige beteekenis geweest kan zijn. In den tijd tusschen 100 en 140 na Chr, is daar nog maar betrekkelijk weinig verandering in gekomen”.

² Boor en Spade III. Bodemkartering van Geestmerambacht, door Ir. P. de Burck en De bodemkartering van Kennemerland-Noord, door Ir. H. C. de Roo, blz. 152-179.

³ Dr. Byvanck, blz. 200.

tussen Vlie en Eems woonden, de Kleine Friezen tussen Vlie en Waal, terwijl de Frisiavones zich neergezet zouden hebben in Noordbrabant, zuidelijk van Nijmegen en Kleef. Het zouden echter allemaal Friezen geweest zijn. Ook Ludwig Schmidt zegt, dat de Frisiavones „ohne Zweifel eine Abzweigung der Friesen” zijn.¹ Maar een verklaring, hoe die daar gekomen zijn, hebben wij bij geen enkele schrijver kunnen lezen.

De mededelingen over de Frisiavones danken wij voor het grootste deel aan Plinius. Als jong officier had deze in onze streken gediend en onder andere de veldtocht van Corbulo tegen de Friezen meegemaakt. Hij was een scherp opmerker, die ons vele interessante bijzonderheden naliet over land en volk in het Noorden.

Van de Frisiavones vertelt hij in zijn *Naturalis Historia*. Eerst zegt hij van hen (IV 101), dat zij wonen op de eilanden tussen Waal en Vlie, maar even later (IV 106) noemt hij als hun bureu de Tungri, de Sunuci en de Bataesi. Dit laatste wordt ons ook elders overgeleverd en zij moeten wel zuidelijk van de Rijn (de rijksgrens) gewoond hebben, omdat zij nog lang in de Romeinse legers dienen. Daarom denken velen, dat de eerste aanduiding der woonplaatsen van de Frisiavones een verschrijving of een interpolatie is, en neemt men het tweede alleen als juist aan.

Deze goedkope oplossing van het probleem kan echter moeilijk bevredigen, omdat Plinius hier uit eigen ervaringen mededelingen doet en de Kleine Friezen dan blijven wonen tussen Vlie en Waal, waar ze later niet teruggevonden worden, zolang de Romeinse macht intact blijft. Veel aannemelijker is het, uit te gaan van de veronderstelling dat Plinius op beide boven aangehaalde plaatsen gelijk heeft en de Kleine Friezen verplaatst zijn geworden naar het Zuiden.

Het lijkt alleszins waarschijnlijk, dat de streek die rechts van de Rijn ontruimd moest worden, een grote breedte besloeg. De schaarste aan Romeinse oudheidkundige vondsten in het Noorden van Gelderland, Utrecht en Noordholland, verklaart men het gemakkelijkst door aan te nemen, dat de Romeinen hier na 47 geen bewoning toelieten.² Dan moet de bevolking in dat jaar gedwongen zijn tot verhuizing.

Plinius, die de veldtocht tegen de Friezen meemaakte en van hun onderwerping zo'n plastisch verhaal schreef, heeft zeker ook

¹ L. Schmidt, t.a.p. I blz. 71/2.

² Byvanck, blz. 434/8.

meegeholpen aan de uitvoering van Rome's jongste besluit in dat jaar. Alle Bataven, die ten noorden van de Rijn woonden, moesten nieuwe woonplaatsen zoeken op de Betuwe; alle Kanninefaten in die omstandigheden in Zuidholland, of verderop naar het Zuiden. Maar als nu in Noordholland ook nog Kleine Friezen zaten, waar moesten die heen? Naar Westergo terug? Maar dat had toen al een dichte bewoning, die tot uitzwermen noopte. Terugvoering van een belangrijk aantal eerder gemigreerde Friezen naar dit kernland zou de overbevolking daarvan sterk doen toenemen en in de toekomst gemakkelijk aanleiding kunnen geven tot onrust en gewapende volksbewegingen, waarvan de Romeinen allerminst gediend waren.

Niets is meer voor de hand liggend dan de veronderstelling, dat de Romeinen in die omstandigheden de voorkeur gaven aan afvoer naar het Zuiden. De plaatsen direct zuid van de Rijn waren echter al bezet door de Bataven en de Kanninefaten. Er bleef dus niets anders over, dan overbrenging in groepsverband naar het gebied tussen Rijn en Maas, waar we later de Frisiavones vinden. Zij zouden daarna een nieuwe – zij het verwante¹ – naam aangenomen hebben en zich daaronder gevestigd en uitgebreid hebben in hun door de overheersers toegewezen woonplaatsen. Althans, voor zover uitbreiding mogelijk was bij een volk, waarvan het beste bloed voortdurend afgetapt werd door de Romeinse krijgsmacht.

Tot nog toe hebben wij niets kunnen ontdekken, dat zich tegen deze reconstructie verzet. Veeleer sluit zij aan bij de geschiedenis van Verritus en Malorix. En bij de drang naar het Zuiden, die wij later nog bij de Friezen zien.

5. GROTE VERANDERINGEN ROND 250.

Ongeveer in het midden van de derde eeuw na Christus vinden er in het Noorden van het Romeinse rijk ingrijpende veranderingen plaats. In ons land wordt de noordgrens, hoewel niet staatsrechtelijk dan toch feitelijk, opgegeven en worden de vestingwerken langs de Beneden-Rijn verlaten. Daarna worden nieuwe bevestigingen aangelegd langs de weg van Keulen over Maastricht, Tongeren, Bavai, naar Boulogne, terwijl ongeveer gelijktijdig een ander systeem voor de tactische grensverdediging ingevoerd wordt.

¹ Chadwick, *Origin of the Anglo-Saxons*, verklaart -ones ongeveer als „nakomelingen van”.

Veelal worden deze veranderingen in verband gebracht met de invallen van de Franken. Zo bijv. in een knappe studie van H. von Petrikovits, die, kort samengevat, de volgende gedachten-gang verdedigt.¹

Tot 257 was, uitgezonderd de opstanden van de Friezen en de Bataven, het verloop van de Romeinse grens aan de Beneden-Rijn niet fel omstreden. Doch in dat jaar beginnen de Franken invallen. Die lopen Gallië onder de voet en het blijkt bijzonder moeilijk hen weer te verdrijven. Keizer Gallienus behaalt op hen verscheidene overwinningen, maar is daarna gedwongen om naar het Oosten te gaan om een tegenkeizer te bestrijden. Waarschijnlijk in 260 wordt Posthumus dan in het Westen tot keizer uitgeroepen en daardoor is Gallië geheel op eigen krachten aangewezen om de Germaanse invallers te keren en terug te dringen. Toch gelukt dit en in die tijd is het Gallië, dat de nieuwe bouwwerken voor zijn verdediging laat aanleggen. Xanten wordt „etwa 260” opgegeven, maar er komt een andersoortig lager voor in de plaats te Qualburg bij Kleef, dat echter nog niet teruggevonden is. Dit laatste was een „Höhenbefestigung”. „Vielleicht wurde der flache Uferstreifen, etwa die untere Niederterrasse, von dem Römern im Verlauf des ersten grossen Frankeneinbruches aufgegeben. Eine auf der oberen Niederterrasse gelegene Kette von Befestigungen könnte dagegen dem Zweck der ersten und vordersten Abwehr gedient haben.” Ook de limes rechts van de Midden-Rijn wordt dan opgegeven.

Byvanck staat vrijwel op hetzelfde standpunt. Volgens hem beginnen de invallen van de Germanen in 253 en hij schrijft over de ontruiming van de Rijnforten in ons land: „Blijkbaar is het de bedoeling geweest de verdedigingslinie in de Rijndelta te bekorten”.² Hij is evenwel van oordeel, dat de ontruiming van de vestingen eerder plaatsvond dan Von Petrikovits aangeeft, misschien „eerst op last van Gallienus . . . maar men moet toch liever aan een wat vroegere tijd denken”, want de munten na die van Gordianus (238-244) ontbreken.

Met deze laatste datering zijn de verschillende deskundigen

¹ H. von Petrikovits, Reichs-, Macht- und Volkstumsgrenze am linken Niederrhein im 3. und 4. Jahrhundert n. Chr., in Festschrift für A. Oxé, 1938.

² T.a.p., blz. 576.

het naar wij menen op het ogenblik allemaal eens.¹ De opgravingen hebben aangetoond, dat „circa 240” vrijwel alle noordelijke vestingen verlaten zijn. Alleen Utrecht geeft de indruk 20 jaar later, „o.i. omstreeks 260 n. Chr.” ontvolkt te zijn.²

Het is duidelijk, dat dit alles onderling sterk tegenstrijdig is, want de ontruiming van vestingen rond 240 kan moeilijk een gevolg zijn van de invallen der Franken in 253 of 257. Het heeft er veel van, alsof de schrijvers dit zelf ook wel voelden, maar omdat zij met deze hele situatie verlegen waren, berustten in de tegenstrijdige redeneringen waartoe zij kwamen. Die sprongen overigens duidelijk in het oog. Zo bijv. bij Von Petrikovits. Eerst schrijft hij,³ dat men zich moeilijk voorstellen kan, „dass die 30. Legion wie eine Insel römischer Macht ohne eine noch erkennbare Wirkung inmitten der zahlreichen Frankeneinfälle . . . in ihrem alten Lager bei Xanten gelegen haben soll. Sie hätte zumindest in die ärgsten Verpflegungsschwierigkeiten kommen müssen”. Daarom werd het dan ook ontruimd. Maar op de volgende bladzijde schrijft hij, dat „etwa um 260” te Qualburg een nieuw lager aangelegd werd, terwijl . . . dat nog veel noordelijker ligt en het garnizoen daar dus in nog ernstiger moeilijkheden moest komen.

Trouwens, het is een zware opgave een aannemelijke verklaring te geven van het feit dat de Romeinen in feite de Rijn grens opgaven. Strategisch zowel als verkeerstechnisch (de vaarweg naar Britannië) was zij van het grootste belang en staatkundig heeft men altijd vastgehouden aan de fictie dat zij nog steeds intact was. De bronnen zwijgen over dit opgeven welsprekend, omdat dit feit zonder twijfel gevoeld zou worden als een schande voor het rijk.

Het wil ons voorkomen, dat zowel Von Petrikovits als Byvanck heel dicht waren bij de juiste oplossing van dit probleem. De eerste schrijft immers over de strook laagland bij de rivier die verlaten werd en de laatste zegt: „Het land daar (in de Rijndelta) was evenwel toen wellicht reeds moeilijk bewoonbaar in verband met de stijging van het grondwater”. Bovendien wijst hij er op,

¹ Wij noemen slechts enkele vindplaatsen. Prof. Holwerda in Nederland's vroegste geschiedenis, blz. 199, in O.M.R.O.L. deel XVII, blz. 37, idem deel XIX, 1938, blz. 55 en Arentsburg, Leiden, 1923, blz. 156; Van Giffen in Akademiedagen II, 1948, blz. 108 en in het Jaarverslag, blz. 175, genoemd in noot 1, blz. 28; Glasbergen in Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden deel XXVI, 1945, blz. 24 en 35.

² Prof. Van Giffen, Jaarverslag blz. 20, genoemd in noot 1, blz. 28.

³ T.a.p. blz. 224.

dat behalve de bezettingsmacht ook de burgerbevolking weggetrokken is, al neemt hij aan, dat dit op last van de Romeinen gebeurd is.

Het ligt voor de hand, dat wij in dit verband eerst proberen de waterstaatkundige verhoudingen in deze tijd vast te stellen. Bijzonder duidelijk zijn die uiteengezet in het proefschrift van Ir. W. J. van Liere, over „De bodemgesteldheid van het Westland”.¹ Aan de hand van zijn bodemkundige onderzoeken bewijst deze, dat indertijd de bewoning van het Westland onmogelijk gemaakt is door nieuwe inbraken van de zee. De oudheidkundige vondsten, hoofdzakelijk aardewerk, laten een bewoning aflezen tot ongeveer het midden van de derde eeuw. Zij werden aangeboord onder een laag van 50-150 cm klei, die daar voor de Karolingische tijd opgeslibt moet zijn, het zogenaamde Westlanddek. Vooral de datering is hierbij van groot belang. Dr. P. J. R. Modderman, die Dr. van Liere voor de oudheidkundige kant van zijn werk geassisteerd heeft, heeft zich daarmee belast. Hij kwam tot de conclusie, dat er in de Romeinse tijd een aanzienlijke bewoning van het Westland was, gezien het grote aantal vindplaatsen. Maar „omstreeks 250” breekt de reeks plotseling af. Toen moet de vorming van het Westlanddek begonnen zijn „door een natuurramp”, een inbraak van de zee, die verdere bewoning onmogelijk maakte. De bevolking moet toen verhuisd zijn „naar het oude duinlandschap”.²

Tegenover de beide laatste conclusies past een sterke terughoudendheid. Dat de bewoning in dit gebied omstreeks die tijd ophield, mag als zeker worden aangenomen, maar dit behoeft niet beslist te betekenen, dat een plotselinge inbraak van de zee dit veroorzaakte, al moet met de mogelijkheid rekening gehouden worden. Maar het water kwam in deze tijd van transgressie al eerder geleidelijk hoger. Overal was de zee toen in de aanval en het grondwater steeg daaraan evenredig. In die tijd werden de terpen belangrijk verhoogd, zoals Prof. van Giffen duidelijk vaststelde te Ezinge.³ Hetzelfde blijkt uit het in dit artikel overgenomen grafiekje uit Haarnagel, uit verscheidene bijdragen in Boor en Spade en de daarbij aangehaalde buitenlandse literatuur.

¹ Den Haag, 1948.

² Boor en Spade III, blz. 203-205.

³ Verspreid in verschillende publicaties meegedeeld. Bijv. in Germania, waarvan een overdruk in 16de t/m 19de Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek.

Maar niet alleen uit het Westland verdween de bewoning. Heel het deltagebied der grote rivieren in Nederland lijkt vrijwel totaal ontvolkt te zijn, wel tot Nijmegen toe. Volgens Dr. H. Brunsting, die zijn proefschrift aan deze plaats in deze tijd wijdde, was het grafveld van Nijmegen rond 240 bijna geheel verlaten, maar het gebruik daarvan nam al sinds het begin van de derde eeuw sterk af. „Nur einige wenige Funde aus dem Gräberfeld können später als 240 zu datieren sein, einzelne sogar nach 260 ”.¹ Nijmegen bleef echter niet lang bijna onbewoond. Aan het eind van de derde eeuw is er een nieuwe nederzetting op een andere plaats, op de heuvels ten oosten van de stad. Ook het feit dat de naam bewaard bleef, wijst op een zekere continuïteit in de bewoning.

Ook over het teruglopen van de bevolking tot het verlaten van de woonsteden in de derde eeuw zijn de getuigenissen nagenoeg eenstemmig. Welke gevolgen een en ander meebracht, en hoe grondig de ontvolking was, wordt echter het duidelijkst geïllustreerd door de publicaties van Dr. Modderman over zijn onderzoekingen, in samenwerking met de bodemkundigen, in het rivierkleigebied van Midden-Nederland.

Het eerste artikel, over de Betuwe, bracht frappante gegevens.² Bij het bodemkundig onderzoek in dit gebied werden 147 vindplaatsen aangeboord van inheems en Romeins aardewerk, doch slechts op 11 plaatsen konden onmiskenbaar vierde-eeuwse scherven vastgesteld worden, met daarnaast nog vijf twijfelgevallen. Een doorlopende bewoning tot aan de Karolingische tijd kon slechts op acht plaatsen aannemelijk geacht worden, terwijl op nog zes andere plaatsen dit misschien het geval was.

Verdere onderzoekingen in het Land van Maas en Waal,³ in de Bommelerwaard boven de Meidijk,⁴ en langs de Maaskant in Noordbrabant⁵ hebben dit eerste beeld bevestigd en verdiept. Overal constateert de schrijver een „duidelijke breuk in de

¹ H. Brunsting, Het grafveld onder Hees bij Nijmegen, proefschrift Amsterdam, 1937. Wij citeren hier de Duitse samenvatting, blz. 201.

² Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Over- en Neder-Betuwe, in O.M.R.O.L., XXX, 1949, blz. 90.

³ Het oudheidkundig onderzoek van de woongronden in het land van Maas en Waal, in O.M.R.O.L. XXXII, 1951.

⁴ Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk, in Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 1949, blz. 191 vv.

⁵ Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant, in Brabants Jaarboek 1950.

bewoning”, een uitdrukking die verschillende malen in deze studies voorkomt. Het einde van de bewoning in de Romeinse tijd dateert Dr. Modderman op „de eerste helft van de 3de eeuw”, al wordt er hier en daar een enkel spoor van latere bewoning gevonden. In 't bijzonder de vondsten uit de vierde eeuw zijn slecht vertegenwoordigd, nl. in ongeveer 5% van de vindplaatsen. Bijzonder opmerkelijk is, dat ook in de centrale zône van het Land van Maas en Waal, op het zandeland in dit gebied, „een hiaat in de bewoningsgeschiedenis gedurende de laat-Romeinse tijd en de vroegste middeleeuwen” geconstateerd werd. Alleen in Wijchen werden 4de eeuwse vondsten gedaan en sporadisch enige Merovingische.¹

Uit dit alles blijkt wel, dat het hier om een grote en grondige verhuizing van volksstammen gaat. Maar bovendien wordt hieruit duidelijk, dat, onverschillig of deze migratie geschiedde op bevel van de Romeinen dan wel uit eigen aandrift, de eigenlijke oorzaak gelegen was in de stijging van het zee- en grondwater.

De ontruiming van het Westland kan dan ook wellicht verklaard worden uit een onverhoedse inbraak van de zee, zoals Van Liere en Modderman aannemen. Maar dit is geen dwingende gevolgtrekking uit de medegedeelde feiten. De doorbraak van de duinen kan ook na de verlating der woonsteden gevolgd zijn.

Groter bezwaar is in te brengen tegen de opmerking, dat de bewoners van het Westland nieuwe woonplaatsen zochten op de hogere gronden van het oude duinlandschap. Dr. van Liere constateerde immers voor deze ramp een aanzienlijke bewoning van het Westland, terwijl de oppervlakte geestgrond in de buurt slechts gering is. Bovendien blijkt uit de opgravingen te Naaldwijk² en Ockenburg,³ dat ook daar de nederzettingen verlaten zijn in de eerste helft van de derde eeuw. De in de duinen opeengehoopte bewoners zouden dan ook spoedig van honger omgekomen zijn, afgezien nog van de verkeersmoeilijkheden die zich voor moesten doen op dit zandeland. Wel is aannemelijk, dat sommigen daar zijn blijven wonen of er zich later opnieuw gevestigd hebben om de exploitatie van andere bestaansmiddelen, die daar toen mogelijk bleek. Maar daarover zal in het vervolg nog gehandeld worden.

¹ Zie noot 3, op vorige bladzijde, blz. 47.

² Prof. Holwerda, De nederzetting te Naaldwijk, in O.M.R.O.L. Nieuwe Reeks XVII, blz. 37.

³ Dezelfde, Een Bataafs dorp op Ockenburgh bij Den Haag, in O.M.R.O.L. XIX, blz. 55.

Veel waarschijnlijker is, dat ook de leden van de hier wonende stam (Kanninefaten?) met de anderen naar het Zuiden zijn afgetrokken. Zij vormden voor de Romeinen een belangrijk reservoir van recruten en ook de tot de stam teruggekeerde oud-strijders waren in de nieuwe grensstreken nog van grote waarde. Verplaatsing in stamverband ligt dan ook voor de hand. Toch horen wij later weinig meer van deze stammen in het Romeinse leger, al blijven de oude namen van de cohorten bestaan. Wellicht hebben zij in de volgende halve eeuw zware verliezen geleden bij de afweer van de Frankeninvallen en is het overschot in de Galliërs opgegaan.

Behalve in de Rijndelta hebben ook de bewoners in andere lage landen langs de zee van het water te lijden gehad. Wij verwezen reeds naar de terpenophogingen in die tijd. Hetzelfde blijkt uit de grafiek van Haarnagel, die wij hiervoor opnamen. Daarin worden de lotgevallen van twaalf terpen uitgebeeld, waarvan de helft rond 200 na Chr. verlaten is. Dit is een aanwijzing temeer, dat in die tijd de Chauken reeds begonnen op te dringen, mede door de zeespiegelrijzing.

Het is gelukkig voor ons onderzoek niet nodig klaarheid te brengen in de hier rijzende vragen, want hier is het terrein van onderzoek wel zeer verward, terwijl verschillende gegevens onderling tegenstrijdig zijn. Velen nemen aan, dat de druk op de volken langs de Duitse bocht vanuit het Noorden begon. De Saksen trekken naar het Zuiden en maken daar het bevolkingsprobleem nog moeilijker. Daardoor worden klaarblijkelijk sommige geestbewoners gedwongen voor eb en vloed liggend kleiland in gebruik te nemen en nieuwe terpen op te werpen.¹ Daar staat tegenover, dat in dezelfde tijd reeds opgeworpen terpen verlaten worden. Dit laat welhaast geen andere conclusie toe, dan dat een deel van de bevolking onder de nieuwe naam en met nieuwe moed naar het Zuiden is getrokken, om daar nieuwe woonplaatsen te veroveren. „Zoowel in zuidelijke als in westelijke richting oefenden de Saksen een krachtige druk op de Franken uit. Langzamerhand hebben zij deze laatsten in de richting van de Rijn gedrongen”.²

Wat zochten deze stammen? Land, brood, ruimte, rijkdom, avontuur, maar vooral het eerste. „Wenn es auch klar ist, dass

¹ Een voorbeeld geeft daarvan Dr. Ernst Grohne in *Wurtenforschungen im Bremer Gebiet. Jahresschrift des Focke-Museums Bremen*, 1938, blz. 111.

² Byvanck, t.a.p. blz. 572.

die Franken bei ihrem Eindringen im römische Gebiet stark von den Reichtümern des Landes zum Beutemachen angelockt wurden, so was dies doch niet der eerste Beweggrund zu ihren Einfällen. Entweder litten sie unter Landnot oder sie wurden durch den kräftig wachsenden Völkern immer wieder zu eigenen Expansionsdrang getrieben, der über Landnot weit hinausführen kann. Auf jeden Fall brauchten die Franken linksrheinische Siedlungsland...¹ Maar de landnood van deze volken is klaarblijkelijk niet zo groot, dat zij zich op de vruchtbare Betuwe, die enkele decennia eerder zeer volkrijk was, nieuwe woonplaatsen zoeken, of in andere streken van onze delta. Uitzonderd dan de enkelingen die zich overal weten aan te passen en de vegen, de onmaatschappelijken, de rovers te land en ter zee.

Want er was, behalve door de verovering van land, ook nog een andere manier om de levensstandaard in een overbevolkt land aan de kust op te voeren. De Chauken stonden al eerder bekend als drieste zeevaarders en -rovers, de Friezen dreven in die tijd ook al kaaphandel en uit de geschiedenis weten wij, dat de andere stammen in hun buurt dit handwerk gemakkelijk leerden.

Gelegenheid om in dit vak opgeleid te worden en het te blijven beoefenen was er nu in overvloed. De Romeinen en de met hen bevriende stammen hadden immers het gebied der mondingen van Rijn, Maas en Schelde ontruimd en het veld gelaten aan de piraten. Slechts enkele jaren later horen wij dan ook van Friese, Frankische en Saksische zeerovers, die zeer driest optreden en de verbindingen met Engeland voortdurend bedreigen.

Zowel te land als ter zee moet opgetreden worden om een eind te maken aan deze handelingen van de vrije Germanen, maar eerst Maximianus (286-310) is sterk genoeg om dit plan uit te voeren. Zijn strategie geeft een goed inzicht in de toestand die hij aantrof. Eerst stelde hij in het binnenland van Gallië orde op zaken en joeg vervolgens de Franken terug over de Rijn bij Keulen. Onderwijl werden er schepen gebouwd om de piraten te bestrijden. Carausius, een Menapiër, werd als marinecommandant aangesteld en hem werd Boulogne als basis aangewezen. Dat voor de operatie in het Noorden een zo zuidelijk gelegen haven werd gekozen als basis, is een nieuwe aanwijzing, hoever de werkelijke macht van de Romeinen toen reikte in de kust-

¹ Von Petrikovits, t.a.p. blz. 227.

streek, terwijl de noodzaak van dit optreden duidelijk illustreert, welke gewichtige belangen zij prijsgegeven hadden.

In 287 of 288 was alles zo ver, dat de beslissende slag gewaagd kon worden. De chronologie van de feiten staat niet vast, maar het lijkt waarschijnlijk, dat na opnieuw de Franken over de midden-Rijn gejaagd te hebben, Maximianus met een Frankensteinam onder hun „koning” Gennoboudes een verbond gesloten en hen binnen de officiële rijksgrens woonplaatsen toegestaan heeft. Waar dit alles heeft plaatsgevonden, wordt ons niet overgeleverd, maar uit het vervolg van de geschiedenis blijkt voldoende voor de conclusie, dat de operaties van het leger geen succes hadden tegen de zeerovers.

Dat werd geboekt door de marine. Het gelukte Carausius de zeerovers te verslaan, hun schepen te veroveren en hun manschappen gevangen te nemen. Hij weigerde echter de buit af te staan aan zijn wettige keizer, wist schepen en mannen van de zeerovers aan zich te verbinden en liet zich door zijn zo versterkte vloot als keizer uitroepen.

Door het bezit van de hele Romeinse vloot was zijn positie zo sterk, dat Diocletianus en Maximianus gedwongen waren hem als medekeizer te erkennen. Zij hadden immers in het Noorden schepen noch havens meer. De kracht van Carausius was, dat „hij tal van volkeren als „bondgenooten” in zijn macht (had) betrokken, vooral Friezen en Franken uit de Rijndelta. Zijn rijk omvatte op die wijze niet alleen Britannië, maar ook de geheele Noordzee, daar hij de Vlaamsch-Hollandsche kust beheerschte. Door zijn betrekkingen met de bewoners van het gebied aan de monden van Schelde, Maas en Rijn controleerde hij de scheepvaart op de Rijn volkomen”.¹

Tenslotte slaagde Constantinus er in Carausius uit te schakelen. Boulogne en Britannië werden door hem heroverd. Maar eerst ondernam hij met het leger een strafexpeditie naar de Rijndelta, om de „bondgenoten” van Carausius een lesje te geven. Deze veldtocht is ons in een feestrede overgeleverd, blijkbaar geschreven door iemand die alles zelf meemaakte.²

In die rede wordt ons op voortreffelijke wijze de waterstaatkundige toestand in het gebied van onze grote rivieren geschilderd.³ Het hele gebied bestaat blijkbaar uit dras, moeras en

¹ Byvanck, t.a.p. 596.

² Dezelfde, blz. 599.

³ De beide voor ons interessantste paragrafen zijn door Dr. D. Kalma vertaald opgenomen in *It Beaken*, 1952, blz. 171/2.

rietgewas, met hier en daar bossen en doorsneden van slenken en prielen. Een prachtige schuilplaats voor veeg en vogelvrij verklaarden, die volkomen met en op het water vertrouwd waren. Het had geheel het karakter van niemandsland, want opgejaagd, vernietigd en gevangen genomen werden zowel Franken, als Friezen en Chamaven. De overlevenden werden afgevoerd naar het binnenland van Gallië.

Maar ondanks de vleiende bewoordingen van de lofredenaar, afdoende bleek ook deze tocht niet. Wel heeft Constantijn nieuwe forten laten aanleggen langs de Rijn, maar in ons land zijn daarvan geen sporen teruggevonden. Dikwijls lezen wij van latere soortgelijke operaties. En als Julianus in 358/9 opnieuw orde op zaken moet stellen, blijken Romeinse schepen alleen dan veilig van de Rijnroute gebruik te kunnen maken, als zij aan de omwonenden schatting betalen.

Het wil ons voorkomen, dat het bovenstaande voldoende is om enkele conclusies te trekken. Allereerst verklaart het, waarom de Romeinen, die onder Septimus Severus (192-211) en Caracalla (211-217) de noordelijke vestinggordel nog met grote zorg verbeterd en versterkt hebben, deze enkele decennia later zonder meer verlaten hebben. Want er is geen spoor van brand gevonden. „Zij zijn dus niet verwoest bij een vijandelijke inval”.¹ Dit kwam door de stijging van het zee-, rivier- en grondwater, waarvan vooral de westelijke en noordelijke kleigronden zwaar te lijden hadden.

Zo zwaar, en dat is onze tweede gevolgtrekking, dat bewoning daar onmogelijk werd, waarom de oude stammen wegtrokken en nieuwe gegadigden voor vestiging terugschrokken. Dit bracht voor de Romeinen echter het voordeel mee, dat het bezetten van een vaste linie in dit gebied ook minder noodzakelijk werd. Een geordend leger kon daar moeilijk opereren; slechts voor de guerilla was het ideaal, zoals blijkt uit de geschiedenis van Chariëtto. Eerst daar, waar de drassige strook smal werd, was het noodzakelijk vooruitgeschoven posten in te richten, zoals bij Qualburg, maar dan op hoger terrein.

Natuurlijk mag men de onbewoonbaarheid en het onbewoond zijn van deze streken niet absoluut opvatten. Immer waren er mensen, die zich konden en wilden aanpassen aan minimale

¹ Byvanck, blz. 569. Dit is overeenkomstig de uitkomsten van de onderzoekingen van Prof. van Giffen.

levensomstandigheden, de vrijbuiters, de jagers, de vissers, zij die leven van occupatie. Bovendien waren er ook hogere gronden, waar men kon blijven wonen en wellicht in de zomer zijn vee kon weiden en zijn hooi kon oogsten op de kwelder. Als eilanden in het onland lagen de oude duinen; lichte, gemakkelijk te bewerken gronden met een hoge grondwaterstand. Hier is een zekere doorlopende bewoning wel aannemelijk;¹ met wat bijverdienste vond een schaarse bevolking hier nog wel een bestaan. Wie er woonde, moest echter met zoet en zout water vertrouwd zijn. Zijn verbindingen liepen alle over het water of door het moeras, hetgeen hem tevens een grote veiligheid gaf. Het was dus een uitgezochte plaats voor het inrichten van zeeroversnesten. Van de andere daarvoor geschikte plaatsen weten wij weinig. Waren het Rhenen, het Gooi en Brabant? Nijmegen lijkt niet in aanmerking te komen.²

In het Noorden heeft de bevolking zich geheel aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. Zij raakte met de zee, het overspoelde land en de afwatering volkomen vertrouwd, doordat zij haar woonplaatsen, de terpen, voortdurend aanpaste aan de hoogte der stormvloeden. Op andere plaatsen was dit hoge uitzondering en was de klei feitelijk onbewoond.

Als Nijmegen opnieuw bewoond wordt in de tijd toen rust en orde teruggekeerd schijnen te zijn, wordt het op een hogere plaats herbouwd. Nog later richt Julianus (tijdelijk?) weer enkele versterkte plaatsen in langs de Maas en weer later sticht hij de versterkte stad *Castra Herculis* aan de Rijn, die nog niet teruggevonden is. Zij zal echter op hoger terrein gezocht moeten worden en werd misschien bewoond door Chamaven.³

Maar waar waren de Franken toen?

¹ De eerste Merovingische vondsten, door Prof. Holwerda vermeld in zijn artikel *De Franken in Nederland* (O.M.R.O.L. 1924) werden alle op het zand gevonden, bijv. die in het grafveld „van Rijnsburg tot de Katwijksche duinen”, blz. 19. Zie echter de volgende paragraaf.

² Aan het einde van de derde eeuw was hier al weer geregelde bewoning op hoger terrein (Brunsting) en omstreeks 400 kwam hier nog een plotselinge opleving van de bewoning (Holwerda O.M.R.O.L. 1946). De plaats had een goede verbinding met het Zuiden.

³ *Castra Herculis* zoekt de heer Von Freitag Drabbe bij Zetten en de gedachten van Dr. Modderman gaan in dezelfde richting (Oudheidkundige Mededelingen XXX, blz. 76). Zetten is een van de twee plaatsen in de Betuwe, waarin en waarbij scherven gevonden zijn, die een bewoning in de vierde eeuw aannemelijk maken.

6. DE FRANKEN.

De derde eeuw is de eeuw waarin de stammenbonden ontstaan. Zij zijn er plotseling en de ontstaansgeschiedenis is zo mogelijk nog duisterder dan de namen waaronder zij optreden. De oude schrijvers werken echter met de nieuwe namen en wij volgen hen daarin na, totdat er vragen rijzen, die wij niet kunnen beantwoorden. Dan worden wij sceptisch, beginnen te twijfelen en gooien de warboel liefst helemaal overboord. Het populaire jaartal: „400 na Chr. – Friezen, Franken en Saksen wonen in ons land”, is al lang geen onomstreden, absolute waarheid meer. Op 14 mei 1947 sprak Prof. B. H. Slicher van Bath over de „twijfel, die gedurende de laatste jaren hier te lande gerezen is aan het Fries-zijn der Friezen, aan het Saksisch-zijn der Oostnederlanders – en misschien vandaag of morgen aan het Frankisch zijn der Zuidnederlanders”.¹ Zijn profetie werd dezelfde dag nog bewaarheid. Dr. P. C. Boeren, die na hem sprak, zei in zijn rede: „De beweerde Frankenbond uit de 3de eeuw is een verzinsel gebleken” en verbande de Franken uit Nederland.²

Niettemin, wij horen in de derde, maar vooral in de vierde en volgende eeuwen voortdurend de namen Goten, Alemannen, Franken en Saksen. Er was dus wel iets aan de hand. En uit het feit, dat bijv. de Germanen ten oosten van Gallië consequent onderscheiden worden in de zuidelijke Alemannen en de noordelijke Franken, moet men toch zeker een bepaalde realiteit afleiden, die niet verwaarloosd mag worden.

Het is van het grootste belang hierbij goed te onderscheiden. Zonder twijfel heeft Prof. Slicher van Bath gelijk, als hij zeer kritisch staat tegenover het begrip stam, zoals in zijn boven aangehaalde rede duidelijk tot uiting komt. Terecht zegt hij, dat het woord stam ondefinieerbaar is. Er is, zoals wij hiervoor al aantoonde, geen zuiverheid van ras en bloed, en het is dan ook onmogelijk, dat deze factoren een stam zouden integreren. Van oude tijden af is er migratie geweest en een sterke assimilatie van vreemde elementen.

Behalve op het ras had deze migratie ook invloed op de cultuur, die daarnaast ook nog door andere factoren bepaald en gevormd werd. Een cultuur is nimmer statisch, doch altijd

¹ Friezen, Saksen, Franken, lezingen, gehouden voor de Dialecten-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 14 mei 1947 door Dr. M. Schönfeld, Dr. B. H. Slicher van Bath en Dr. P. C. Boeren, blz. 37.

² Friezen, Saksen, Franken, blz. 47.

veranderend en de cultuurgebieden liggen altijd in kringen rondom de culturele individualiteiten. Het eigene van een cultuur is altijd beperkt en gaat onmerkbaar over in het verwante. Dit geldt voor het materiële element nog veel sterker dan voor het immateriële. Het standpunt van Prof. Kossina, die uit de geschiedenis van Israel al beter had kunnen weten, is dan ook door de archaeologie zelf weerlegd. Het toeschrijven van bepaalde cultuurvormen aan een enkele „stam” met uitsluiting van alle andere volken, is steeds maar voor één beperkte tijd aannemelijk gemaakt. En hoezeer men twijfelt als het gaat om een zo praegnant „eigen” verschijnsel als de taal, blijkt wel het duidelijkst in het probleem van het Ingvaeoons.¹

Ras en cultuur zijn dus ontoereikend om de integratie van de Germanenstammen te verklaren. Hetzelfde geldt voor alle andere kenmerken die men zou willen kiezen. Hoe zou men anders de desintegratie van sommige stammen kunnen verklaren, de afsplitsingen bijv. van de Chattenstam? Of de onderlinge strijd af en toe?

En toch zijn er stammen en zij blijken in de geschiedenis vaak een sterk samenhangsgevoel te hebben. Dikwijls zien we ze volkomen homogeen optreden en soms vechten tot het bittere einde. Dan zien wij openbaar worden de vaste wil tot de behartiging van een gemeenschappelijk, materieel of immaterieel, belang. Ter bescherming stelde men zich te weer, ter verwerving viel men aan; vreemd noch eigen werden dan ontzien; zelfopoffering en broedermoord kwamen gelijkelijk voor ter bereiking van het gemeenschappelijke belang dat als doel gesteld was. Maar na de afwikkeling daarvan kwam de tijd van heroriëntering en wellicht van hergroepering. Toen Juda en

¹ Hierover is een zeer uitgebreide literatuur verschenen, waarvan wij in de eerste plaats noemen *Historische Grammatica van het Nederlands* door Dr. M. Schönfeld, Zutphen, vierde druk, 1947, met veel literatuurverwijzing. Zeer lezenswaardig en gedegen is ook *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*, von Theodor Frings, Halle (Saale), 1944, met een Anhang *Ingwäonismen*, die zich grotendeels aansluit bij Schönfeld. In dezelfde geest ook G.G. Kloeke *Zum Ingwäonismenproblem*, in *Niederdeutsche Studien*, Conrad Borchling dargebracht, Neumünster (1932). Een sterk afwijkende mening over dit probleem heeft Dr. K. Heeroma kort ontwikkeld in „Een Friesch substraat in Noord-Holland?”, *Bijdr. en Meded. der Dialecten-Commissie van de Ned. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam II*, 1942, blz. 26 vv. Daar tegenover in hetzelfde geschrift Prof. Dr. G. Gosses en Dr. G. Karsten. De kern van de bijzondere theorie van Dr. Heeroma (de onderscheiding tussen West- en Oost-Ingvaeoons) wordt door Frings (blz. 41) en Dr. Schönfeld afgewezen (blz. XLII). Als onze visie op de bewoningsgeschiedenis van Nederland juist is, wordt daardoor ook de historische basis onder deze theorie van Dr. Heeroma weggenomen.

Israël uit elkaar gingen, waren ze meteen elkaars vijanden.

Minder nog dan in de zogenaamde stammen speelden andere factoren dan het gemeenschappelijk belang een rol in de stammenbonden. Welke volken er toe behoorden is moeilijk uit te maken en hoe de onderlinge verhoudingen waren helemaal niet. Wat dit laatste betreft, de veroveraars van Engeland in de vijfde eeuw noemden zich meest Saksen, maar de Angelen leverden naar het schijnt rijkelijk veel koningen en zij gaven de naam aan het door hen met andere volken bezette land. En niet zodra was het gemeenschappelijke belang, althans voorlopig, bereikt, of zij vochten onderling om de hegemonie, zonder dat iets blijkt van andere motieven dan het engere groepsbelang.¹

De stammenbonden waren federaties van zelfstandige stammen ter behartiging van een gemeenschappelijk belang ad hoc. Zij konden door interne of externe druk een sterk samenhangsgevoel ontwikkelen, maar daarna weer los naast elkaar leven en elkaar onderling lustig bestrijden. Verwantschap was geen voorwaarde tot samengaan, noch belemmering voor onderlinge strijd. Sommige operaties blijken gezamenlijk, andere afzonderlijk uitgevoerd te zijn. In het ene geval wordt de naam van de stam genoemd, in het andere die van de stammenbond. Eenzelfde volk, de Chamaven, kan een deel van de Saksen genoemd worden door Zosimus, maar op de Peutingeria tot de Franken gerekend worden, terwijl beide opvattingen juist kunnen zijn in verschillende tijdperken. Enzovoort.

Bij deze problemen is in dit stadium niets zo gevaarlijk voor een juist wetenschappelijk inzicht, als een sterke vereenvoudiging door het zich vastbijten in een bepaalde theorie. Er is een streven (geweest?) om de Franken op te delen in Saliërs en Ripuariërs, zonder rekening te houden met de tijd waarin deze termen gebruikt werden; om de Franken voor te stellen als een centraal geleid volk, met een door de eeuwen heen bestaande gemeenschappelijke cultuur; om de kolonisatie van de Franken vooral in het Noorden als zeer uitgebreid en intensief te zien, enz. Evenwel is de laatste tijd steeds duidelijker geworden, dat wie het stelligst sprak het stelligst dwaalde.

Gelukkig behoeven wij voor de bewoningsgeschiedenis van Nederland slechts een klein onderdeel van het Frankenprobleem onder de loupe te nemen. Toch is dat al erg genoeg, want het

¹ J. N. L. Myres in *Roman Britain and the English Settlements* by R.G. Collingwood & J. N. L. Myres, Oxford 1949, passim.

is een van de moeilijkste vraagstukken die hierbij rijzen en er is geen sprake van dat de oplossing daarvan in zicht is.

Volgens de traditie is het volk „dat de gewoonte Saliërs genoemd heeft” (Ammianus) afkomstig uit Salland. Het is vandaar verdreven door de Saksen, zette zich eerst neer op de Betuwe, vervolgens in Toxandrië en veroverde tenslotte heel Gallië in samenwerking met de andere Franken, de Ripuariërs. Zo staat het in de geschiedenisboeken en het heeft altijd ons nationaal gevoel gestreeld, dat „Nederlanders” Frankrijk hebben geschapen.

Helaas wordt onze nationale trots steeds sterker aangevreten door twijfel. Vergissen wij ons niet, dan heeft als eerste Prof. Holwerda in een raillerend betoog de wetenschappelijke zwakheid van deze reconstructie in het licht gesteld, zonder echter zelf een positieve mening daar beter gefundeerd tegenover te zetten.¹ In het vervolg komen wij op zijn argumenten nog terug.

Prof. B. H. Slicher van Bath, die een gedegen onderzoek instelde naar de geschiedenis van Oost-Nederland, heeft ook aandacht geschonken aan het probleem van de herkomst van de Saliërs. Omdat hij slechts weinig sporen van bewoning vond in dit slechts voor een klein deel bewoonbare gebied, verwierp ook hij de juistheid van de verbinding Salland – Saliërs.² Hij doet de suggestie in zuidelijker richting te zoeken.

Tenslotte hakte Dr. P. C. Boeren de knoop radicaal door. Niet alleen verwerpt hij Salland als punt van uitgang, maar tegelijk ook de Betuwe als tijdelijke woonplaats. Naar zijn mening zijn de Franken via Westfalen en Limburg meteen doorgestoten naar Toxandrië. Daardoor zou, behalve in het zuidelijke puntje van Limburg, in Nederland de Frankische (na)kolonisatie eerst enkele eeuwen later gekomen zijn dat tot heden algemeen verondersteld werd.

Voor zover wij kunnen nagaan, is de theorie dat Salland het land van herkomst der Saliërs is, hoofdzakelijk gebaseerd op twee namen. In de eerste plaats op de naam van de landstreek zelf, die evenals Saliërs afgeleid zou zijn van Isala, de IJsel. Vervolgens op de naam Zelhem, waarin men het Salichaime uit de proloog van de Lex Salica wil zien.

Deze argumenten zijn niet sterk, al geven zij een mogelijkheid. Salland zal van Isala afgeleid zijn, maar dit betekent nog niet

¹ De Franken, in O.M.R.O.L. V 1924.

² B. H. Slicher van Bath, Mensch en land in de Middeleeuwen, Assen, 1944, II blz. 124.

dat de Saliërs hun naam ontleend hebben aan deze gouw of rivier. En naast Salichaime worden in de proloog van de Lex Salica nog twee plaatsen genoemd. Bodochaime en Vuiduchaime, die in Oost-Nederland onvindbaar zijn. Deze feiten alleen zijn voldoende, om twijfel aan de juistheid van bovenbedoelde theorie te rechtvaardigen.

Ook het argument van Prof. Slicher van Bath telt mee, al mogen wij daarop niet al te zeer de nadruk leggen. Het kan heel goed een handjevol volk geweest zijn, dat Salland verliet en later aanwon in macht en menigte. Maar zelfs al zou er een dichte bevolking hebben gewoond met een grote culturele nalatenschap, dan nog zouden wij hiermee niets opschieten, omdat wij de Frankische cultuur uit die tijd niet kennen. Hetgeen wij daaronder verstaan is ontstaan binnen de historische grenzen van het Romeinse rijk, hoogstwaarschijnlijk in het huidige Frankrijk.¹

Ook een ander bezwaar is niet van doorslaggevende betekenis. De Saliërs worden door contemporaine geschiedschrijvers het eerst vermeld in 358.² Zij zaten toen al in Toxandrië.³ Voordien lezen wij in het Oosten van Nederland wel van Tubanten, Amsivariërs en Chamaven, doch nimmer van Saliërs, die aan Salland hun naam zouden hebben ontleend of gegeven. Dit is op zichzelf wel bevreedend, maar geen bewijs. Het kan best zijn, dat een afsplintering van de hoofdstam⁴ haar nieuwe naam ontleende aan de rivier, waar zij voorheen aan woonde.

Veel belangrijker is, wat Dr. Boeren aanvoert. Hij slaagt er in aan te tonen, dat wij voor de verklaring van Salichaime Zelhem helemaal niet nodig hebben, omdat het Belgisch-Limburgse dorpje Zelem aan de Demer in 1256 geschreven werd als Selichem. Bovendien maakt hij aannemelijk, dat Bodochaime, de tweede

¹ Zie Prof. Holwerda in „De Franken”, blz. 6: „Zoo vertoont ons dus de kultuur van het Frankenrijk dit rijk niet als dat van een vreemden veroveraar, ergens uit het Noorden of uit het barbarenland over den Rijn afkomstig, maar als het product eener ontwikkeling op den eigen Romeinschen bodem van Frankrijk zelf”. Tot dezelfde conclusie komt ook Dr. F. Petri, Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich, Bonn, 1937, II, blz. 771/808.

² Boeren, t.a.p., blz. 47 n. 1.

³ Volgens Dr. Boeren, t.a.p., zaten zij *in* Toxandrië, terwijl Prof. Holwerda (t.a.p. blz. 11) Ammianus vertaalt met „in de buurt van Taxandrië”. De eerste opvatting is algemeen.

⁴ Ludwig Schmidt is van mening, dat de Saliërs een afsplitsing zijn van de Chamaven (t.a.p. II blz. 206), maar hij kan daarvoor geen enkel bewijs aanvoeren, evenmin als Prof. Stampfuss, die dezelfde gedachte aanhangt (R. Stampfuss in Vorgeschichte der deutschen Stämme, Leipzig /Berlin, blz. 168).

plaatsnaam in de proloog, verscholen ligt in Bodegem, ten westen van Brussel. En anders dan Dr. Boeren zouden wij de mogelijkheid niet willen uitsluiten, dat Vuiduchaima identiek is met Widehem bij Etaples.¹

Vervolgens wijst Dr. Boeren er op, dat de Frankische traditie de Franken uit het Oosten naar de Rijn laat komen, uit Pannonië.² „Vervolgens zouden ze de Rijn zijn overgestoken en Thoringia hebben doorgetrokken”,³ om zo in Toxandrië te komen. Volgens Procopius woonden zij west van de Thoringi.⁴

Deze redenering, op zichzelf geen afdoende bewijs, geeft met het

¹ Dr. Boeren wijst dit af op blz. 56, n. 19. Niet, aldus Dr. B. omdat de oudste overlevering van de naam een Saksisch element verraadt, want aan Saksische kolonisatie in die streek „wordt tegenwoordig door de historici niet meer geloofd”, maar omdat daar na-kolonisatie der Franken geconstateerd is.

In een volgende paragraaf zullen wij uiteenzetten, dat wij in die streek wel (Angel) Saksische kolonisatie aannemen. De vormen Widingaham en Widingahammum (resp. uit 877 en 891, zie Petri t.a.p. blz. 881) zullen zeker ontstaan zijn onder Angel-Saksische invloed. Maar dit sluit een oorspronkelijk-Frankische naamgeving niet uit. De vorm kan onder invloed van de nieuwe kolonisten verengelt zijn, zoals dit ook voorkwam in Engeland (Myres t.a.p. blz. 427 n. 1). Ook de na-kolonisatie-verschijnselen, waarvan Dr. B. spreekt, zijn geen bezwaar. De Saliërs zijn naar het Zuiden getrokken en volgens Dr. B. waren zij daarna „te zwak om zich te handhaven tegen hun vijanden” in hun oude woongebied (blz. 62). Hetzelfde kan het geval zijn geweest in de omgeving van Vuiduchaima. Na de vestiging der Saksen kwam dan Frankische na-kolonisatie.

² „This term seems to be applied by Latin writers of the sixth century to the regions east of the lower Rhine”. H. Munro Chadwick, *The origin of the English nation*, Cambridge 1907 blz.97.

Volgens de geograaf van Ravenna grenst Pannonië aan Maurungania, dat bij of aan de Elbe lag, maar overigens niet terecht gebracht kan worden.

In dit verband herinneren wij tevens aan de naam Sygamber voor de Salische Frank. Veelal wordt deze beschouwd als een rhetorische aanduiding, geliefd om haar sonore klank en om de herinnering aan de moedige strijd van dit volk tegen de Romeinen. Zij woonden toen klaarblijkelijk zuid van de Lippe en noord van de Sieg. Tiberius heeft een groot deel van dit volk over de rivier gevoerd en land gegeven tussen Xanten en Keulen. Deze geschiedenis loopt precies parallel met die van de Franken volgens de reconstructie van Dr. Boeren. De vraag rijst dan ook, of men in de naam Sygambren niet veeleer een geografische dan een rhetorische aanduiding moet zien.

Noot bij de correctie. In het uitstekende overzicht van W. J. de Boone, *De Franken* (proefschrift 1954, verdedigd te Groningen, gedrukt te Amsterdam), worden dezelfde gegevens vermeld. Desondanks houdt de schrijver (hoewel weifelend) vast aan de traditionele opvatting. Op grond van andere berichten plaatst hij het „uitgangsgebied voor de Franken ca. 250–300” in „het Nederlandse gebied en het daaraan grenzende land ten Oosten en ten Zuid-Oosten mogelijk ongeveer tot Elbe en Main”. In Nederland zoekt hij de Franken dan in „het Schelde- en Waalgebied”. In dit verband is het zeer te betreuren, dat Dr. de Boone wel (slechts) één publicatie van Dr. Modderman vermeldt en ook even over de hoge waterstand spreekt, doch dit slechts pro memoria doet en het overigens verwaarloost. Ook kunnen wij ons niet verenigen met zijn uitspraak, dat de Friezen en Chamaven in die tijd opgenomen waren in het Frankenverbond.

³ Vertaling Holwerda.

⁴ Zie het vertaalde citaat van Procopius bij fr. J. Huyben O.S.B. „Sint Willibrord en Noord-Brabant” in *Historisch Tijdschrift*, 18de jaargang (1939) blz. 187/8.

hierboven gememoreerde een sterke suggestie, dat Dr. Boeren met deze reconstructie op het goede spoor is.

Er is tegen dit alles slechts één reële tegenwerping te maken. Zosimus spreekt immers over Batavia, als tijdelijke woonplaats van de Saliërs, voor zij naar Toxandrië trokken. Prof. Holwerda heeft deze passage van Zosimus vertaald en daarin lezen wij driemaal van het „eiland” der Bataven. Dr. Boeren, die deze kwestie ook bespreekt, is van oordeel, dat hier bedoeld is de „civitas Batavorum”, zonder op de kwestie van het eiland in te gaan. Hij noemt het citaat van Zosimus „een bedorven pasage”, die men alleen met andere teksten verklaren kan.

Nu is het met Batavia in die tijd een vreemd geval. Geen schrijver, die uit de chronologie van de gebeurtenissen iets wijs kan worden en omdat men tot elke prijs wil vasthouden aan de Betuwe als woonplaats van de Saliërs, spreekt men zichzelf onophoudelijk tegen. Dit komt, omdat Zosimus zelf tegenstrijdig is.

Deze laat de Quaden (= Chamaven), die hij Saksisch noemt, een poging ondernemen om zich te vestigen op Romeins gebied. Zij worden daarin verhinderd door Franken, waarop zij schepen bouwen en de Rijn afvaren. Die Franken moeten dus al op Romeins gebied wonen. Welke Franken dit geweest zijn, is raadselachtig. Maximianus had Franken overgebracht naar het land van de Nerviërs en Treveres;¹ ook elders lezen wij, dat gevangenen overgebracht worden naar het binnenland van Gallië. Kunnen die Franken (Ripuarische Franken noemt Byvanck hen²) ook Saliërs geweest zijn? En daarom zo'n tegemoetkomende houding van Julianus ondervonden hebben?

Nee, zegt Zosimus, want nadat de Chamaven de Rijn afgezakt zijn, komen zij op het eiland der Bataven en werpen de Saliërs uit. Die zijn dus weg; dat kan kloppen met het feit, dat Julianus op dat moment al een bondgenootschap met hen had gesloten. Daarna trekt echter Julianus tegen de Chamaven op en ziedaar: „de Saliërs gingen van het eiland met hun koning over naar het aan de Romeinen onderworpen gebied”. Hoe kwamen die Saliërs, met hun koning, toen weer op het eiland, waar de Chamaven hen uitgeworpen hadden?

En dan lezen wij bij Ammianus, in datzelfde jaar 358, waarin deze gebeurtenissen zich zouden afspelen, dat de Saliërs zich

¹ Stampfuss, blz. 164.

² T.a.p. blz. 650.

al geruime tijd geleden (olim) in Toxandrië hadden neergezet. Om dit olim te redden, moet Von Petrikovits een ingewikkelde reconstructie van de gebeurtenissen geven, die zeer onwaarschijnlijk lijkt, doch enkel nodig is om de Saliërs toch maar ongeveer een half jaar in Toxandrië te laten wonen, voordat Julianus dit hun toestaat of dit officieel bekrachtigt.¹ Nog erger maakt Byvanck het. Die laat de Saliërs al in 285 „in elk geval” het eiland der Bataven beheersen,² hen „waarschijnlijk” in 350 of 351 naar Toxandrië trekken,³ om ze vervolgens in 358 nog eens die tocht te laten maken.⁴

Nu is er inderdaad een grote moeilijkheid met dat Batavia. Het is voor de Romeinse feestredenaars, waarop wij voor de kennis van deze tijd vooral zijn aangewezen, een bekende naam en de grens van het rijk. De traditie bracht mee, dat zij het uiterste Noorden daarmee moesten aanduiden en het cliché speelde toen ook al een grote rol. Maar wij mogen niet vergeten, dat de grens feitelijk teruggetrokken was tot waarschijnlijk de lijn Keulen – Bavai – Boulogne. Uit de Notitia dignitatum blijkt in ieder geval, dat aan het einde van de vierde eeuw de voormalige civitates Batavia en Traianenses geen Romeins bestuur meer hadden. Deze gebieden, die reikten tot de Rijn, zullen wellicht zoveel mogelijk van bewoning vrijgehouden zijn, althans zal men daar geen onbetrouwbare stammen geduld hebben. Dat was de gebruikelijke maatregel bij de Romeinen, voorzover zij die door konden voeren.

Desondanks spelen zich in het gebied van de Nederrijn voortdurend gevechten af. Maximianus, Constantius Chlorus, Constantinus, Constans en Julianus bekampen daar de Franken, dikwijls in Batavia. In geen enkel geval is het echter nodig om aan te nemen, dat daarmee de Betuwe is bedoeld. Integendeel, er zijn in de geschiedenis van Julianus verschillende aanwijzingen, die eerder tot het gedeelte zouden doen besluiten.

Zoals bekend, wilde Julianus de vrije doorvaart over de Rijn herstellen, teneinde de korenaanvoer uit Britannië veilig te stellen. Hem was toegestaan de (gebruikelijke) tol te betalen die de aanwonenden daarvoor eisten, maar hij koos de andere weg, die van strijd.

¹ Petrikovits, blz. 234 n. 64.

² Byvanck, blz. 592.

³ Idem, blz. 648.

⁴ Idem, blz. 650.

Daarbij had hij maar beperkte mogelijkheden, want „Julianus kon er niet aan denken de Waal te overschrijden. Dat zou te gevaarlijk zijn geweest”.¹ M.a.w., het strategisch belangrijkste punt was voor hem onbereikbaar. Dit blijkt ook uit het vervolg van het verhaal. Als hij door de hulp van Charietto de onderhandelingen met de Chamaven op de Betuwe opent, blijft hij ten zuiden van de Waal.

Zaten de Chamaven dus toen op de Betuwe, zij moeten dit land gebruikt hebben als een doorgangshuis en zich reeds enige tijd zuidelijker gevestigd hebben. Want na de onderhandelingen met de Chamaven trok Julianus terug met gijzelaars als waarborg, dat de nieuwe foederaten hun plichten zouden nakomen in het rijksgedebied, waar zij zich officieel vestigen mochten. In een drietal forten langs de *Maas* laat hij een bezetting achter, die zich moet voeden uit de oogst van de Chamaven. Als het zover is, blijkt die oogst echter nog niet rijp te zijn en de troepen slaan aan het muiten.

Nu wordt ons door Ammianus uitdrukkelijk medegedeeld, dat deze veldtocht de eerste in het jaar was.² Toen moeten de Chamaven dus al gezaaid hebben – zij hadden de grond dus voordien al in bezit genomen. En dit was aan de Maas.

Tenslotte brengen wij hier nog in herinnering, wat wij in de vorige paragraaf uiteengezet hebben. De Betuwe was in feite onbewoonbaar, wellicht met enkele uitzonderingen en vierde eeuwse vondsten ontbreken er nagenoeg volledig. Er lijkt ons dan ook alle reden, om met Dr. Boeren onder Batavia niet de Betuwe, maar de civitas te verstaan. De uitdrukking eiland blijft daardoor onverklaard. Zouden wij die aan het overnemen van een literaire traditie mogen toeschrijven?

Dit maakt het ons ook mogelijk, om een zuidelijke doortocht van de Salische Franken, Oost-West door Batavia naar Toxandrië, als een mogelijkheid te accepteren, al durven wij ons daarover niet zo stellig uit te laten als Dr. Boeren.

Deze geeft ook een kaartje, waarop de vermoedelijke grenzen van het Frankische Toxandrië uit later tijd getekend zijn. De basis daarvan ligt in België, ongeveer langs de spoorlijn Maastricht – Hasselt – Lier, de uiterste plaatsen niet meegetrekkend. Het geheel lijkt enigszins op een etalagepop, zonder hoofd en ledematen. Het middel zit bij de Nederlands-Belgische

¹ Idem, zelfde bladzijde.

² Zie noot 1, blz. 48.

grens, de schouders worden aangegeven door Alfen en Deurne, en de hals door Vught. Dr. Boeren vermoedt, dat het Romeinse Toxandrië zich naar het Noorden minder ver uitgestrekte en het zwaartepunt in België lag. Ook dit is aannemelijk, omdat noordoostelijk daarvan Chamaven woonden.

Hoe dit zij, er zullen zich in de vierde eeuw Salische Franken gevestigd hebben in het zuidoosten van Nederlands Brabant. In het uiterste zuiden van Limburg zal de oorspronkelijke bevolking grotendeels zijn blijven wonen, onder dekking van de versterkingen te Heerlen en Maastricht. In de rest van Nederlands Limburg en Brabant mogen wij door inheemsen dun bevolkte zandgronden veronderstellen, weinig aantrekkelijk voor de Frankische boeren, die echter door de naar het Zuiden opdringende Chamaven (afkomstig van zandgronden!) voor lief genomen werden. Hier vond dus opnieuw – Frisiavones waren er al eerder neergestreden – vermenging van bevolking plaats.

Waren die Chamaven nu Saksen of Franken?

Eigenlijk doet deze vraag weinig terzake, omdat de beide laatste aanduidingen (dan nog) geen concrete inhoud hebben. Maar om dit te illustreren, willen wij er enkele opmerkingen over maken.

De Chamaven worden het eerst genoemd A.D. 58. Zij schijnen dan reeds te wonen in dezelfde gebieden, waar zij later nog gevonden worden, al zijn de grenzen daarvan in de loop der eeuwen onmogelijk precies te trekken. Slechts kan gezegd worden, dat zij ten noorden grenzen aan de Friezen¹ en misschien de Amsvariërs; dat de IJssel dikwijls de westelijke grens was die zonder twijfel meermalen werd overschreden ook door kolonisten; dat waarschijnlijk in het Oosten de Eems de uiterste grens was en tot Julianus' tijd in het Zuiden de Rijn of Waal en misschien de Lippe. In hun drang naar het Zuiden worden zij meermalen tegengehouden. Eerst door de Usipeten, daarna door de Romeinen die hen uit de van bewoning vrijgehouden strook kerden, later aan de Rijn en nog later aan de Waal, totdat een deel van hen toestemming krijgt om te blijven wonen op de reeds door hen in bezit genomen gronden langs de Maas. Geleidelijk wordt het zwaartepunt van hun macht verlegd naar de latere gouw Hamaland.

¹ Prof. Dr. U. Kahrstedt, Die politische Geschichte Niedersachsens in der Römerzeit, gepubliceerd in Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Hannover, nr. 8, 1934, blz. 4.

Wij zagen hierboven reeds, dat Zosimus hen in Julianus' tijd indeelt bij de Saksen. Dit lijkt niet onwaarschijnlijk, omdat zij dan in strijd zijn met de Franken.¹ Eenzelfde aanwijzing ligt in het feit, dat de zeeroovers uit de Rijndelta soms aangeduid worden als Friezen, Franken en Saksen, elders echter als Friezen, Franken en Chamaven. Voorzover ons bekend worden in die tijd Saksen en Chamaven nimmer naast elkaar als twee zelfstandige militaire machten vermeld, hoewel ze aan elkaar gegrensd zouden moeten hebben.

Maar op de misschien iets later opgestelde Tabula Peutingeriana staan de Chamaven ingedeeld bij de Franken, terwijl hun veel later opgestelde wet hetzelfde doet. Desondanks nemen zowel Gosses² als Holwerda³ aan, dat de Chamaven eigenlijk Saksen zijn, de laatste op niet al te sterke culturele gronden.

In dit verband zou het van belang zijn, de herkomst der Chamaven te kunnen nagaan, maar dat is helaas niet mogelijk. Het proberen van Dr. K. Sichart om dit uitsluitend op grond van toponymische aanduidingen te doen⁴ is op zichzelf een te zwakke basis, dan dat wij daaruit conclusies mogen trekken. Slechts kunnen wij zeggen, dat uit de berichten omtrent de Chamaven de indruk gewekt wordt, alsof een noordelijker herkomst dan het latere Hamaland moet worden aangenomen.

Doch hier moeten wij in aanmerking nemen, dat klaarblijkelijk de Chamaven in die tijd oostelijk Nederland bewonen, het gebied waaraan het knappe proefschrift van Prof. Slicher van Bath gewijd is. En daarbij herinneren wij ons, dat juist op de zandgronden daar (de kleigronden waren vrijwel onbewoond) door de archaeologen een ononderbroken bewoning geconstateerd is en een cultuur, die zich zonder plotselinge grote veranderingen

¹ Volgens Dr. Byvanck, blz. 216, hebben de Chamaven „als een onderdeel van de Salische Franken” later in de geschiedenis nog een belangrijke rol gespeeld. Het is ons niet mogelijk deze indeling te verklaren. Of zouden alleen geografische associaties tot deze uitspraak hebben geleid?

² Oudheidkundig Jaarboek I, 1921, blz. 196. In een kroniek Legeberti vita Deoderici I, aangehaald bij Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk blz. 8 n. 3 wordt Hamaland Saksisch genoemd.

³ Oudheidkundige Mededelingen, Nieuwe Reeks I², 1920, blz. XLI ff. Zoals op meer plaatsen bij Prof. Holwerda worden de feiten hier op vrijmoedige wijze uitgelegd. Prof. Gosses maakte daar in zijn boven aangehaalde studie bezwaar tegen.

⁴ Ammerland en Hamerland, zur Frage der Ambronnen, Chamaven, Chauken und Sachsen. In Oldenburger Jahrbuch 51. Band, 1951, blz. 145/150. In het voorbijgaan willen wij er op wijzen, dat vrijwel hetzelfde namenmateriaal elders gebruikt wordt om niet de Chamaven, doch de Ambronnen na te sporen. Vergelijk de studie van Prof. Jørgensen (genoemd in onze noot 6, blz. 21), blz. 46 en daarbij opgegeven literatuur.

laat vervolgen. Dit brengt mee, dat ook als een vreemde stam de oorspronkelijke bevolking onderworpen heeft (wat lang niet zeker, zelfs niet waarschijnlijk is), de kolonisatie van die vreemden weinig of geen sporen heeft nagelaten. Deze zou dan in ieder geval een cultureel sterk verwant karakter hebben moeten dragen.

Nu hebben wij in het voorgaande al gezien, hoe in oostelijk Nederland een zuidelijke en een noordelijke cultuurstroming elkaar ontmoeten. Dit gemengde karakter maakt identificatie van stammen vrijwel geheel onmogelijk. Wij kunnen dan ook maar tot zeer beperkte conclusies komen, die voor ons onderwerp echter niet onbevredigend zijn.

Vast lijkt ons te staan, dat de Chamaven in hoofdzaak bestonden uit de inheemse bevolking van Oost-Nederland en West-Duitsland. Of zij zich militair bij de Saksen aangesloten hebben, is niet definitief uit te maken, maar wel waarschijnlijk. Oorspronkelijk zal hun cultuur het nauwst verwant zijn geweest aan de Noordzeecultuur met zuidelijke en oostelijke invloeden. Dat deel van hen, dat zich in de Maasstreek vestigde, is daardoor later gekomen in de Frankische cultuursfeer en heeft zich zonder twijfel ook al vrij vroeg bij de Frankische militaire macht aangesloten. De rest van hen was zo wijs, dit voorbeeld later te volgen.

7. DE SAKSEN.

Tegelijk met de hierboven besproken stammenbond duiken in de geschiedenis ook de Saksen op als een sterke machtige militaire organisatie. Van hun optreden in West-Europa lezen wij ook voor het eerst in de derde eeuw en hun machtsontwikkeling verloopt niet ongelijk aan die van de Franken. Ook de Saksen zoeken naar ruimte en rijkdom, doen daartoe aanvallen op de volken binnen het Romeinse rijk en slagen er in uiteindelijk een land te veroveren en naar zich te noemen. Naar uit de archaeologische gegevens is af te leiden, schijnen echter de Saksen nog meer onder landnood en volkrijkheid geleden te hebben dan de Franken.

Hoewel het ontstaan van beide stammenorganisaties volkomen duister is, blijkt het probleem van de Saksen moeilijker te zijn dan dat van de Franken. Dit hangt samen met de bekende „Chaukenfrage”, waarover al zeer veel geschreven is. Want het blijkt, dat de Saksen feitelijk de plaats van de Chauken innemen,

terwijl de naam van deze laatste stam volledig uit de geschiedenis verdwijnt.

Nu was hier anders wellicht gemakkelijk een oplossing voor te vinden. Immers, als de naam van de Saksen voorheen onbekend was, zou men kunnen denken aan een ontstaan van een bond van stammen als bij de Franken onder een nieuwe naam, misschien ontleend aan een eigen-aardig wapen, de Saks.¹ Maar *de* grote crux is, dat de Saksen als stam vermeld worden bij Ptolemeus en nog wel met een menigte andere stammen, ongeveer in Sleeswijk.

Ptolemeus schreef ongeveer in het midden van de tweede eeuw, maar zijn werk zou gebaseerd zijn op een verloren gegaan boek, dat ongeveer een halve eeuw eerder geschreven zou zijn.² Hij plaatst de Saksen op de nek van het Cimbrische schiereiland, klaarblijkelijk west van enkele andere stammen. Maar hier moet wel zeer weinig ruimte geweest zijn, omdat in voorhistorische tijd geen bewoning is vastgesteld op de klei van het vasteland van Noord-Friesland³ en men meent op geologische gronden te moeten aannemen dat dit ook onmogelijk was.⁴ Dat dit kleine stammetje anderhalve eeuw later in staat zou zijn om heel het land van de Chauken en aangrenzende gebieden te overheersen, lijkt vrijwel onmogelijk. En als wij dan nog bedenken, dat Tacitus de Saksen helemaal niet noemt, wordt het begrijpelijk dat vele schrijvers een wantrouwend oog hebben op deze passage van Ptolemeus. Zo bijv. R. H. Hodgkin in zijn in 1935 verschenen werk,⁵ die de Saksen liefst tot een gewone stammenbond wil verklaren, waarvan de naam niet teruggaat op een enkele stam.

Toen dit boek verscheen, had in Duitsland Prof. Dr. U. Kahrstedt deze koe fors bij de horens gevat.⁶ Zijn collega, de archaeoloog Dr. K. Tackenberg, assisteerde hem daarbij vlijtig.⁷

Prof. Kahrstedt heeft in de overgeleverde zeven handschriften de spelling van de naam Saksen bij Ptolemeus nagegaan en kwam tot de conclusie, dat op de meeste plaatsen stond: Axonen, terwijl de Saksische eilanden altijd aangeduid worden als Sazonische eilanden.

¹ Widukind I, 7. Geciteerd uit Widukinds Sachsische Geschichten, übersetzt von R. Schotten, Berlin, 1852.

² Chadwick, blz. 193 en Prof. Jørgensen, Ueber die Herkunft der Nordfriesen.

³ Haarnagel I, blz. 87.

⁴ Idem, verslag van de discussie, blz. 98.

⁵ R. H. Hodgkin, A history of the Anglo-Saxons, Oxford, 1935 blz. 4 en 5.

⁶ Kahrstedt, zie noot 1, blz. 50.

⁷ Prof. Dr. K. Tackenberg, Chauken und Sachsen, in hetzelfde tijdschrift, blz. 21-43.

Na dit vastgesteld te hebben, verklaart hij de Axonen niet als Saksen, maar als Avionen, een stam, die door Tacitus ook genoemd wordt en ongeveer op dezelfde plaats. Natuurlijk is dit een hypothese, zegt hij, om vervolgens een betoog op te zetten, hoe waarschijnlijk deze schrijffouten ontstaan zijn.

Prof. Tackenberg komt op archaeologische gronden tot ongeveer dezelfde conclusie: „Eine Auswanderung von Sachsen aus Holstein nach dem Gebiet zwischen Elbe und Ems hat nicht stattgefunden, ebensowenig eine Auswanderung von Chauken. Chauken und Sachsen sind mithin als ein und dasselbe Volk anzusehen”.

Het spreekt vanzelf, dat deze opvattingen niet onweersproken zijn gebleven. Reeds in de volgende uitgave van dit Jahrbuch oppert Prof. P. Zylmann bedenkingen.¹ Hij wijst er op, dat het algemeen als beste erkende handschrift juist Saksen schrijft, hetgeen een ernstig bezwaar is tegen de nieuwe theorie.

Die hypothese is overigens zeer aantrekkelijk, omdat zij een eenvoudige oplossing geeft van een moeilijk probleem. Dit mag ons er echter niet van weerhouden, acht te geven op verschillende bezwaren, waarop wij hier niet nader kunnen ingaan. Alleen willen wij er op wijzen, dat naar onze mening één zeer belangrijk bezwaar van Prof. Zylmann niet steekhoudend is. Hij wijst op een oude Saksische traditie, verhaald bij Widukind,² volgens welke de Saksen per schip in de omgeving van Cuxhaven geland zouden zijn. Zoals wij in een volgende paragraaf zullen zien, spreekt deze traditie zeer waarschijnlijk eerder voor dan tegen de hypothese van Prof. Kahrstedt.

Ook de geschiedenis van de Angel-Saksen in Engeland is in sommige opzichten in strijd met de Saksische overheersing van de volken in het latere Saksische gebied op het Continent. Zou zij een feit zijn, dan mocht men verwachten dat de leidende posities in Engeland na de verovering zouden worden ingenomen door rasechte Saksen. Dit is echter allerm minst het geval: de meeste koningen zijn van Angelse afkomst en alleen de koningen van Essex voeren hun herkomst op tot Saxneat.³ Voorts is het land naar de Angelen genoemd, evenals de taal. En onwillekeurig denken wij aan de uitlating van Procopius, dat Britannïë

¹ Prof. P. Zylmann, Der Ursprung der Sachsen, in Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, nr. 9, 1935, blz. 74 v.v.

² Widukind I, 3.

³ Myres, t.a.p. blz. 347. Zie de genealogiën bij Hodgkin, blz. 719 v.v.

in zijn tijd bewoond werd door Angelen, Friezen en Britten. Geen wonder dus, dat de Engelse geleerden weinig weten aan te vangen met die Saksische stam van Ptolemeus en die maar liefst zouden abandonneren.

Gelukkig is het voor ons doel niet nodig deze vraag tot een oplossing te brengen. Deze inleidende opmerkingen hadden alleen tot doel, te wijzen op de vele vraagstukken die er rond het Saksenprobleem rijzen en op de vele tegenstellingen die zich daarbij voordoen, waarmee wij ook in het vervolg van deze paragraaf nog meermalen te maken zullen krijgen.

De grondoorzaak der moeilijkheden lijkt ons vooral gelegen in de specialisatie van de wetenschap, waardoor onvoldoende rekening gehouden wordt met de algemene situatie waarin de gebeurtenissen zich afspelen. Daardoor komen de vakgeleerden (hoe belangrijk en noodzakelijk ook), gemakkelijk tot hoogst onwaarschijnlijke conclusies, die dikwijls op korte termijn herzien moeten worden. Daarom is het een verademing de voorzichtige, verantwoorde en evenwichtige werken van Collingwood, Myres en Stenton te lezen in de Oxford History of England, waaraan wij in het vervolg verschillende gegevens zullen ontleenen.

Hoe het ontstaan ook geweest mag zijn, historisch staat vast, dat de Saksen een verbond van vele stammen waren. Het zwaartepunt van hun macht lag aan de Noordzee en zij zetten het zeeroversbedrijf van de Chauken onvermoeid voort. Over land kunnen zij het Romeinse imperium moeilijk bereiken. De macht van de Franken en de moeilijk door te trekken Rijndelta scheiden hen van het beloofde land. Dus zijn zij aangewezen op de zeeroute.

In een soortgelijke positie verkeerden later de Noren en de Denen, waarvan ons veel meer bekend is dan van de Saksen. Maar als wij het weinige dat ons van de laatsten bekend werd, vergelijken met het gedrag van de eersten, dan vallen onmiddellijk de parallellen in het oog. Daarom lijkt het gewenst de tactiek van de Noormannen hier eerst kort te bespreken.

Nadat de Friezen door de Franken (de Austrasiërs, die zelf geen zeemogendheid waren) als zelfstandige militaire macht waren uitgeschakeld, lagen de kusten van het grote Frankrijk onbeschermd voor de nieuwe opkomende zeemogendheden in het Noorden open.¹ De Friezen, pas onderworpen en vooral in het

¹ Hodgkin, blz. 490/1; F. M. Stenton, Anglo-Saxon England, tweede druk, Oxford, 1950, blz. 238.

Noorden grotendeels nog heidenen, voelden weinig roeping het Frankrijk te verdedigen en maakten voor een deel gemene zaak met de rovers.¹ Anderen treden later in dienst van Alfred, om tegen de Noormannen te strijden.²

Na de Friezen werden de Saksen door Karel onderworpen, waardoor hij onmiddellijk aan de grenzen van het volkrijke Denemarken stord. Hiermee „Charlemagne had stirred up the wasps' nest”.³ De eerder private vrijbuitelij werd later georganiseerd door (in of uit de gratie zijnde) leden van het Deense koningshuis.

Na enkele vooroefeningen, die veel op het aftasten van de fronten lijken, komen er grotere vloten in actie. Zij maken gebruik van binnenlandse zwakte om hun slag te slaan en beschikken over een goede informatiedienst. Aan de kusten worden bases ingericht, die tot uitgangspunt van rooftochten en tot centra ter beheersing van landstreken dienen. De West-europese landen werden soms opvolgend, soms tegelijkertijd bezocht, al naar gelang er kansen lagen. Uit het verloop van de gebeurtenissen blijkt onderling contact en verband, hetgeen wijst op een georganiseerde berichtendienst.

Reeds vrij spoedig blijken de invallers beïnvloed te zijn door de cultuur van het land waarin zij dikwijls lang verblijf houden, in het bijzonder door de Ierse en de Franse. Een van de belangrijkste oorzaken daarvan is wel, dat zij vrouwen kiezen uit de buit zowel als bij hun bondgenoten.⁴

Reeds vrij spoedig, maar steeds duidelijker, blijkt een nevendoel bij de plundertochten: het verkrijgen van land voor leiders en volgelingen beide. Zij zoeken daarbij vooral die streken uit, waar zij zich economisch, strategisch en militair het best staande kunnen houden.

Oorspronkelijk kiezen zij bases in het Noorden, bijv. in Friesland. Langzamerhand verliezen die aan betekenis, omdat zij te ver van het beloofde land afliggen en een ontoegankelijk achterland hebben. De blijvende invloed van de Noormannen op

¹ Jan de Vries, De wikingen in de lage landen bij de zee, Haarlem, 1923, blz. 197, 205; Hodgkin, blz. 517/8; Dr. P. Sipma, Een Angel-Saksische invasie in Friesland? In It Beaken, jiergong XV (1953), blz. 176.

² Hodgkin, blz. 585.

³ Dezelfde, blz. 491.

⁴ Zie bijv. Hodgkin, blz. 521: „learning at first hand its civilisation, mixing peacefully among the Franks as well as plundering them”.

Friesland is zeer gering geweest.¹ Dit in tegenstelling tot daar, waar hun vestiging historisch aan te wijzen is.

Het verloop van de Saksische invallen is hieraan niet ongelijk. De macht die hen belette om invallen te doen in de landen die onder een geregeld bestuur tot een zekere welvaart en cultuur gekomen waren, was leger en vloot van de Romeinen. De vloot lijkt het eerst verzwakt te zijn. Voor A.D. 175 voerden de Saksen, die toen nog Chauken genoemd werden, hun eerste rooftocht uit.² Honderd jaar later blijken zij geregeld in dit bedrijf bezig te zijn, daarin bijgestaan door leden van andere stammen, terwijl zij bases moeten bezitten in het gebied van de Rijnmondingen. Zij plunderen Gallië en Britannië gelijkelijk, zodat de Romeinen een vloot tegen hen uitrusten onder Carausius (zie boven). Maar een vloot alleen blijkt onvoldoende, waarom, waarschijnlijk onder Constantius Chlorus,³ aan beide zijden van het Kanaal een Litus Saxonum gebouwd wordt, een verdedigingslinie tegen deze aanvallen.

Hier wreekte zich, wij zagen het boven al, het terugtrekken van de Romeinen uit de strategisch zo belangrijke Rijndelta. Naarmate het Romeinse leger verder verzwakt, blijkt het Saksische gevaar hoe langer hoe duidelijker. In de tweede helft van de vierde eeuw lezen wij van Saksische invallen in Gallië en Britannië⁴ en de Saksen schijnen zich gereed te houden voor het in bezit nemen van hele landstreken.

Daarbij waren hun ogen vooral gericht op Gallië, dat door alle Germaanse stammen als het beloofde land gezien werd. De Franken legerden zich aan de landzijde daar omheen, de Saksen probeerden van de zee uit binnen te dringen. Zij slagen daarin vooreerst nog beter dan de Franken en rond het midden van de vijfde eeuw zijn zij druk bezig het noordwestelijke derde deel van Gallië te veroveren. In 463 belegeren zij onder Odoaker

¹ Jan de Vries, hoofdstuk IX. „In de taal is nauwelijks een enkel spoor van Scandinavischen invloed te vinden; slechts het woord duit is daaraan te danken en in het Friesch het woord deilis, een der minst vreedzame woorden dezer taal”. (Dispereert niet, door A. en H. Algra, deel I, blz. 66.) Vgl. hierover ook Prof. Dr. I. H. Gosses, *Verspreide Geschriften*, blz. 142 vv.

² Zie hiervoor Kartenblatt 148, Karte d, uit de Atlas Niedersachsen 1950, met de toelichting daarop van Dr. R. Drögereit van Hannover in *Neues Archiv für Niedersachsen*, 1951. Deze geeft een uitvoerige uiteenzetting over de rooftochten van de Saksen met een rijke literatuuropgave. Zie voor het hier besprokene de blz. 244/6.

³ Collingwood, *Roman Britain*, blz. 278.

⁴ In 373 worden ze verslagen bij „Deuso” (Boeren blz. 53), dat gezocht wordt in Diessen, Diest en Duisburg. In Britannië lijken ze vrij geregeld te opereren (Collingwood, blz. 285).

Angers en herhalen dit enkele jaren later.¹ Dat de Franken en niet de Saksen uiteindelijk bezit nemen van Gallië, is in de eerste plaats het gevolg van het feit dat de eersten grotendeels als Galliërs genaturaliseerd waren en als rechtsoptvolgers van de Romeinen beschouwd konden worden.²

Inmiddels was ook de vestiging in Britannië begonnen. Aangenomen wordt, dat de Adventus Saxonum samenvalt met de komst van Hengist en „Horsa” in Kent, op verzoek van Vortigern, maar wij willen hier nadrukkelijk vaststellen, dat de andere vroege vestigingen, bijv. in de Wash- en de Humberdelta, begonnen zijn zonder aanwijsbaar verband met het optreden van Hengist en gedeeltelijk door Saksen uit andere streken.

Het vervolg van de geschiedenis is bekend. Hengist krijgt voortdurend versterkingen van het Continent en daarna meningsverschil met zijn broodheren. Dan verovert hij Kent en zijn mannen koloniseren dit land, hoewel klaarblijkelijk niet al te intensief.

Waar kwamen deze kolonisten vandaan? Volgens Beda uit Jutland, maar alle andere gegevens wijzen in een andere richting. Wel is aannemelijk dat Hengist zelf oorspronkelijk uit Sleeswijk kwam, omdat hij zeer waarschijnlijk identiek is met zijn naamgenoot uit de Beowulf.³ Maar zijn activiteit schijnt zich vooral bepaald te hebben tot Friesland en de landen aan de Middenrijn.⁴ En dit komt weer geheel overeen met de archaeologische gegevens uit die tijd, waarin twee hoofdgroepen te onderscheiden zijn, die resp. terugwijzen naar Friesland en het Rijnland.⁵

Al deze feiten laten zich het gemakkelijkst harmoniseren als wij aannemen dat Hengist, de adellijke avonturier uit het Noorden, na zijn dubbelzinnige houding aan het hof van de Friese koning Finn, zijn operatieterrein gezocht heeft aan de Nederrijn. Daar heeft hij zijn bende voortdurend aangevuld en versterkt en zelfstandig meegewerkt aan de verovering van Gallië door de Saksen en de Franken. Behalve vrouwen namen zij daar ook cultuur over en namen die mee naar Engeland.⁶

¹ Grotendeels ontleend aan Stenton, blz. 12.

² Dezelfde en Boeren, blz. 54.

³ Wij gebruikten de uitgaven van Dr. L. Simons, Gent, 1896, en van R. W. Chambers, Cambridge, 1914. Daar de nummering van de regels verschillend is, halen wij uit de jongste uitgave aan.

⁴ Chadwick, blz. 52/3; Myres, blz. 346.

⁵ Myres, blz. 361/2.

⁶ Zou het niet zo zijn, dat de vrouwen steeds een belangrijk aandeel hadden, zoal niet in de cultuurvorming dan toch in de cultuurvormen? Opsmuk en met de (vrouwen?) hand gemaakt aardewerk bijv.?

Ook de versterkingen, die later kwamen, zullen uit dezelfde streken gekomen zijn en het is aannemelijk, dat er contact tussen de beide zijden van het kanaal gebleven is, hetgeen de sterke invloed van de Frankische cultuur in Kent verklaart.

Deze hypothese wint nog aan waarschijnlijkheid, als wij er op letten, dat volgens de legenden de eerste Germanen die zich in de Humberdelta vestigen, een zoon en een neef van Hengist geweest zouden zijn, terwijl daar weer sterke verwantschap met de Friese cultuur blijkt.¹ Het is dan ook geen wonder, dat een bekwaam Engels onderzoeker tot de conclusie kwam, dat „the Jutish nation . . . was made after the conquest. It was to all intents made in Kent”.²

Uit dit alles (waaraan wij pro memorie nog toevoegen de mededeling van Procopius dat Britannïë bewoond werd door Angelen, Friezen en Britten)³ mogen wij wel met zekerheid opmaken, dat ook Friezen een aandeel hadden in de Saksische invasie van Engeland. Hoe sterk dit aandeel is geweest, is moeilijk uit te maken.

Veel lastiger is het echter, een antwoord te geven op de vraag, waar en hoeveel Saksen zich in Nederland hebben gevestigd, hoewel zich hierover langzamerhand een hele literatuur gevormd heeft. Wij mogen zelfs wel zeggen, dat hierover een controverse ontstaan is, waarover het laatste woord nog lang niet gesproken is.

Het wordt zo langzamerhand met het bekende jaartal uit onze schoolboekjes: „400 na Chr. – Friezen, Franken en Saksen wonen in ons land”, een vermakelijk geval. Terwijl Dr. Boeren in zijn boven aangehaalde redevoering de Franken in die tijd uit ons land verbannen heeft en Prof. Slicher van Bath de stelling verdedigde: „De Oost-Nederlandse bevolking behoort niet tot de Saksische stam”,⁴ is van andere zijde getracht het bewijs te leveren, dat men niet van Friezen, doch slechts van Anglo-Saksische Friezen kan spreken. De Friezen zouden in

¹ Myres, blz. 412 en vooral diens opstel in *History XX*, 1935, blz. 250–262.

² Hodgkin, blz. 101. Maar de naam schijnt reeds eerder te bestaan en wellicht overgedragen te zijn door de Eoten die in de *Beowulf* (bijv. r. 1072) genoemd worden.

³ Myres, blz. 337; vooral: Stenton, eerste hoofdstuk. Daarnaast wijzen wij nog op de studie Friezen, Saksen en Angelsaksen door Prof. Dr. R. W. Zandvoort in *Saxo-Frisia*, 2de jaargang (1940). De plaatsnamen in Engeland, samengesteld uit het woord Fries, lijken niet verder terug te gaan dan de Noormannentijd. Vgl. *Danes and Frisians in Lincolnshire* door K. Hald, in *Troisième Congrès International de Toponymie & d'Anthroponymie*, Volume III, Louvain 1951, blz. 627 vv.

⁴ Stelling IV bij zijn proefschrift.

de eerst helft van de vijfde eeuw zijn onderworpen en grotendeels uitgeroeid door dezelfde volken, die ook Engeland veroverden en bezetten, doch daar minder rigoureuus huishielden.

De eigenlijke pionier van deze theorie is Mr. P. C. J. A. Boeles, die zich hierover ook het stelligst heeft uitgelaten en zijn vinding het felst verdedigt.¹ Hij wordt echter op een voorzichtige afstand gevolgd en in de rug gedekt door Prof. Dr. A. E. van Giffen.²

Nu hebben wij op een andere plaats, aan de hand van zeer veel citaten, de tweede druk van het standaardwerk van Mr. Boeles aan een immanente critiek onderworpen en getracht aan te tonen, dat diens bewijsvoering niet voldoende is om zijn stellige uitspraken te verantwoorden.³ Het is niet de bedoeling deze polemiek hier te heropenen. Daarom zullen wij in het vervolg ons allereerst bezig houden met de door Prof. van Giffen aangevoerde argumenten, al zullen wij daarbij af en toe toch ook moeten teruggrijpen op het werk van Mr. Boeles.

Vooraf willen wij echter verklaren, dat wij van deze heren een stringente bewijsvoering menen te moeten eisen, omdat de stelling, die zij in dit opzicht verdedigen, op zichzelf ten enen male hoogst onwaarschijnlijk is.

Wij weten immers van de Saksen⁴ dat zij eigenlijk bewoners van zandgronden zijn.⁵ Hun aardewerk vertoont duidelijk daarvan de kentekenen.⁶ Voorts zijn zij meer landbouwers dan veehouders en als zij zich in Engeland vestigen, zoeken zij naar lichte, gemakkelijk te bewerken gronden voor hun nederzettingen. „Areas of clay-land were carefully avoided by the earliest settlers”.⁷ Ook lijkt het er veel op, dat in „Saksische” gebieden juist veel terpen ontruimd zijn toen het water steeg.⁸

¹ Sedert 1906; zie Friesland tot de elfde eeuw, tweede druk, 1951.

² In allerlei overal verspreide publicaties, waarvan wij nog verschillende zullen aanhalen.

³ It Beaken XIV, 1952, blz. 97-112. Tot dezelfde conclusie kwam ook Dr. P. Sipma in hetzelfde tijdschrift, jaargang XV, 1953, die naast de geschiedenis ook de taalkunde sterk in zijn critiek betreft. De discussie die op deze lezing volgde is daarbij eveneens gepubliceerd. Zeer instructief is daarbij wat Prof. van Giffen opmerkte.

⁴ Wij gebruiken deze naam verder zonder stamproblematiek als verzamelnaam.

⁵ Prof. Dr. K. H. Jacob-Friesen in Haarnagel I, blz. 3; evenzo Prof. van Giffen in het elfde en twaalfde jaarverslag van de Vereniging voor terpenonderzoek, blz. 39, waar hij de vestiging van Saksen „weinig plausibel” noemt. Later schrijft hij echter meermalen in andere geest.

⁶ Prof. van Giffen passim, bijv. in It Beaken XV, blz. 188.

⁷ E. T. Leeds, Archeology of the Anglo-Saxon settlements, 1913, blz. 43, aangehaald bij Hodgkin, blz. 139.

⁸ Zie noot 1, blz. 7.

Voor deze landverhuizers moeten de Friese landen wel zeer onaantrekkelijk als vestigingsgebied geweest zijn. Zij bestonden immers voor het overgrote deel uit klei en kwelder, waaruit op sommige plaatsen terpen oprezen die immer bedreigd en soms omspoeld werden door de zee. Landbouw was daar alleen mogelijk op de kleine top en veteelt, naast vissen en varen, het hoofdberoep. Alleen de strategische betekenis was groot, door de mogelijkheid tot beheersing van de riviermondingen en als uitvalsbasis naar zuidelijker gebieden. Vooral het oude duinlandschap in Holland was daarvoor een uitgezocht gebied, dat gemakkelijk te beheersen was. Onverschillig of deze vriendschappelijk of vijandelijk doorgevoerd werd, zou men daar een vestiging van Saksen kunnen verwachten; niet echter in het voor dezen onherbergzame achterland. Dat zou hoogstens als doel voor plundertochten kunnen dienen, in de geest als ons in de Egil-sage beschreven wordt.¹

De argumenten, die voor een Saksische vestiging in en beheersing van Friesland aangevoerd worden, zijn in hoofdzaak:

1. in de terpen gevonden Angel-Saksisch vaatwerk;
2. in de terpen gevonden Angel-Saksische hutkommen;
3. in de terp van Ezinge gevonden brandlaag;
4. enkele minder belangrijke aanwijzingen.

Het typisch Angel-Saksische aardewerk, dat in de huidige provincie Friesland gevonden werd, bestaat volgens Mr. Boeles uit 230 potten of scherven, vermeerderd met „diverse scherven uit hutkommen in de Burmania II terp bij Ferwerd”.² Zij werden gevonden in 48 terpen en een kaartje geeft „een indruk van het universeel karakter der invasie”.³ „Geen terp, die er niet de teekenen van vertoont”.⁴ De „oer-Friese ceramiek” is dan meteen verdwenen, want uit de eerste vijftig jaren na de invasie is er „in het geheel geen specifiek Fries vaatwerk bekend”.⁵ Daarnaast vond Prof. van Giffen hetzelfde aardewerk te Ezinge en op enkele plaatsen in het noorden van Drente.⁶

Bekijken wij nu de vindplaatsen iets nader, dan blijken in Friesland vijf plaatsen, nl. Beetgum, Hoogebeintum, Ferwerd, Hallum en Cornjum meer dan 10 vondsten opgeleverd te hebben,

¹ Jan de Vries, hoofdstuk X. Dr. G. Gosses, Frysk Jierboek 1938.

² Boeles, 1951, bijlage VII.

³ Idem, kaartje blz. 230, citaat blz. 231.

⁴ Idem, eerste druk blz. 122, tweede druk blz. 226.

⁵ Idem, blz. 211 en 234.

⁶ Verspreid over verschillende publicaties.

samen 153. Deze plaatsen liggen alle aan de voormalige Middellzee, de bekende vaarroute uit de oudheid. Hadden wij alle vondsten aan deze zee-oever van het totaal afgetrokken, dan waren er ruim veertig overgebleven voor het binnenland van Friesland, waarvan 9 zonder bekende vindplaats. Als wij nu ook nog rekening houden met het feit, dat onder de eerstbedoelde vondsten zeer veel urnen voorkomen, lijkt het wel heel moeilijk, hieruit een algemene invasie af te leiden. En dit wordt wel heel onwaarschijnlijk, als uit verschillende terpen, waarin daarnaar met opzet gezocht werd, geen Angel-Saksisch materiaal te voorschijn kwam.¹

De vraag rijst dan ook onmiddellijk, of dit alles niet veel meer duidt op een tijdelijk verblijf van vreemde elementen of op een min of meer geregeld contact, zoals wij dat ook kennen uit de geschiedenis. Wij weten immers uit de Beowulf, dat in die tijd de Friese koning Finn in betrekking stond tot „the Hōcingas or Haelfden” de Secjan en de Eotenas,² waarvan Hengist later in zijn dienst treedt. En wij zijn geneigd, deze vraag bevestigend te beantwoorden, als wij meermalen lezen van het vinden van prototypes van het A.S. vaatwerk in terpen in vroege eeuwen.³

In dezelfde richting zouden de hutkommen kunnen wijzen. Het is op zichzelf natuurlijk zeer opmerkelijk, als in Ezinge op een bepaald moment de Friese boerenhuizen verdwijnen en daarvoor in de plaats de primitieve hutkommen naar voren springen. Dit is echter alleen met zekerheid geconstateerd in Ezinge, terwijl in veel later tijd een hutkom gebruikt werd in de terp van Leens en Mr. Boeles misschien enkele vondt in Ferwerd.⁴

Zijn deze hutkommen echter wel typisch Angel-Saksisch? Zeker, wij kennen ze uit de A.S. kerngebieden en uit Engeland,

¹ Bij Dronrijp bijv., waarvan Prof. van Giffen schrijft: „Opmerkelijk is het ontbreken van typisch Saksisch aardewerk”, 7/8ste jaarverslag blz. 41. Zie ook 9/10de jaarverslag, blz. 9.

² Chambers, blz. 168.

³ Wij geven hier enkele citaten. In Ezinge vond Prof. van Giffen een prototype dat „niet later te dateren is dan op de 1ste, hoogstens 2de eeuw na Chr.” (9/10de jaarverslag, blz. 20). Later: „op een niveau van 3.50 + NAP kleine terra-sigillata scherfjes en fragmenten van Saksische aardewerk”. „Een en ander vormt, conform de bevindingen in het grafveld te Dingen bij Bremerhaven, voor de zooveelste maal eene aanweziging, dat typisch-Saksisch vaatwerk te onzent ook vroeger vóór de 5de en zelfs in het midden van de 4de eeuw voorkomt”. (11/12de jaarverslag, blz. 31) Zie voor een vondst te Akkerwoude van vroeg-Saksisch aardewerk het 13/15de jaarverslag, blz. 19.

⁴ Friesland tot de elfde eeuw, 1951, blz. 218.

maar ook uit heel andere gebieden.¹ Sterker nog, ook in Friesland (Ezinge) werden ze door Prof. van Giffen gevonden, ver voor de A.S. invasie van Engeland begon.²

In dit verband is het dan ook begrijpelijk, dat Prof. van Giffen tot de conclusie kwam: „Het staat vast . . . dat typische Angel-Saksische elementen reeds vroeg ja blijkbaar reeds tegelijk met en vanaf hunne verhuizing van den nek der Kimbrische Chersonesos naar het West-Elbingische, hunnen invloed als kolonisators in de terpen hebben doen gelden”,³ of, naar aanleiding van vondsten te Akkerwoude: de immigratie der Saksische stamelenen was hier „reeds in de 3de eeuw een voldongen feit”.⁴

Maar de te Ezinge ontdekte brandlaag dan, waarin de hutkommen uitgegraven zijn? Ook hieraan kunnen wij onmogelijk een stellig argument voor een invasie ontleenen. Brandlagen komen zonder twijfel ook in andere terpen voor⁵ en behoeven zelfs niet op een vijandige daad te wijzen. Dat bewoners onmiddellijk daarna zichzelf een primitief onderkomen verschaffen, ligt zelfs voor de hand. Maar zelfs als de brand een gevolg is van een vijandige actie, behoeft dit niet op een invasie te duiden. Immers als de Finnsburg in de as gelegd is, keren de Denen met koningin Hildeburg naar hun land terug.⁶

De bijkomstige gegevens zullen wij hier niet behandelen, doch verwijzen daarvoor naar onze hiervoor genoemde studie en die van Dr. P. Sipma.⁷ Slechts op één punt willen wij nog wijzen. Prof. van Giffen heeft meermalen⁸ gesuggereerd, dat wellicht de legende van de Friese vrijheid, die te danken zou zijn aan

¹ Zie bijv. de samenvatting bij Slicher van Bath, Mensch en land in de middeleeuwen II, blz. 42 vv.; een willekeurig ander voorbeeld bij R. v. Uslar, Die germanische Siedlung in Haldern bei Wesel am Niederrhein (waar in de tweede eeuw zeker geen Saksen woonden) in Bonner Jahrbücher 149 (1949) blz. 105 vv.

² Medegedeeld in 9/10de jaarverslag en nogmaals in Haarnagel I (1940) waar hij (blz. 78) schrijft: „Im übrigen war die betreffende Tonkuppel, besonders ihr oberster Teil, durch ein Niveau (III) mit grösseren Grubenhäusern charakterisiert, in dem regelmässige kleine Sigillatascherben hervorkamen”. Daarbij wijst hij op handelsbetrekkingen met het gebied van het Romeinse imperium die hieruit blijken. Ook volgens Mr. Boeles (Friesland 1951, blz. 92, noot) moet dit niveau gedateerd worden op „circa midden tot vroege keizertijd”.

³ 9/10de jaarverslag, blz. 32. Zie ook 11/12de jaarverslag blz. 31 en de overdruk van een artikel gepubliceerd in Germania, in 16/19de jaarverslag.

⁴ 13/15de jaarverslag, blz. 19.

⁵ Zie de studie van Prof. Bakker, genoemd in noot 3, blz. 10.

⁶ Beowulf 1151-1159.

⁷ Beide verschenen in It Beaken, resp. jaargang XIV (1952) en XV (1953).

⁸ Onder andere in het 20/24ste jaarverslag, blz. 73.

Karel de Grote, ontstaan is omdat deze de Saksen in Friesland zou hebben onderworpen. Sedert de verschijning van het proefschrift van Dr. M. P. van Buijtenen, is ook hieraan de grond ontnomen.¹

Als wij thans onze bezwaren tegen de hier onderzochte theorie samenvatten, menen wij, dat in de eerste plaats door Mr. Boeles, maar toch ook nog enigszins door Prof. van Giffen, een te sterk verband is gelegd tussen de archaeologische voorwerpen en de gebiedsuitbreiding van „stammen”. Van meet af aan is hier-tegen de strijd gevoerd door historici, te overdreven en eenzijdig misschien, maar zeker terecht. Wij wezen er al op, dat in dit opzicht gezondere denkbeelden baanbreken bij archaeologen, die veel meer dan voorheen rekening houden met cultuurkringen, onderling contact, wijziging in religie en mode. Naar onze mening doet de hier behandelde theorie dit onvoldoende; zij rukt de feiten te zeer uit hun verband en interpreteert de voorhanden gegevens te eenzijdig in de richting van de „Voraussetzung”. Hutkommen en aardewerk zou men met evenveel recht kunnen toeschrijven aan door storm overvallen emigranten die in Friesland overwinterden, als aan invasielegers; wie alleen dit laatste juist acht, begaat een wetenschappelijk niet verantwoordte weg.

Dit neemt niet weg, dat ook wij overtuigd zijn van de aanwezigheid van Saksen in Friesland in de tijd der landverhuizing. Hoe groot hun aantal, hoe lang hun verblijf en hoe sterk hun invloed is geweest, is (nog) niet vast te stellen. Maar de gesteldheid van het landschap, de historische gegevens en de thans bekende archaeologische vondsten laten niet toe, te concluderen tot een enigszins belangrijke invasie en blijvende vestiging van Angel-Saksen in het Noord-Nederlandse terpengebied. Voorlopig laat alles zich het gemakkelijkst harmoniëren in de termen contact en cultuurbeïnvloeding. Het contact was in die tijd afwisselend vriendschappelijk en vijandig, doch werd onderhouden door groepjes en groepen – niet door hele volksstammen. Die kwamen pas op drift, als zij gelokt werden door ideale nieuwe woonplaatsen. En dat waren de Friese kwelders niet.

Opmerkelijk is voorts, dat blijkens de Engelse gegevens de Friezen niet verbonden waren met de eigenlijke Kernsaksen, doch met de verst af wonende Angelen en de geheimzinnige Juten, die van nog iets noorderlijker afkomst zouden zijn. Het

¹ M. P. van Buijtenen, De grondslag van de Friese vrijheid, Assen, 1953.

is even gevaarlijk als verleidelijk dit in verband te zetten met de eerst twee eeuwen later te bewijzen handelsbetrekkingen van de Friezen met Denemarken¹ en hun nog latere nederzettingen aldaar.² Toch moeten ook de gedachten van Prof. Myres deze kant uitgaan, die in een studie de riviernaam Humber wil afleiden van de Ambronon, die hij in verbinding brengt met het Noordfriesse eiland Amrum, terwijl hij de legendarische „Mare Fresenicum” niet op de Ierse zee, maar op de zeeboezem gevormd door de monding van de Humber wil zoeken. Daar omheen zouden zich veel Friezen neergezet hebben, zoals bevestigd wordt door archaeologische gegevens.³ Dat de Juten naar alle waarschijnlijkheid ook iets te maken hadden met de Friezen, wordt, zoals wij hierboven al aantoonde, gesuggereerd door de Eoten aan Friese zijde in de Beowulf.⁴

En dan denken wij weer aan de Friese en Saksische zeerovers, die vanuit Nederland opereren. Dan zoeken wij naar hun bases, die zeer waarschijnlijk bij de riviermondingen moeten hebben gelegen. Maar dan herinneren wij ons ook opnieuw het hele verhaal rond de Finnsburg in de Beowulf.

Finn, de koning van de Friezen, verkeert met en heeft klaarblijkelijk onder zich, leiders van Eotenas, Hōcingas of Half-

¹ Dr. Peter La Baume, Die Wikingerzeit auf den Nordfriesischen Inseln, proefschrift, gepubliceerd in Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe, Band 29, 1953, blz. 5. Prof. Dr. Elis Wadstein, On the relations between Scandinavians and Frisians in early times, denkt klaarblijkelijk aan een vroeger begin. Zie de critiek van Prof. Dr. C. Borchling hierop in zijn rede, aangehaald in noot 6, blz. 21 en de repliek van Prof. Wadstein in It Beaken II, Assen, 1940. Het lijkt er veel op, dat de geleerden in Scandinavië over het algemeen het handelsverkeer tussen Friesland en het Noorden nog al vroeg laten beginnen. Zonder dat wij dit speciaal nagingen troffen wij deze opvatting behalve bij Prof. Wadstein bij Karen Larsen, A History of Norway, New York, 1948. „Trade with the Frisians had very early reached that far north (Trøndelag), and later Merovingian influences made themselves felt, mainly through contact with the Norwegian coast regions farther south”. (Blz. 26) „At the Frisian coast . . . the Danes had held important commercial interests at least since the early sixth century . . .” (blz. 38). Tot nog vroeger datering komt Prof. Jørgensen, t.a.p. bl. 56: „Schon seit der römischen Eisenzeit verband ein Schifffahrts- und Handelsweg, von den friesischen Gegenden an der Rheinmündung im Westen an der Nordseeküste ostwärts führend bis zur Elbmündung und weiter über diese hinaus, Westeuropa mit Skandinavien”.

² Ribe in Denemarken wordt een Friese vestiging genoemd, vgl. Peter La Baume blz. 158 en noot 749. De latere verbindingen met Hedeby en Birka zijn algemeen bekend, niet het minst door de opgravingen van Prof. Jankuhn, die over zijn verbluffende uitkomsten verschillende publicaties het licht deed zien. Zie daarover ook Holger Arberman, Schweden und das Karolingische Reich, Stockholm, 1937, hoofdstuk I en blz. 247/8.

³ Zie hiervoor het opstel van Prof. Myres, genoemd in noot 1, blz. 59. Zie over de kwestie Amrum-Ambronon ook Prof. Jørgensen, t.a.p. blz. 40 vv.

⁴ Zie noot 2, blz. 59.

Denen en Secgan. Hij was getrouwd met Hildeburg, de dochter van Hōc en de zuster van Hnaef, waarschijnlijk ter bijlegging van een vete, hetgeen op eerder contact wijst. Maar de vete laait weer op en Hnaef wordt gedood. Het lijkt, dat de Eoten aan de kant van de Friezen vechten, tegen de beide andere stammen.

Maar nu het eigenaardige. De „koning” der Friezen slaagt er niet in zestig mannen¹ te overweldigen in vijf dagen strijd.² Veel Friezen sneuvelen hierbij, waaronder misschien zonen van de koning.³ Tenslotte wordt een vergelijk getroffen, waarbij de vrede hersteld wordt.

Men stelle dit zich voor in een voor die tijd normaal bevolkt land. Er is een strijd gaande in een koningsburcht, die vijf dagen duurt, zonder dat boden uitgezonden worden om het volk op te roepen daaraan deel te nemen. Ook komt er in die kleine week toevallig niemand van de onderzaten of rijksgroten, die het volk oproept ter bescherming van de koning. En als het volgend voorjaar door de wrekers Finn gedood wordt, merken wij alweer niets van een volk dat zijn koning verdedigt.

Er moet vrij veel dichtelijke fantasie gebruikt worden, om ons Finn voor te stellen als de heerser over een groot volk, dat zich later zal uitstrekken van Zwin tot Wezer. Een nuchtere beschouwing geeft veeleer de indruk, dat hij een zeekoning is op een eiland, althans zonder dagelijks contact met omwonenden. De mannen, die hij om zich verzameld heeft, zijn stamgenoten en vele anderen, maar samen is het maar een handjevol mensen. Finn koopt later de vriendschap van Hengist en zijn mannen weer, door ringen en goud uit te delen en Hengist bedingt het stilzwijgen van de Friezen over zijn toen oneervolle daad. Deze mannen zijn op elkaar aangewezen, zoals wij later hetzelfde zien bij de Noormannen.

Zo zien wij, in het enige historische bericht uit die tijd dat ons bekend is, vriendschap en vijandschap wisselen door de vete. Zo wordt het ook aannemelijk ons een voorstelling te maken van „Saksische” vestigingen op de zandeilanden in Holland, waar piraten hun bedrijf uitoefenen, net als in de Noormannentijd. En zo is ook de gemengde cultuur van Kent verklaarbaar. Want toen daar nieuwe buit te behalen was, waren er piraten

¹ Finnsburg-fragment 40.

² Idem 43.

³ Beowulf 1115. Chambers neemt dit aan, maar de tekst is hier bedorven.

die telkens hun begerige ogen naar het Zuiden of naar het Westen hadden laten gaan. Zij konden op eerste afroep van de hun bekende Hengist overvaren om zijn nieuwe ondernemingen kracht bij te zetten.

Natuurlijk is dit maar een hypothese. Doch zij heeft iets voor op andere, omdat er een historisch moment in verwerkt is en zij minder onwaarschijnlijk lijkt. Zij behoeft niet in te sluiten, dat alle „Saksen” later zich gevestigd hebben in Engeland. Zij die zich langs de riviertjes in het noorden van Drente woonplaatsen kozen, kunnen daar best zijn blijven wonen en ook andere groepjes kunnen in de inheemse bevolking opgegaan zijn. Hun invloed kunnen wij echter niet hoog aanslaan, al schijnt Prof. van Giffen daarover anders te denken op grond van veranderingen in de algemene cultuur.¹ Wij mogen echter niet vergeten, dat andere landbouwmethoden, die na de volksverhuizing zich openbaren, niet het gevolg behoeven te zijn van kolonisatie. De techniek was internationaal en in Engeland en Wales komen dezelfde verschijnselen soms ook gelijktijdig voor.²

Wij wagen het niet, te beslissen of in Ezinge en Hoogebeintum misschien ook zulke piratennesten ingericht zijn geweest. Als daar gedurende lange tijd Angelsaksen gewoond hebben, kunnen zij geen vee gehouden hebben in hun hutkommen. Er moest dan gezocht worden naar andere bronnen van voedsel en kleding. Zij kunnen dan de bevolking geterroriseerd hebben, maar Oostergo is dan dicht bewoond en Westergo wellicht overbevolkt.³ Deze bevolking moet in staat zijn geweest de op een enkele terp neergestreken rovers gezamenlijk te elimineren.

8. DE TOESTAND ROND 500.

Daar het vervolg van de Nederlandse bewoningsgeschiedenis in nauw verband staat met de internationale ontwikkeling, is het van belang, dat wij ons daarvan thans in het kort even rekenschap geven. Tegelijkertijd willen wij hetgeen hierboven uiteengezet werd, samenvatten in een korte schets, hoe we ons misschien de bewoning van Nederland in deze tijd moeten voorstellen.

In Engeland is het eerste stadium van de bezetting door de Angel-Saksen vlot verlopen. De belangrijkste bewoningscentra

¹ It Beaken XV, blz. 188.

² Hodgkin, blz. 136 noot.

³ Prof. van Giffen in 9/10de jaarverslag, blz. 32.

van de Engelsen (Kent met Sussex en de Midden-Thames, de Wash-delta en die van de Humber) springen duidelijk naar voren.¹ Alleen de latere kern van Wessex ontbreekt nog. Die wordt pas bezet, na de halve eeuw van rust, die volgde op de slag bij de Mons Badonicus, waarin het de Britten gelukte aan de Engelsen voorlopig een beslissend halt toe te roepen. Prof. Myres dateert deze slag tussen 490 en 516² en wij zullen in de volgende paragraaf zien, dat dit zeer wel overeenstemt met andere gegevens.

In Gallië stierf de laatste Romeinse stadhouder, Avitus, in de herfst van 456. Onmiddellijk nemen de Franken, waar zij dit kunnen, de macht over in naam van de keizer. Daarmee pretendeerden zij de rechtsoptvolgers van de Romeinen te zijn, wat hun zeer te stade gekomen is. Van alle kanten rukken de Germanen Gallië binnen en slaan hun slag. Maar de geromani-seerde Franken zijn voor de Galliërs het meest acceptabel en ontvangen de meeste medewerking. Het eerst verdrijven of pacificeren zij de Saksen grotendeels, laten de Armorici rechts liggen³ en slagen er in om de andere vreemd ingekomenen onder hun macht te brengen. Bij de dood van Chlodwig I kon het rijk onder zijn vier zonen verdeeld worden. In de eerste eeuw zal uitbreiding van het gehele rijk naar het Zuiden (tegen de Goten) en naar het Oosten gezocht worden. En uit de onderlinge machtsstrijd, waarvan de kroniek van Fredegar ons een weinig verheffend schouwspel geeft,⁴ zal tenslotte Austrasië als de sterkste te voorschijn komen.

Door al deze volksverhuizingen en de talloze slachtoffers die daarbij vielen, behielden vele landstroken een zeer dunne bevolking. De meeste invallers in Engeland en Frankrijk kwamen uit Duitsland, maar velen hebben hun reis in etappes afgelegd; zij waren reeds enige tijd in het Gallische rijk gevestigd. De vruchtbaarste en gemakkelijkst te bewerken gronden genoten de voorkeur; de minder geschikte bleven grotendeels onbewoond. Daardoor hadden die ook staatkundig weinig betekenis, of het moest zijn dat een staat om strategische redenen daarbij belang had of kreeg. Maar als rechtsoptvolgers van de Romeinen, met hun formele verantwoordingsplicht aan de keizer, namen de Franken

¹ Zie de kaarten bij Myres, tussen de blz. 456 en 457.

² Myres, appendix III, blz. 460/1.

³ Zie noot 4, blz. 46.

⁴ Die Chronik Fredegar und die Frankenkönige, vertaald door Dr. O. Abel, Berlijn, 1849.

ook de pretentie en de domeinen van hun voorgangers over. Zij pretendeerden als de noordgrens van hun rijk de Rijn en beschikten desgewenst over de domeinen, waarvan zij vele schenken aan kerken en kloosters.

Het is begrijpelijk, dat de latere Nederlanden door dit alles voorlopig weinig beroerd werden. Wellicht zijn bepaalde groepen van de bevolking meegezogen in de algemene drang naar het Zuiden, maar een migratie in omgekeerde richting laat zich niet voorstellen. Veeleer mogen wij aannemen, dat de toch al schaarse bewoning nog afnam.

Het algemene beeld veranderde daardoor echter niet. In het Zuiden van Limburg blijven de min of meer geordende verhoudingen bestaan. Maastricht wordt opgenomen in het Austrasische rijk; de cultuurontwikkeling gaat door en wordt geheel Frankisch: het enige gebied in Nederland waar dit het geval is. Van uitstraling naar het Noorden blijkt voorlopig weinig, hoewel er een bisdom van gemaakt wordt.¹

Op de rest van de zandgronden in Limburg en Brabant mogen wij een dunne honkvaste bevolking veronderstellen, die, hoe ook gemengd in de loop der jaren, de daar wonende voorhistorische stammen tot haar substraat had.

Hetzelfde mogen wij aannemen voor een tweede bewoningsgebied, nl. dat op de zandgronden in oostelijk Nederland. Het stamverband van de Chamaven lijkt nog geruime tijd bestaan te hebben, maar het is de vraag, in hoeverre en hoelang de Drenten en de Twenten daartoe behoorden. Het heeft er veel van, dat de Veluwe en het daarbij aansluitende Utrechtse zandgebied, zo mogelijk nog dunner bevolkt waren. Waarschijnlijk zal hier de bebossing een belangrijk woord meegesproken hebben.

De klei- en veengronden waren, uitgezonderd in het terpengebied, practisch onbewoond.² Evenmin als de bossen kon de mens toen de klei meester worden en die gebruiken voor landbouwdoeleinden.³ Eerst toen de boer hiertoe werktuigen ten dienste stonden, en dat zou spoedig het geval zijn, kon hij zijn economische macht belangrijk uitbreiden en zou hij zijn woonplaatsen ook elders kiezen.

¹ Dr. J. H. Holwerda, *Nederland's vroegste geschiedenis*, 1925, blz. 257.

² Zie de kaarten achter in het hiervoor genoemde werk van Dr. Holwerda, die de grondsoorten duidelijk weergeven. De daarop voorkomende andere gegevens zijn verouderd.

³ Voor Engeland zie Myres en Hodgkin passim (bijv. als genoemd in onze noten 7, blz. 60 en 2 blz. 67); voor Nederland zie Slicher van Bath II, blz. 116.

Alleen in het Noorden had een volk zich geheel aangepast aan klei en kwelder. Zij waren gespecialiseerd in varen, vissen en veeteelt; zij kenden de kunsten en de gunsten van het water door hun eeuwenlange omgang daarmee. Op talloze terpen woonden zij in het van slenken doorsneden land, hier en daar afgewisseld door stromen en zeeboezems. In deze uithoek van het land waren zij op zichzelf aangewezen en werden zij over het algemeen met rust gelaten. Iedere terp vormde een gemeenschap op zichzelf, maar om een nieuwe terp op te werpen was brede samenwerking nodig. Dit staalde enerzijds het zelfstandigheidsbesef, anderzijds het gemeenschapsgevoel. Maar het aantal terpen, dat in deze tijd bestond, toont duidelijk hoe volkrijk dit land was. Een halve eeuw geleden waren volksgroepen meegetrokken naar Engeland, maar deze mogelijkheid was nu afgesloten. Naar nieuwe gelegenheden voor werk en woonplaatsen moest worden rondgezien om de overbevolking te verlichten. De ontwikkeling van de situatie maakte het mogelijk, dat zij die vonden onder omstandigheden, waarvoor zij als het ware gepraedisponoerd waren.

De hier geschetste aardrijkskundige toestand moet ook invloed hebben gehad op de staatkundige verhoudingen. Dr. Boeren maakt aannemelijk,¹ dat Zuid-Nederland tot de Rijn, behalve het oostelijkste deel, bij de eerste verdeling hoorde tot het koninkrijk Soissons, later Neustrië. Maar om dezelfde redenen als de Romeinen de Rijn feitelijk als grens opgaven, hadden de Franken weinig belangstelling voor dit gebied, waar hoogstens rovers zich vestigden of er door trokken, maar weinig strategische mogelijkheden waren voor vijandelijke troepen. De geringe inheemse bevolking zelf kon voor de Franken weinig gevaar opleveren, omdat zij zeker geen belangrijke militaire macht op de been kon brengen.

Dat zouden de Friezen misschien wel kunnen doen, maar dan als zeemacht; hun land was ten enenmale ongeschikt voor militaire operaties in groot verband. Zelfs voor het burgerlijk bestuur moeten de moeilijkheden groot geweest zijn en het is dan ook helemaal niet verwonderlijk, dat wij in die tijd weinig lezen van Friezen in de buitenlandse kronieken. Al is het mogelijk, dat Folkwald, de vader van Finn, een boerenkoning is geweest, wij kunnen hem ons moeilijk voorstellen als een vorst

¹ Neustrische studies rond Sint Willibrord, gepubliceerd in Historisch Tijdschrift XVIII, 1939.

aan het hoofd van een geregeld bestuursapparaat, met een leger, waarover hij gemakkelijk kan beschikken. Op het water lagen betere mogelijkheden om het handwerk van de oorlog te leren. En omdat koopvaart en kaapvaart oorspronkelijk dezelfde woorden zijn en het laatste van Friese afkomst is,¹ kunnen wij ons de Friese vorst het best denken als koning-koopman die als het nodig is zijn landgenoten ook kan aanvoeren in grotere operaties.

Maar voor koop- en kaapvaart was de conjunctuur slecht. In Engeland en Frankrijk vroeg de oorlog veel energie en eerst moesten geregelde verhoudingen geschapen worden om de internationale handel weer te kunnen voeden. Slechts tussen Kent en Frankrijk schijnt geregeld verbinding geweest te zijn. Bovendien waren de kusten langs de Duitse bocht ook grotendeels ontvolkt, zodat dit afzetgebied eveneens vervallen was. Het is dan ook zeer aannemelijk, dat de piraten van onze westkust Hengist naar meer winst belovende avonturen gevolgd zijn.

Misschien wijst de geschiedenis van Hygelac in de Beowulf dezelfde kant uit. Na de Zweden zijn de Franken en de Friezen de ergste vijanden van de Geatas, maar die laatste twee worden onzuiver onderscheiden. Hygelac voert zijn mannen aan op een rooftocht, die hem in het Friese land brengt. Maar historisch staat vast, en ook de Beowulf zegt dit, dat de rooftocht plaats vond in de Hattuarische gouw, terwijl Hygelac viel door een Frankisch legertje onder aanvoering van Theodebert, de zoon van de Austrasische koning Theoderik. De Hattuarische gouw wordt meestal gezocht bij Kleef.²

Uit dit tamelijk verward overgeleverde verhaal kunnen wellicht enkele gegevens afgeleid worden. Hygelac opereert niet vanaf de Rijnmondingen, maar vanuit Denemarken. De verhouding tot de Friezen is vijandig, maar toch is het hem mogelijk om Austrasië te bereiken. Beowulf weet na afloop zelfs te ontkomen, hoewel hij veel manschappen verloren moet hebben. Dit duidt niet op een georganiseerde militaire macht bij de Friezen, zoals wij die uit later tijd kennen. En volgens de opsteller van dit epos is er eerder een vriendschappelijke dan een gespannen verhouding tussen de Friezen en de (Austrasische)

¹ Dr. P. Sipma in *It Beaken* XV, blz. 174 en noot 35.

² Opmerkelijk is, dat het hier dan weer hogere gronden betreft.

Franken, al mag hieraan niet te veel waarde toegekend worden.¹

Wij zijn dan ook geneigd om in deze tijd een spaarzame bewoning van het oude Hollandse duinlandschap aan te nemen, voor het merendeel bestaande uit Friese elementen. Zodra zich de gelegenheid weer voordoet, zullen zij het kopen en kaper van hun voorgangers weer opvatten, waarbij zij bij voorbaat kunnen rekenen op versterkingen uit het achterland.

9. „FRIEZEN, FRANKEN EN SAKSEN”.

Een veel omstreden probleem is de verklaring van die niet-Frankische namen langs de kust van Noord-Frankrijk, België en Zuid-Nederland, die in ons land worden aangeduid met de naam „Ingveonismen”.² Daarmee bedoelt men die namen in het Frankische taalgebied, die klaarblijkelijk van Friese, Saksische of Engelse herkomst zijn. Zij worden in Frankrijk vooral gevonden in Artesië, aan de Kanaalkust. De vraag is, wanneer die gegeven zijn, bijv. voor of na de invasie van Engeland.

Het lijkt ons onjuist, hiervoor een monistische verklaring te geven. Wij weten van het optreden der Saksen in Noord-Frankrijk voor de machtsovername der Franken. Als hun aanvoerder door dezen overwonnen is, sluit hij zich bij de overwinnaars aan. Er zijn dus Saksen in Frankrijk gebleven. Maar tegelijk is het zeer waarschijnlijk, dat zich later ook Engelsen daar hebben gevestigd. Voorzover ons bekend is dit het eerst verdedigd door Ehmer³ en later door Stenton,⁴ die echter Ehmer niet noemt, hoewel diens boek zes jaar eerder verscheen; maar de laatste schreef in de oorlog.

Stenton wijst eerst op de bekende uitlating van Procopius, dat Britannië bewoond wordt door Angelen, Friezen en Britten. Deze rassen waren zo vruchtbaar, dat zij in grote getale naar het continent overstaken, waar zij van de Franken in de dunst bevolkte gebieden woonplaatsen ontvingen.

¹ Onze opvatting over de rooftocht van Hygelac is in strijd met de heersende, zie bijv. Dr. D. Kalma in *It Beaken* XIV, blz. 174/5. Maar ons bezwaar is juist, dat voorheen te weinig rekening gehouden werd met de waterstaatkundige omstandigheden aan de Nederrijn.

² Zie hiervoor Petri, t.a.p. blz. 880 vv. met veel literatuuropgave.

³ Die sächsischen Siedlungen auf den französischen Litus Saxonicum, Göttingen, 1937, aangehaald door Dr. Drögereit (noot 2, blz. 57), blz. 236 v. Th. Frings (zie noot 1 blz. 42), blz. 31/2 zegt van Ehmer's conclusie: „Das stimmt zu der Auffassung von E. Ekwall, J. Mansion, R. W. Zandvoort; man beachte vor allem die wichtige Abhandlung von Mansion in *Handelingen van de K. C. voor Toponymie en Dialectologie* 6 (1932), 17ff., *Drie lessen over de geschiedenis van het Nederlandsch*”.

⁴ Stenton, hoofdstuk I.

Van de Britten was deze migratie wel bekend. Het is echter aannemelijk, aldus Stenton, dat na de slag bij de Mons Badonicus, ook Engelsen weer teruggegaan zijn naar het continent. En dit klopt ook met een oud-Saksische traditie, dat zij vanuit Britannië geland zouden zijn in Haduloha (Cuxhaven) tijdens de regering van de Austrasische koning Theoderik, met deze tegen de Thuringers vochten, waarna zij aan de Saale woonplaatsen ontvingen.

Bovendien wijst Ehmer er op, dat de Ingveoonse namen in Frankrijk dikwijls een uitgang hebben (bijv.-ington), die pas enige tijd na de invasie in Engeland gebruikt werd.¹ Zij kunnen op zijn vroegst uit de eerste helft van de zesde eeuw dateren.

Wij kunnen er niet aan denken, in dit opstel deze kwestie uitvoerig te bespreken. Maar hoewel er nog verschillende vragen rijzen, menen wij toch verantwoord te zijn, met Ehmer en Stenton aan te nemen, dat er inderdaad na 500 Engelse immigranten naar het continent gekomen zijn, waar zij nieuwe woonplaatsen kregen.

Een deel van hen heeft zich klaarblijkelijk in Artesië gevestigd, maar tevens „begleiten beispielsweise die Namen auf -tun die grossen schon aus römischer Zeit bekannten Verkehrsstrassen, die von der Küste herüber ins Innere des frankischen Reiches führen”.² Daaruit blijkt een trek naar het Oosten, waarvan misschien in Zuid-Walenland nog sporen te ontdekken zijn.³ In het Oosten woonden toentertijd verwante volken, waarvan de grenzen niet vaststaan, maar waarmee de Angelen en Friezen aan de Saale later nauw verbonden blijken.

Als de Oostgoten zich sterk bedreigd voelen door de oprukkende Franken, schrijft hun koning een brief aan zijn collega's van de Herulers, de Warnen en de Thuringers, om tegelijkertijd met hem Clovis aan te vallen. Deze brief moet voor 507 geschreven zijn. Nu worden de drie laatstgenoemde stammen telkens gezocht in Nederland, vooral in verband met mededelingen van Procopius.⁴ Maar tegelijkertijd zijn er ook aan-

¹ Zie over de namen op -tun rond Boulogne G. Deslandes in Troisième Congrès International de Toponymie & d'Anthroponymie, Volume III, blz. 633. Hij dateert deze namen nog voor de A.S. invasie in Engeland, doch lijkt niet te weten, dat de namen op -ton in Engeland waarschijnlijk behoren tot het derde stadium van de verovering (vgl. Myres, English Settlements, blz. 368).

² Petri, blz. 885.

³ Dezelfde, blz. 888/9.

⁴ Laatstelijk nog door W. J. de Boone in Tijdschrift voor Geschiedenis, 64ste jaargang, 1951, blz. 45-54.

wijzingen bij Procopius, dat deze stammen woonden in centraal-Germanië, waar hun aanwezigheid in die tijd historisch vaststaat. Chadwick betwijfelt of dit wel met elkaar klopt. „The hypothesis then that there were three nations called Warni, Heruli and Thuringi on the lower Rhine, as well as three nations called Warni, Heruli and Thuringi farther to the east, seems to me to involve an improbable degree of coincidence”.¹ Toch nemen velen aan, dat zij woonden in de zuidelijke Nederlanden, waarbij zij de Thoringi als Thuringi laten optreden. Hoe deze Thoringi, eeuwenlang in het Gallische rijk en reeds enkele decennia in het Frankenrijk, daarin een zelfstandige militaire macht konden ontwikkelen tegen de Franken, blijft daarbij onverklaard.

De crux bij een juiste visie op dit probleem is het romantische verhaal bij Procopius, dat Holwerda als volgt weergeeft: „Na in een verwarde geographische aanwijzing te hebben gesproken van een rijk der Varini, reikende tot aan de zee en de rivier den Rijn, verhaalt deze schrijver van een koning dezer Varini, voor de tweede maal gehuwd met de zuster van den bekenden Frankischen vorst, Theudebert. Op zijn sterfbed wenschte deze koning, dat zijn voorzoon, die hem zou opvolgen en die verloofd was met een Angelsche prinses uit Engeland, zijn bruid zou verstooten, om, terwille van de politieke relaties, met zijn stiefmoeder, de Frankische prinses, te trouwen. De energieke Angelsche laat zich dat echter niet welgevalen; ze rust een vloot uit, vaart naar het vaste land, verslaat de Varini aan de zee kust en den mond van de rivier den Rijn en dwingt den ontrouwen verloofde de dochter van Theudebert weg te zenden en haar, zijn vroegere bruid, te huwen”.²

Het zijn hier vooral de zee kust en de mond van de Rijn die ons hinderen in een andere verklaring dan de traditionele. Maar als wij nu in aanmerking nemen Procopius' onkunde inzake de geografische verhoudingen en zijn denken in grote afstanden, terwijl wij daarnaast bedenken dat de zee en de mond van de Rijn toen niet bij de Hollandse duinen, doch veel oostelijker in elkaar overgingen, lijkt niets de verklaring in de weg te staan, dat de Warnen in die tijd woonden noordoost van de grote Rijnbocht bij Wezel.

Want het is ons onmogelijk, drie belangrijke stammen onder

¹ Chadwick, blz. 110; hieraan ontlene wij meer gegevens.

² Holwerda, blz. 256. N.B. De vrouw, die eerst de *zuster* van Theudebert genoemd wordt, heet hier later zijn *dochter*!

eigen koningen te veronderstellen in Zuid-Nederland. Wel daarentegen deze drie stammen, opgeschoven naar het midden van Germanië om het vacuum, ontstaan door de kolonisatie van Gallië, gedeeltelijk op te vullen, misschien wel tot aan de Rijn. Deze (wellicht verbonden) stammen zouden zich dan uitstrekken van de Duitse bocht tot aan de Rijn, waardoor de uitdrukking „van de zee tot aan de Rijn”, waarop wij nog terugkomen, ook een zinvolle inhoud krijgt. En tevens wordt de latere vestiging van deze stammen aan de Saale daardoor alleszins verklaarbaar.

Dat deze stam der Warnen nog al een machtige stam geweest moet zijn, bewijst het feit, dat Theoderik van Austrasië zijn dochter uithuwelijkte aan de koning, terwijl het contact met de Angelse verwanten in Engeland blijkt uit de verloving van de kroonprins der Warnen met een Angelse prinses.

Naar deze Warnen, waarmee zij toch reeds in verbinding stonden, begaven zich de emigranten uit Engeland. Volgens Procopius bestonden zij uit Angelen en Friezen en dit vindt een onverwachte bevestiging in het feit, dat in hun latere woonplaatsen bij de Saale en de Unstrut als gouwen genoemd worden Frisonofeld, Engilin en Werenofeld, terwijl in de kroniek van Thietmar van Merseburg en het Merseburger Totenbuch on-dubbelzinnige „Ingveonismen” voorkomen.¹ Bovendien worden de Angelen en de Warnen tezamen genoemd in de „Lex Thuringorum”, in de andere tekst genoemd „Incipit Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum”.²

Langs drie wegen trokken deze Angel-Saksen in die richting. Allereerst, volgens Procopius en de plaatsnamenevidentie, dwars door het Frankenrijk. Verder langs de noordelijke zee-route, waar zij worden verhinderd om aan land te gaan door de Thuringen. Door list en strijd en bedrog gelukt het hen tenslotte zich nieuwe woonplaatsen te veroveren.³ Zij treden in bondgenootschap met de Franken tegen de Thuringen op en ontvangen een deel van het Thuringse land als beloning van de Austrasiër Theoderik.

Als de derde weg menen wij de Rijnroute te mogen beschouwen. Prof. Holwerda heeft in zijn studie „De Franken in Nederland” als de oudst bekende Frankische voorwerpen in ons land

¹ Chadwick, blz. 97. Zie hierover vooral Erik Rooth, Die Sprachform der Merseburger Quellen, in Niederdeutsche Studien, Festschrift für Conrad Borchling, Neumünster z.j. (1932), blz. 24-54.

² Idem, blz. 108 en noot 1.

³ Zie het verhaal daarvan bij Widukind.

aangewezen, die, welke gevonden zijn op de Vrijenberg te Loenen op de Veluwe.¹ Zij werden gevonden tezamen met aardewerk van veel ruwer techniek, dat toch Merovingisch beïnvloed is. Hij moet deze nederzetting, die „sterk onder den kultuurinvloed der Westersche Franken” staat, „chronologisch zeer beperkt omstreeks het jaar 520 dateren”. Tevens zou bij Garderen een grafveld ontgraven zijn „waarin in combinatie met typisch Saksische urnen een aantal Frankische voorwerpen gevonden zijn”. Enkele vondsten bij Ermelo, Putten en Apeldoorn van hetzelfde karakter sluiten de rij. Latere Merovingische vondsten zijn evenwel op de Veluwe onbekend, aldus Prof. Holwerda.

Hij voegt hier echter een belangrijke bijzonderheid aan toe. Het bleek hem, dat de inhoud van het grafveld te Loenen, geheel overeenkwam met de voorwerpen welke gevonden zijn in de Thuringse grafvelden uit dezelfde tijd, bijv. in dat ontdekt te Weimar, tussen de Saale en de Unstrut, waar de gouw Engilin gezocht moet worden!

Uit deze gegevens menen wij te mogen afleiden, hier te doen te hebben met Angel-Saksen op doortocht naar hun nieuwe woonplaatsen. Voorzover onze kennis van de archaeologie reikt en wij het van afbeeldingen kunnen afleiden, kunnen deze vondsten ook zonder bezwaar aan Kent toegeschreven worden. De omschrijving van Prof. Holwerda wijst in dezelfde richting.

„Een geheel ander schouwspel bieden ons de vondsten in de buurt van onzen Rijnmond”, aldus Prof. Holwerda vervolgens. Bij Rijnsburg heeft hij een grafveld blootgelegd, waarin Saksisch en Frankisch aardewerk gemengd voorkwam. Het zou ongeveer een eeuw hebben bestaan, vanaf een goed eind in de zesde tot een eind in de zevende eeuw.² Deze datering geldt echter alleen voor de Frankische voorwerpen. De Saksische zouden in het begin van de zesde eeuw te stellen zijn.³

Volgens deze schrijver zou dit grafveld eerst gebruikt zijn door Saksen, die daarna overgestoken zijn naar Engeland. Vervolgens zouden zich hier Frankische kolonisten neergezet hebben, die in de loop van de zevende eeuw weer verdwenen. Er zou hier sprake zijn van „werkelijk een uitgebreide neder-

¹ O.M.R.O.L. Nieuwe reeks V¹, blz. 16-18.

² Idem en ook in Ned. vroegste geschiedenis, hoofdstuk XX.

³ N.V.G., blz. 233.

zetting van deze Merovingen zelf, uit het Zuiden gekomen, waar hun beschaving thuis hoort".¹

Alweer kunnen wij het met de verklaring van Prof. Holwerda niet eens zijn. Wel nemen wij aan, dat zich hier Saksen gevestigd hebben, evenals de mogelijkheid, dat het nabije Sassenheim in zijn naam een herinnering hieraan bewaart. Maar hoe zou dat kunnen, als de Saksen deze plaats verlaten hebben om over te steken naar Engeland en vervolgens Franken hun woonsteden in gebruik genomen hebben? Dan zou men eerder Frankenheim mogen verwachten.

Veeleer denken wij hierbij aan naar het continent teruggekeerde Engelsen, die wellicht nog herinneringen aan deze plaats hadden en hun oude handwerk, roven in Gallië, weer opvatten. Misschien alleen, maar zeer waarschijnlijk in samenwerking met de Friezen. Want hoe zou anders Dorestad tot bloei gekomen zijn, als zich aan de kust een vijandig Saksisch zee-roversnest bevond?

Immers in de zesde eeuw moet de later zo bekende handel van de Friezen ontstaan of belangrijk uitgebreid zijn. Hoe weten wij niet en waar evenmin. Het is uitgesloten, dat het door Prof. Holwerda opgegraven Dorestad de bakermat is geweest, want het daar gevonden vroegste aardewerk dateert hij „niet veel vóór het midden van de achtste eeuw”.² Zijn opgravingen leerden hem, dat Dorestad slechts een beperkt bestaan had, „uitsluitend in de na-Merovingischen tijd, den tijd van Karel den Grooten en zijn directe opvolgers”.³

Doch Dorestad was al veel eerder als handelsstad bekend. De geograaf van Ravenna, die „omstreeks 700” een „fantastisch geheel samenstelde” in zijn cosmografie,⁴ noemt in zijn beschrijving van Francia Rinensis „Dorostate Frigonum Patrie”. Daarbij maakt hij gebruik van gegevens van de Goot Athanarid,⁵ die volgens Ludwig Schmidt circa 650 schreef.⁶ Toen was de Friese handel dus reeds belangrijk ontwikkeld. Het schijnt, dat Prof. Holwerda dit zelf ook aangevoeld heeft, want hij

¹ De Franken in Nederland, blz. 19.

² Dorestad en onze vroegste middeleeuwen, z.j. (1929), blz. 62.

³ De Franken in Nederland, blz. 46.

⁴ De Romeinen en de Frankische tijd, tekst bij kaart II en III van de Geschiedkundige Atlas van Nederland, blz. 4.

⁵ De cosmographie van den Anonymus Ravennas, door B. H. Stolte, diss. Amsterdam, 1949.

⁶ Westgermanen I, blz. 77.

verwijst naar „vico Trajecto”, „Trajecto veteri”, het oude Trajectum, als voorganger van het latere Dorestad.¹ Misschien is dit een mogelijkheid; het is wel opmerkelijk, dat Utrecht, in de zevende eeuw al een „onderwerp van aanhoudende zorg” der Austrasische vorsten, niet genoemd wordt door de geograaf van Ravenna.

Maar hoe dit zij, wij geloven niet, dat de door Prof. Holwerda opgegraven voorwerpen uit de Merovingische tijd voldoende zijn om tot Frankische kolonisatie, in hoe beperkte omvang dan ook maar, te concluderen. Daarmee komen wij geheel in de lijn van . . . Prof. Holwerda, die dan nog veel meer redenen zou krijgen voor zijn samenvatting: „dat Franken hier (in Nederland) slechts hebben gewoond en geheerscht als vreemde indringers”.²

Om dit te bewijzen is het echter nodig de geschiedenis van de Nederlanden sedert 500 te vervolgen. Tot nog toe hebben wij immers niets anders gedaan dan Nederland te ontvolken van stammen als Warnen, Thuringen, Juten, Angel-Saksen (wellicht met uitzondering van enkele vestigingen in het oude duinlandschap) en Franken. Toch hangt de Nederlandse geschiedenis in die tijd nauw samen met de ontwikkeling van het Frankenrijk.

Met opzet hebben wij telkens weer de vorsten, die in de hierboven weergegeven geschiedenis voorkomen, niet maar algemeen Frankisch genoemd, doch hen aangeduid naar het land waarover zij regeerden. Wij geloven namelijk met Dr. P. C. Boeren, dat wij hier terdege moeten onderscheiden.³ Het was steeds een Austrasisch vorst, die in betrekking stond tot de Nederlandse geschiedenis en ook in het vervolg is het Austrasië, dat tracht zijn invloedssfeer naar deze streken uit te breiden. Dat ook Soissons in deze richting werkzaam was, blijkt nergens.

Ogenschijnlijk zijn hierop twee uitzonderingen. Clotar I van Soissons voert drie oorlogen tegen de Thuringers, die tweemaal verbonden zijn met de Saksen.⁴ Maar de eerste voert hij samen met Theoderik I van Austrasië en de beide andere na de dood van Theodebald († 553), wiens opvolger hij werd in 558. Hij vocht dus alleen voor Austrasische belangen.

¹ De Franken, blz. 26/7.

² Idem, blz. 33.

³ Neustrische studies.

⁴ Idem, blz. 221, noot 5.

De tweede plaats in de geschiedenis van Soissons, waar in ieder geval Friezen worden genoemd, is een gedicht van Venantius Fortunatus, waarin hij koning Childerik huldigt. De bijzondere omstandigheden, waaronder dit gedicht ontstaan is, zijn door Dr. D. Kalma beschreven, evenals de inhoud van de regels die voor ons van belang zijn.¹ „Schrik zijt gij ook voor de verste Friezen en de Sueven” is de regel waar het voor ons op aan komt. Welnu, die *verste* Friezen en Sueven woonden niet langs de kust, maar in de eerder genoemde gouw Frisonofeld, die grensde aan die van de Suaben.²

Austrasië was daarentegen de potentiële vijand van de Nederlandse Friezen. Maar voorlopig had het in Zuid-Nederland niets te vertellen, want bijna dit hele gebied was toegewezen aan Soissons. Dit nemen wij althans aan op gezag van Dr. Boeren, die wij ook overigens op verschillende punten volgen.

De Austrasiërs hebben hun macht eerst naar het Oosten en Noordoosten uitgebreid. Voortdurend lezen wij van strijd tegen de Thuringers, de Saksen en de Denen.³ Als Theodebert I dan ook schrijft dat hij heerst „. . . . per Danubium et limitem Pannoniae usque in Oceani literibus”,⁴ is dit nog lang niet definitief. Maar dan moet met de Oceaan de Duitse bocht bedoeld zijn.

De verhouding tussen de Nederlandse bevolking en Soissons schijnt in de zesde eeuw vriendschappelijk te zijn. Vanwege het hoge water hadden deze gebieden weinig belang voor Soissons, dat zelf voldoende verbindingen met de zee had. Als in het laatst van de zesde eeuw Clotar II de bekende emuniteitsbrief aan de kerk van Utrecht geeft, merken wij nog niets van moeilijkheden. Dit kerkje wordt gesticht in de oude Romeinse burcht, die de koning als domein beschouwde, wat hem niet betwist lijkt te zijn. Anders wordt dit, als Austrasië in 599/600 het noordelijk deel van Neustrië afneemt. Het emuniteitsprivilege wordt dan door Theodebert II vernieuwd. Maar als diens opvolger deze voorpost van de zending geheel in de Austrasische machtssfeer wil brengen en het onder de bisschop van Keulen plaatst, blijkt er (± 630) niet meer dan een ruïne te zijn. En Keulen ziet geen kans het werk voort te zetten.

¹ It Beaken XIV, blz. 175 vv.

² Chadwick, hoofdstuk V.

³ Bijv. bij Fortunatus van Sigeberts veldheer Lupus, die de Saksen en de Denen verslaat bij de Bordaä en de Laugona (Bode en Lauer?).

⁴ Zie de belangrijke passage bij Chadwick blz. 97/8.

De verwoesting van het kerkje zullen wij moeten toeschrijven aan de Friezen, die ook later in dit gebied wonen en de lakens uitdelen. Of deze zendingspost resultaat heeft gehad? „Hard zijn Christendom en heidendom in Friesland niet op elkaar gestooten; de vermoording van Bonifatius bij Dokkum was een incident, geen bewijs van algemeene halsstarrigheid”.¹ Daarvoor zijn inderdaad enige aanwijzingen, die ons betoog ondersteunen. Het onverwachte optreden van christelijke begravingsgewoonten te Putten op de Veluwe,² het christendom van Wursing, de grootvader van Liudger, Willibrad en Thiadbrad, en de vriendelijkheid waarmee de Friese koning Aldgillis Wilfried tegemoet trad. Zelfs bij de gevreesde Redbad is hiervan nog iets te merken. Alles wijst er op, dat politieke motieven de doorslag hebben gegeven.

De Austrasiërs hebben slechts kort enige macht kunnen uitoefenen in Utrecht. Dit blijkt ook nog uit een ander feit. Volgens Mr. Boeles³ werd het Frankische munthuis te Dorestad ingericht vanuit Maastricht, een sterk centrum van de Austrasische macht, waarin de Tongerense bisschop zich veel veiliger voelde dan in zijn eigenlijke standplaats. Met Frankische kolonisatie had deze inrichting niets te maken, want tussen Maastricht en Utrecht ontbreken Frankische vondsten uit deze tijd vrijwel geheel. Veeleer was het staatkundige en economische penetratie. Van de in deze tijd te Dorestad geslagen munten zijn echter maar drie teruggevonden, die onderling weinig variëren. De numismatische feiten zeggen, aldus Mr. Boeles „onmiskenaar, dat het munthuis van Dorestad reeds spoedig na de oprichting zijn werk heeft moeten staken”.⁴ Volgens deze schrijver moet het slaan dezer munten gesteld worden op circa 650. Hooft van Iddekinge dateerde een kwart eeuw eerder. Op grond van de hierboven vermelde historische gegevens achten wij de laatste datering juist.

Het is onaannemelijk, dat de Austrasiërs door de Friezen verjaagd zijn geworden. Zij hadden echter in 610/611 en 613

¹ Gosses en Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland, tweede druk, 1927, blz. 25.

² Holwerda, Dorestad hoofdstuk VIII.

³ Friesland 1951, blz. 300 vv.

⁴ Idem, blz. 301. Dat de „Friese expansie” alleen door deze numismatische onderzoekingen gedateerd wordt „en alleen daardoor” is door het bovenstaande al weerlegd. Bovendien ligt er een aanduiding in het werk van Athanarid, die immers omstreeks 640 schreef en toen Dorestad, hoewel Fries, indeelde bij Francia Rinensis.

een nederlaag geleden tegen de Neustriërs, en al na de eerste veldslag bedongen de laatsten de teruggave van de eerder geamputeerde noordelijke helft van het koninkrijk Soissons. Van hoe weinig belang toen het Noorden voor de Neustriërs was, blijkt uit het feit, dat dit beding in 634/5 hernieuwd werd en toen ook nageleefd.¹ De Friezen hebben dus hoogstens een handje geholpen om de weinige blijken van Austrasische macht in de noordelijke uithoek op te ruimen.

Ondertussen gaan de Neustriërs zich versterken tegen de Austrasische vijand. O.a. stichten zij een burcht in Antwerpen. In dezelfde tijd groeit klaarblijkelijk ook de Friese machtsorganisatie, die in een vriendschappelijke verhouding staat tot die van Neustrië, maar daaraan zeker niet ondergeschikt was. Beide feiten blijken uit de geschiedenis van Wilfried bij koning Aldgillis, in 677. Hier zien wij voor het eerst een Friese koning, die zich van zijn waardigheid en macht bewust is. Zonder twijfel hebben de gewijzigde geografische omstandigheden dit mogelijk gemaakt. Zij maken het ook mogelijk, dat de Austrasiërs, na omstreeks 688 de Neustriërs verslagen te hebben, hun volle macht kunnen aanwenden tegen de bondgenoten van Neustrië, de Friezen, om zich zo in het bezit te stellen van de strategisch weer zo belangrijk geworden Rijnmonden. In de laatste jaren van de zevende eeuw schijnt de beslissing te vallen.² Nog één keer zullen Neustrië en Friesland samen het Austrasische juk afschudden, maar dan is het voorgoed uit.

De slag of slagen in de zevende eeuw vonden plaats bij Dorestad. Nogmaals, waar dit precies lag, weten wij niet. Mogelijk moeten wij denken aan een lange streek langs de rivier, die na de bouw van het Frankische castellum, dat Prof. Holwerda opgroef, steeds meer geconcentreerd werd onder de muren van dit beschermende bouwwerk.

De gewijzigde geografische omstandigheden hadden ondertussen ook invloed op de bewoning. Langzamerhand vielen er kleigronden droog, die voor ondernemende boeren aantrekkelijk leken. Algemeen lijkt er in de zesde eeuw een trek naar de rivierkleigronden geweest te zijn; ook de zeeklei van de kwelder bleek door sommigen als woonplaats geschikt bevonden te worden.

Het zal wel nimmer mogelijk zijn, chronologisch precies uit te maken, hoe het verloop van de herbewoning der kleikusten

¹ Deze en verschillende andere feiten ontleen wij aan Dr. Boeren, Neustrische studies.

² Volgens Dr. Boeren (blz. 231, noot 45) staat het jaartal niet vast.

is geweest. Wij beginnen daarom maar vanuit het Zuiden, met Vlaanderen, waarvoor wij de gegevens ontlenuen aan Prof. Dr. L. van der Essen.¹

Toen daar in de zevende eeuw het water terugtrok van de ondergelopen kust, hebben de mensen met koortsachtige spoed het land weer op de zee veroverd. „Die menschen waren echter geen Saalfranken; zij waren heelemaal geen Franken. Het zijn Friezen, langs de zee gekomen, misschien vermengd met een zeker aantal Saksische zeeroovers, die de Vlaamsche kust opnieuw hebben bevolkt. Zooals de geschiedenis en het bestudeeren der latere rechtstoestanden aldaar ons leeren, heeft die Friesch-Saksische bevolking in de middeleeuwen haar eigen stempel bewaard wat betreft de taal, de zeden en gewoonten, het recht, en zelfs schijnt het, het physisch uitzicht, die heelemaal verschillend zijn van wat wij weten over de eerste bewoners van het overige gedeelte van Vlaanderen”.²

Tot zelfs in de omgeving van Antwerpen schijnen zich Friezen neergezet te hebben. Voor 660 preekte hier Eligius, bisschop van Noyon en Doornik, het evangelie aan Vlamingen, Sueven³ en Friezen. Misschien wordt van die Friese vestiging in dit gebied ook nog een verre naklank gevonden in de „Ingvionismen” die daar in de toponymen ontdekt zijn.⁴

Op Vlaanderen volgt Zeeland. Wij hebben al gezien, dat dit land eveneens in de Romeinse tijd verlaten werd. Het eerst is Domburg weer bewoond, de havenplaats die ook in de Romeinse tijd intensief gebruikt werd. Blijkens de vondsten is de plaats precies even lang een centrum van handel geweest als Dorestad, met dit verschil, dat vaststaat, dat in Domburg de handel spoedig na 500 begon. Daar de Franken zich in deze en latere tijd niet met het Noorden bemoeiden en daar zeker niet koloniseerden, kan hier slechts aan een Friese of Angel-Saksische kolonie gedacht worden. Zouden deze laatsten de stichters van de plaats zijn, dan moeten zij later tot samenwerking met de Friezen gekomen zijn, omdat de Friese handel onmogelijk concurrenten op deze route kon toelaten.

Dat zich daarna ook Friese kolonisten beijverd hebben om de langzamerhand droogvallende gronden in cultuur te brengen,

¹ Geschiedenis van Vlaanderen, deel I, Amsterdam, 1936, blz. 121/4. Zie ook zijn verklaring van het woord Vlaanderen (meervoud) op blz. 169.

² Wij geloven dat het woord *Saksische* zeeroovers hier onjuist, wijl een eeuw te laat, is.

³ Met de herkomst van die Sueven hier weten wij totaal geen raad. Zijn het Zeeuwen?

⁴ Petri, blz. 887, met literatuurverwijzing.

is zeer waarschijnlijk. De Lex Frisionum (± 800) noemt als zuidelijke grens van het Friese rechtsgebied het Zwin bij Brugge. Volgens Prof. Dr. I. H. Gosses berustten hier in de middeleeuwen „Vlaamsche instellingen op een maatschappij, welker geleding nog duidelijk de lijnen vertoonde eener oudere Friesche formatie”.¹ En Dr. P. J. Meertens schrijft: „Het middeleeuwse Zeeuws behoorde in elk geval tot het ingvaeoons”.² P. L. Tack is in dit opzicht positiever. Hij is van mening, dat er in de taal duidelijke Friese invloeden aan te wijzen zijn, hetgeen Dr. Meertens ook wel aantrekkelijk lijkt.³

Uit het bovenstaande werd al duidelijk, dat Zeeland later opgenomen werd in de Vlaamse invloedssfeer. Dit blijkt wel heel duidelijk uit de hierboven geciteerde publicatie van Prof. Gosses. Dr. Meertens wijst er op, dat indijkingen hebben plaatsgevonden door Vlaamse kloosters, waardoor immigratie van Vlamingen waarschijnlijk is.⁴ Maar dit is in later tijd.⁵ Trouwens, even eerder had Dr. Meertens zelf verteld, dat in de graven van Domburg uitsluitend dolichocephale schedels gevonden werden, hoewel die graven tot 800 gebruikt werden. Wij durven daarom wel aan te nemen, dat de Friezen ook de grondslag hebben gelegd voor de bevolking van Zeeland. Hoe zouden trouwens de Vlamingen Friezen naar hun land laten komen voor werkzaamheden, die zij zelf in Zeeland gingen doen?

Veel moeilijker liggen de verhoudingen in het gebied van de grote rivieren. Over de bewoning daar heerst nog al enig meningsverschil, vooral omdat men uit de staatsgrenzen de woonplaatsen van stammen en rassen wilde afleiden. De zaak wordt echter iets minder gecompliceerd, nu wij weten, dat ook hier de gronden feitelijk onbewoond waren na 250 en van eigenlijke Frankische kolonisatie geen sprake is.

De geschiedkundige feiten, door Dr. Poelman zeer over-

¹ De rechtsorganisatie van Zeeland in de middeleeuwen, Groningen, 1917, blz. 86. Prof. Dr. R. Fruin (aangehaald bij S. J. Fockema Andreae, Het Hoogheemraadschap van Rijnland, Proefschrift Leiden 1934, blz. 12-14) beschouwt het oudste waterstaatsrecht van Zeeland eveneens als Fries.

² De plaats van het Zeeuws onder de Nederlandse dialecten, in Akademiedagen IV, 1951, Amsterdam, blz. 77.

³ P. L. Tack in Nomina geographica Neerlandia 10 (1936) onder Hayman en hamete, blz. 83.

⁴ Meertens, blz. 75.

⁵ Zie de lijst van indijkingen achter het proefschrift van Mej. A. W. Vlam: Historisch-morfologische onderzoek van eenige Zeeuwsche eilanden, opgenomen in het Tijdschrift van het K.N.A.G. LX, 1943.

zichtelijk weergegeven,¹ helpen ons niet veel verder. Daaruit blijkt, dat het graafschap Batua als niet tot Friesland behorende gezien wordt, Teisterband daarentegen wel, hoewel later niet meer. Althans niet meer op de Frankische kanselarij; wel in een kroniek onder het jaar 1009. Maar waar liep de grens tussen Teisterbant en de Betuwe? Teisterbant, aldus Poelman, moet men zoeken „waar tegenwoordig de Tieler- en Bommelerwaarden liggen”.² Maar liep Friesland dan met zijn grens met een punt om de Neder-Betuwe heen? Want tussen Dorestad en Tiel ligt immers de Neder-Betuwe.

Liever nemen wij tot uitgangspunt van ons onderzoek de resultaten van het bodemkundig onderzoek, zoals die door Dr. P. J. R. Modderman zijn gepubliceerd in de reeds vermelde werken. Daaruit blijkt, dat in de Over-Betuwe een tamelijk dichte bewoning was in de Merovingische en Karolingische tijd. Dichter dan in de Neder-Betuwe. Het land van Maas en Waal was bijna onbewoond; langs deze rivieren „ontbreekt elk spoor” van bewoning in Merovingische tijd. Aan de Maas werden wel Karolingische vondsten gedaan. Alleen in Ewijk en Wijchen schijnt enige bewoning onder de Merovingers geweest te zijn. In de Bommelerwaard boven de Meidijk trof Dr. Modderman hetzelfde beeld: slechts 8 Merovingische vindplaatsen en 11 Karolingische, op een totaal van 77. Langs de Maaskant in Noord-Brabant stond het er beter voor: resp. 12 en 17 op een totaal van 50 vindplaatsen.

Naar onze mening bewijzen deze cijfers wel heel duidelijk, dat op sommige plaatsen de kolonisatie zeer langzaam verlopen is. Ook de bevolking van de zandgronden had geleerd de klei te bewerken en er zijn aanwijzingen, dat de Over-Betuwe door de omwonenden in bezit genomen is. Deze lag het verst van zee en bood dus relatief de grootste veiligheid. In versterkte mate geldt dit voor de Maaskant in Noord-Brabant, waar over de hele linie Merovingische vondsten worden gedaan. Dit zullen Toxandriërs geweest zijn, die toen ook gemakkelijk, via Nijmegen, naar de Betuwe konden trekken. Waarom zij dan het land van Maas en Waal hebben laten liggen, blijft onverklaard. Of zou de Betuwe door de Chamaven in bezit genomen zijn? Deze toonden meermalen in de geschiedenis van ondernemender

¹ In het eerste hoofdstuk van zijn proefschrift *Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk*.

² *Idem*, blz. 3.

aard te zijn dan de Toxandriërs, waarom wij aan deze hypothese de voorkeur geven.

In het westelijke rivierengebied menen wij een eerste schaarse bewoning door Friezen te moeten aannemen. Wij moeten hier echter wel heel voorzichtig spreken, omdat daarvoor slechts enkele losse aanwijzingen bestaan. In de eerste plaats wijzen wij op de geografische ligging ten opzichte van Dorestad en Utrecht, waar toch zeker het zwaartepunt van de Friese handel lag en dus ook Friezen woonden en doortrokken. Een uitzwermen naar hier ligt nog meer in de rede dan een vestiging in Vlaanderen of Zeeland. Voorts wordt, als de handel van Dorestad vernietigd is, een deel daarvan overgebracht naar Tiel, waar zich dus toen in ieder geval Friezen vestigden.¹ Het verwondert ons dan ook helemaal niet, dat Dr. W. de Vries, op grond van persoonsnamen in oude stukken, tot de overtuiging komt, dat „'n oude Ingvaeoonse – toch wel, evenals in Holland, Friese – bevolking in Zaltbommel” gevestigd was.²

Dit sluit geheel aan bij hetgeen wij van Teisterbant weten.

¹ Een ander deel ging naar Deventer (dat daardoor ook wel eens Fries genoemd werd) en naar Duitse Rijnsteden.

² Iets over Friese persoonsnamen in Frysk Jierboek 1938.

Nu wij hier tot een zekere afsluiting van ons betoog gekomen zijn, lijkt het noodzakelijk, even in te gaan op de opvattingen van Prof. Dr. I. H. Gosses, die op sommige punten tot een andere conclusie kwam. Wij beperken ons daarbij tot hetgeen herdrukt is in zijn *Verspreide Geschriften*, bezorgd door Dr. Mr. F. Gosses en Dr. J. F. Niermeyer, (Groningen-Batavia, 1946). Prof. Gosses is van oordeel, dat Dorestad eigenlijk een Frankische kern heeft (blz. 129) en hij verwijt Dr. H. A. Poelman, dat deze die handelsplaats (met Utrecht en Tiel) kortweg voor Friesland annexeert door jongere en oudere oorkonden „op een rij te plaatsen, zonder ze elk afzonderlijk op hun bewijskracht te onderzoeken”. (Blz. 241, n. 3.) Nu ging Prof. Gosses daarbij uitsluitend af op Frankische annalen en oorkonden, opgesteld *na* de verovering van dit gebied op de Friezen, toen hier klaarblijkelijk de Frankische gouwindeling ingevoerd was, waarover Frankische leenmannen aangesteld waren. Deze staatkundige indeling behoeft met de eigenlijke bevolking niets uitstaande te hebben. Dat hier (ook) Friezen woonden, wordt door Prof. Gosses trouwens niet bestreden, alleen de oude kern van het bisdom Utrecht zou Frankisch zijn.

Het is echter verwonderlijk, dat deze begaafde historicus in dit verband zich geen rekenschap geeft van de mededeling van de Geograaf van Ravenna, hierboven aangehaald, welke naar onze mening sterk tegen deze hypothese spreekt. Bovendien – de bewerkers van de *Verspreide Geschriften* wijzen daar al op – sedertdien is (het latere) Dorestad opgegraven. Toen bleek, dat de voorstelling die Prof. Gosses zich van die stad maakte onjuist was. Eigenaardig genoeg bevestigde de opgraving juist de Frankische kern (de burcht) die hij aannam, maar dan in een tijd, die overeenstemt met de oorkonden door Prof. G. aangehaald, nl. een halve eeuw na de verovering! Toen moet er een verplaatsing geweest zijn. Tenslotte wijzen wij er ten overvloede op, dat er in 885 klaarblijkelijk ook nog Friezen in dit gebied woonden, toen daar gestreden moest worden tegen de Noormannen (noot 4, blz. 142, door de bewerkers daar geplaatst).

Wij menen derhalve, dat de door Prof. G. aangevoerde bewijsgronden onvoldoende

Wij schreven al, dat dit in Karolingische tijd (in 837, in tegenstelling tot het verdelingsverdrag van twee jaar later) als Fries beschouwd werd. Dit blijft nog lang zo. Volgens Dr. Boeren reikte Teisterbant tot over de Maas, ¹ maar het is zeer de vraag, of hetzelfde geldt voor de Friese bewoning, uitgezonderd misschien een strook kleigrond. Als wij de kaart van Prof. E. M. Meijers in zijn werk „Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden” deel I, projecteren op die van Noord-Brabant, dan blijkt dit erfrecht precies gegolden te hebben op de zandgronden van westelijk Brabant. Daarboven vindt men „Zeeuwsch-Hollandsch recht”. Dit maakt Friese kolonisatie in Brabant, reeds op algemene gronden twijfelachtig, toch wel heel onwaarschijnlijk.

Met Utrecht, dat nog in 1062 een stad in Friesland genoemd wordt, ² Tiel (in 1009 idem), ³ Teisterbant in 885 (idem) en Zeeland op de grenzen, hebben wij Holland afgesloten van

zijn om onze conclusie te weerleggen: Frankische overheersing, geen kolonisatie in deze tijd in dit gebied.

Nadat wij deze studie voltooid hadden, lazen wij het zeer instructieve artikel van Prof. Dr. J. F. Niermeyer „Het Midden-Nederlands Rivierengebied in de Frankische Tijd”, in Tijdschrift voor Geschiedenis, Groningen, 1953, blz. 145 vv., waarin ook over de bewoning van deze gebieden gehandeld wordt. De geleerde schrijver is van oordeel, dat Amerland met zijn bevolking „van onzekere afkomst” hier gezocht moet worden. Evenals wij komt Prof. N. tot de conclusie, dat hier geen Frankische kolonisatie – wel overheersing was. De Franken vestigden zich als grootgrondbezitters en militaire kaste op de domeinen. Deze vestiging zou na de slag bij Dorestad plaatsgevonden hebben. Waaruit deze domeinen bestonden, wordt niet aangegeven. Zij waren klaarblijkelijk zeer uitgestrekt. Onwillekeurig denken wij hierbij aan de uiteenzettingen van Prof. Gosses (t.a.p. blz. 122 v.). Zouden zij niet grotendeels uit vrijwel onbewoonde maar steeds beter voor bewoning geschikt wordende gebieden hebben bestaan?

Met veel van wat Prof. N. schrijft kunnen wij ons volkomen verenigen. Slechts twee opmerkingen zouden wij willen maken. De schrijver heeft naar onze mening te weinig rekening gehouden met de tegenstelling Austrasië ~ Neustrië en de invloed daarvan op deze gebieden, zoals wij in de tekst schreven. Daarnaast (en daardoor?) schrijft hij, dat de bevolking in dit gebied ethnisch geenszins Fries is (blijkbaar is bedoeld in de 8ste eeuw), doch dat de Friezen als veroveraars aan dit gebied hun naam hebben opgedrongen (Fresonia Superior). Dit laatste betwijfelen wij, op gronden in de tekst en hierboven aangegeven. Daarbij gaven wij aan, dat het rivierengebied ethnisch een overgangsgebied is, doch dat in het Westen Friese kolonisatie op goede gronden aannemelijk is. Enkele punten in het betoog van Prof. N. hebben onze mening zelfs versterkt: 1. Ten westen van de Betuwe wonen Friezen; 2. de Neder-Betuwe en Teisterbant kenden „het domaniale stelsel in zijn ontwikkelde Frankische gedaante” niet; 3. in de Betuwe werd dit wel ingevoerd, als barrière tegen de Friezen die daaraan grensden; 4. de Betuwse Everhard verbond zich met de Friezen; 5. Friezen uit Teisterbant helpen later de Noormannen bestrijden. Tenslotte geven wij gaarne toe, dat de grenzen van de kolonisatie moeilijk te bepalen zijn.

¹ Neustrische studies, blz. 228, noot 34.

² Poelman, blz. 7.

³ Idem, blz. 8.

Frankische kolonisatie en kunnen wij het dus overlaten aan de Friezen, althans voorlopig.

Bewijzen behoeven hier nauwelijks voor genoemd te worden. Dat het Friese recht daar heerste weten wij uit de Lex Frisionum. Het aasdomsrecht reikte later in het Zuiden tot de lijn 's-Gravenzande – Schoonhoven aan de Lek¹ en is dan klaarblijkelijk teruggedrongen naar het Noorden. Overbekend is, dat langs de hele kust Ingveonismen gevonden worden. Uit de vaderlandse geschiedenis weten wij, dat de graven van Holland beginnen als graven in Friesland, dat de Friezen vechten bij de Maasmonden, enz.² Steeds zijn het in die tijd Friezen die ontginnen en als het wezen moet vechten. „De hernieuwde bewoning (van het Westland) in het oostelijk deel gaat uit van de kleigronden. Historisch zijn Kethel, Overschie en Vlaardingen in de XIde eeuw genoemd, terwijl Delft in de XIIe eeuw bekend wordt. Eerst in de XIIe en XIIIe eeuw volgt verdere uitbreiding, waarbij o.a. van terpjes gebruik wordt gemaakt. De bewoning in het westen op het westlanddek schijnt gebonden te zijn aan dijken”. Aldus Dr. P. J. Modderman.³ Welnu, historisch staat ook vast, dat Friezen in de elfde eeuw in dit waterland vochten en zij toen „begonnen een wildernis aan de Merwede – oudtijds ook de naam voor de huidige Noord en Nieuwe Maas – te ontginnen”.⁴

10. BESLUIT.

Zo zijn we dan de Nederlanden rond geweest. Maar we zijn nog niet aan het eind. Want ook in het Noorden hielden de „Nederlanders” uit die tijd geen halt bij de tegenwoordige staatsgrens. Uit de Lex Frisionum weten wij, dat de Friezen woonden tot de Wezer en ook bij die rivier ging hun „penetration pacifique” nog verder.

De geschiedenis is zo vol oorlogsgeweld, dat de historici zich eigenlijk niet kunnen voorstellen, dat daarzonder ook gebieds-uitbreiding mogelijk was. En toch heeft de vreedzame kolonisatie van IJsland, door Noorse hoofdelingen en grote boeren die

¹ Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, deel 54, serie B, 1922, blz. 154.

² Wij verwijzen hier vooral naar verschillende publicaties van Prof. Dr. I. H. Gosses o.a. in zijn Verspreide Geschriften.

³ Boor en Spade III, blz. 211. Daar verbetert hij enkele conclusies van Dr. Ir. W. J. van Liere (zie noot 1, blz. 33).

⁴ Gosses, Staatkundige geschiedenis, blz. 52.

uitweken onder het te strenge regiem van Harald Harfagr, een voorbeeld, dat op een parallel lijkt. Niet met wapengeweld, maar met de spade en hun waterstaatkundige kennis hebben de Friezen zich een rijk gesticht. In staatkundig opzicht een onmogelijk rijk. In feite kon het geen staat worden, tenzij het afgerond werd met wapengeweld. Dat werd echter alleen gebruikt ter verdediging van de grond die zij op de zee veroverd hadden.

De kroon op dit werk is wel geweest de „bezetting” in de negende eeuw¹ van Noordfriesland, dat thans zijn laatste strijd lijkt te voeren tot behoud van eigen aard. Hier betraden de Friezen maagdelijke grond, die ook op de onderlagen nimmer bewoond was. Ook hier werden zij „rijksonmiddelaar” onder eigen Deens koningsrecht. Ook hier zetten zij de traditie voort van de vrije Friezen die boer en schipper zijn en leven aan en op de zee: vriend en vijand tegelijk!

En aldoor trokken de Friezen daarheen waar het water mensen keerde of bedreigde. Overal bekampten zij deze hospes-hostisbuur als het nodig bleek. Zij deden dit thuis, maar evenzeer voor de bisschop van Bremen. Toen de klei bewoond en bebouwd was, richtte hun activiteit zich op het veen: in eigen provincies, maar ook in Friezenveen, de kop van Overijssel en Schoonebeek. En als een groot deel van het veen in vruchtbaar land is herschapen, worden de meren „geleegwaterd” en de moerassen ontwaterd, in Nederland en daarbuiten.

Heel dit vlakke land met zijn bloeiende landouwen onder de zeespiegel is één groot monument, opgericht door die taaie, vasthoudende terpenbewoners en hun nakomelingen, die hun traditie voortzetten. Een traditie, die een zelfstandig bestaan kreeg in „de waterstaat”, in de „watertovenaars” als Van Hummel, Klaas Otterkop, Berend Bonkelaar, Maarten van Mikkum en Klagemans.² Dank zij deze vleesgeworden traditie kwam Nederland in 1953 binnen het jaar weer boven water.

Dank zij dus de terpenbouwers.

Zou een kleine hulde aan hen niet op haar plaats zijn?

Neen, wij vragen geen monument te hunner nagedachtenis.

¹ Deze datering wordt tegenwoordig algemeen aangenomen. Zie de uitmuntende studie van P. Jørgensen, Ueber die Herkunft der Nordfriesen, København, 1946 en het proefschrift van Peter La Baume, genoemd in noot 1, blz. 65.

² Figuren uit Het verjaagde water van A. den Doollaard, de roman over de drooglegging van Walcheren in 1945/6.

Wij vragen alleen maar iets meer kennis van de oorsprong van die traditie, wij zouden zo graag iets meer willen weten over hun leven en werken. En daarom ondersteunen wij gaarne de wens van Prof. van Giffen, die nooit genoeg krijgt van „graven in de geschiedenis”, dat er geld komt voor het systematisch onderzoeken van een terp in Westergo, liefst in de omgeving van Tzum, opdat wij werkelijk bij het begin kunnen beginnen.¹

¹ It Beaken XV, blz. 189.

ESSEN OP DE FRIESE KLEI

O. POSTMA

Over deze zelfde zaak heeft schrijver dezes ook reeds in 1922 geschreven in de te Groningen uitgegeven Driemaandelijksche Bladen XXe Jaargang, afl. 1 en 2. Hij had toen echter nog weinig studie gemaakt van de historie van de Friese grond, zodat op het bedoelde artikel wel het een en ander is aan te merken. Hierop werd ook gewezen door Dr. W. de Vries in *Nomina Geogr. Neerl.* IX.

Het schijnt dus wel wenselijk nog eens op deze zaak terug te komen.

De *essen* dan, zoals wij ze vooral in Drente en Overijssel kennen, zijn: bijeengelegen bouwlanden van een buurschap, bestaande uit vele kleine percelen, niet in het oog vallend van elkaar gescheiden en afwisselend aan een aantal verschillende eigenaars toebehorend. Het aantal eigenaars kan zeer uiteenlopen; bij de landbeschrijving van 1646 in Drente was het aantal te Peeloo 3 en b.v. te Odoorn 17. Wat hebben wij nu in Friesland dat enigszins hier mee te vergelijken is?

Wij hebben dan in de aan Drente grenzende dorpen van de Stellingwerven zulke *essen*. Vooreerst te Boyl de Boekholteres; dan onder Elсло de Trondigeres, behorende bij de buurschap Tronde; onder Oosterwolde, de *essen* behorende bij de buurschappen Buttinge, Clasinge, Jardinge, Schrappinge, Weper en Boekhorst. Ik vernam echter dat de *essen* van Jardinge, Schrappinge en Weper ineenlopen. Verder wordt onder Appelscha een ooster- en een westeres genoemd. Dit is zandgrond zoals ook bij de *essen* in Drente.

Op zandgrond blijvende hebben we verder in Friesland een veld te Eestrum in Tietjerksteradeel met een iets andere naam maar geheel van dezelfde aard, n.l. de Ees of Ies. Mr. Cuipers handelt daarover uitvoerig in zijn werk „De gemene dorpsgronden in Oostergo”. Eigenlijk zijn de „gjisten” daar er ook wel mee overeenstemmend: Hij noemt in dat werk ook nog een ees in de naburige dorpen Oostermeer en Noordermeer.

Nog op zandgrond blijvende treffen we ook meermalen een ees aan op Terschelling en Ameland. Op Ameland zijn dit echter velden op de Mieden gelegen; dus het is geen bouwland, maar het zijn complexen van kleine perceeltjes maadland. Op Terschelling heet het ijs en het is meest grasland.

Wij gaan nu over tot de Friese klei, waar we ook velden hebben die *eas* of *ies* heten. Wij beginnen met twee dorpen, waar we de ligging van het veld vrij aardig weten; het zijn de dorpen Witmarsum in Wonseradeel en Finkum in Leeuwarderadeel. En nu zijn het wel degelijk bijeengelegen kleine stukken bouwland.

Vooreerst dan *Witmarsum*. De oudste plaats waar wij deze ees genoemd vinden is in Sipma, Oudfriesche Oorkonden, II, no. 318, waar we lezen van „fyouer pondemeta landis lydzende in Wythmersama goed dae trija pondemeta syedland dier tan hyetende Eethnawerr en dyo fyor dae pondemeta lydsende op Ees”. Hier staat niet duidelijk dat die 4e pondemaat ook zaadland is, maar dit lijkt toch wel waarschijnlijk (1524). De volgende maal dat wij de naam aantreffen is in 1543 in de Benef. Boeken. We lezen op blz. 31a: „Item, anderhalve pondemaeten oppe Eess, een pondemate zaedtlandt”. Ook niet geheel duidelijk, maar waarschijnlijk is die 1 p. het grootste deel van de 1½ p. Wij moeten nu verder archiefstukken gebruiken. In C₄ van Wonseradeel vinden wij: 3 p. land te Witmarsum „op kaedhuystera yes aen tue verscheijden stucken” waarvan 2 p. de meerndijk ten westen heeft (1611). En in C₆: 1/5 van 2 p. „op te cant van de Jies in den dorpe Witmarsum” (1617). De Marnedijk geeft de ligging vrij duidelijk aan; nog duidelijker wordt dit door een *iesdijk*, daarlangslopende, wat eigenlijk geen dijk is maar een weg. Het veldje hierdoor aangegeven is op bijgaand kaartje uit het kadaster overgetekend. De eigenaars van de percelen zijn met cijfers aangegeven. Het blijkt dat er in 1852 19 perceeltjes waren met 10 eigenaars. Als grootte van het veld wordt dan 16 - 76 - 90 hectare opgegeven. Het is nu alles bouwland. De perceeltjes zullen oorspronkelijk wel kleiner geweest zijn; dit blijkt wel enigszins uit de bovengenoemde verkopeningen, waarbij de grootte gemiddeld 1½ pondemaat is.

Wij komen nu tot het dorp *Finkum*. Hier wordt de Ees nog al eens genoemd in de Ben. Boeken. Op blz. 10a hebben we „Noch drie pondemaeten saedtlandts, leggende op die Ees”, „Noch een pondemaete saedtlandts op de Ees” en „Noch een pondemaete

saedlandts op de Ees". Dit is alles eigendom van de kerk, maar we hebben nu al 6 verschillende naastlegers, dus wel verspreid eigendom. Op blz. 100b hebben we nog $1\frac{1}{2}$ pondemaat zaadland van de pastoor en op 101b „ $\frac{1}{2}$ pondemaat van de prebende, beide weer met andere naastlegers. Op 101b staat onder Hijum „Bet een pondemaete saedlandts opt Ees", dit zou een andere ees in dat dorp kunnen zijn, maar ik acht het waarschijnlijker dat het dezelfde is. We komen daarop nog terug. Dit is dus alles van 1543. Uit archiefstukken hebben we ook nog al wat vermeldingen van de ees, die wij niet alle zullen aangeven. Wij hebben in E₃ van Leeuwarderadeel: $\frac{1}{2}$ van $2\frac{1}{2}$ p te Finkum „op de lange ees" (1562). Dan in 1595 in V₁: „3 huyssteden leggende onder de clockslach van Finckum opt Ees, deheerewech west". Hieruit blijkt dat er aan de rand al spoedig enige huisjes kwamen.

In 1616 hebben wij nog: 2 p. 9 e. 3 p. 4 r. 5 v. (pondemaat, einse, penning, roede, voet) met weyt besayt op de IJs onder Finkum, d'ysterdyk ten noorden. Vrij wat later vinden wij in Q 18 (1794-1797): „4 pondemaat bouwland op het Yst onder Finkum, de Ystdijk zuid, de kerk van Hyum noord" en „ $3\frac{1}{4}$ pondemaat bouwland op 't Yst te Hyum ". Deze *t* schijnt er dus langzamerhand achter gekomen te zijn, misschien onder de invloed van de Ysterdyk. Maar in Friesland komt zulk een *t* veel voor. Hier hebben wij dus weer een Yst te Hyum, maar ik vermoed dat het dezelfde is als die te Finkum. De kerk van Hyum had zoals uit deze 4 pondemaat blykt ook land op de Ees van Finkum. Hyum is slechts een klein dorp van 570 pondemaat (R.v.d.A.) en het vormt slechts een smalle strook grond tussen Finkum en Ferwerderadeel. Vermoedelijk is het een betrekkelijk jong dorp. De naam wordt ook Heem en Hiem geschreven.

Ik denk dat de naam bij het volk „âld hiem" was; de pastoor noemt zich in de B.B. ook: „Jck heer Willem tot Aldeheem". Eenmaal vond ik ook „ $\frac{1}{2}$ zate lands leggende te Aaldhiem alias Hyum" (1599). Ook vond ik eens een paar percelen land genoemd „op 't yst tusschen Hyum en Finkum"; dit is alsof Hyum er ook een klein beetje deel aan heeft.

De tekening geeft aan wat gewoonlijk als de *ees* beschouwd wordt. Het deel boven de Ystdyk geeft de toestand het zuiverst weer. Bij het begin van het kadaster (hier in 1832) waren daar 24 percelen, alle bouwland behalve een huis en erf van 4 are. Er waren 12 eigenaars en de totale grootte was 28 - 16 - 0 hektare. Het zuidelijk deel heeft 29 percelen en maar 6 eigenaars; het is,

ten minste nu, lang geen zuiver eesveld; er zijn ook een paar huizen en tuinen op en enige percelen weiland.

Wij krijgen nu een paar gevallen, waarbij wij de constructie niet zo goed kunnen uitvoeren. In de eerste plaats hebben we het dorp *Schettens* in Wonseradeel. Wij beginnen weer met een paar aanhalingen uit de Ben. Boeken. Vooreerst op blz. 312a: „Ende noch 3 pondemaeten up die Eys”; dan blz. 312b: „Item 3 pondemaeten op die Eys dair plegen zaedtlandt te wesen, leggende mitten zuydereyndt aen die Maerndyk” en tenslotte blz. 313a: „thien eynsen” „mitten zuydereyndt aen der Eys”.

Verder kan men nog iets halen uit de combinatie van 2 percelen fenne van de pastoor op blz. 312b. De pastoor heeft een grote fenne van 15 p. en een kleine van 6 p. Van beide geven we de naastlegers aan: de grote fenne ligt achter des pastoors huis en grenst ten noorden aan de zylroede (dit zal de vaart van *Harlingen* naar *Bolsward* zijn), de kleine fenne grenst ten noorden aan de grote fenne en ten zuiden „aan die Eys”. We kunnen hier nog aan toevoegen uit C₃ Wonseradeel: „een acker zaedlant opten yes in den dorpe *Schettens* die geruild wordt tegen 4 einse greidland. Deze Eys grenst dus ten zuiden aan de *Marnedijk*, waar de 21 pondemaat van de pastoor ook haast aan toe kan komen. De Eys is dus waarschijnlijk een vrij smalle strook geweest langs de *Marnedijk*. Men ziet op de kaart van *Eekhoff* daar ook nog wel enige kleine perceeltjes.

Harlingen heeft ten tijde van de Ben. Boeken een Noordees, daaruit ontvangen de kerk en verschillende geestelijken jaarlijks rente. Zo vinden wij onder de Landspachten van de kerk: „Item, vuyt die noordt Ees voor dyt jaer drie currentes guldens” (blz. 261a); en van de pastorie „Item vuyt die noordt Ees vier karolus guldens voor dit jaer” (blz. 262b). Voor de vicarie „Item vuyt die noordt Ees twee karolus guldens”. Op dezelfde wijze de jongste vicarie en de prebenden. Apart staat nog voor de jongste vicarie: „Item noch 10 eynsen ende 5 penningen opt ryper Ees”. Dit is dus eigen land. Is dit laatste een andere naam voor de Noordees of is het een ander veld? Deze naam komt niet weer terug. We kunnen overigens vermoeden dat de Noordees zijn naam heeft gekregen omdat hij ten noorden van de kerk van *Almenum* lag.

In de archiefstukken vinden we deze Noordees niet meer als veld terug maar als straat. In 1543 lag de Noordees nog buiten de stad, maar in 1579 en 1580 werd deze zeer uitgebreid en kwam

de ees binnen de stad te liggen. Nu kwamen er spoedig huizen aan. Aangezien de archiefstukken eerst met 1597 beginnen vindt men daar alleen huizen genoemd in „den nordijs”, „op te noordies”, „in de Noordees”. enz. Bij uitzondering is er een opgave van 1596 „huizinge staende in de Noordes bij den mollenerssloot”. Nog een plaatsaanduiding hebben we in „huysinge en stede in den noordies ten noorden van de franeker Pijpe”. Over de kwaliteit van het land vernemen wij niets. Er is een lijst van de landgebruikers van Harlingen in 1546 van land in de omtrek waarbij zij veel zaadland hebben, „op die noten” of „oppe noten” (denk aan nôt = graan), maar de ees wordt niet genoemd.

Iets bijzonders is nog wel dat niet blijkt wie de rente bovengenoemd betalen moet, hetgeen anders altijd geschiedt. Zou het mogelijk zijn dat de stad de gronden daar al had aangekocht met het oog op voorgenomen uitbreiding en dus de pacht aan de geestelijkheid zelf betaalde? Later kocht ze de nodige gronden in elk geval wel.

Wij komen nu tot gevallen, waarvan we niet veel kunnen maken, omdat we een *ees* maar een enkele keer genoemd vinden. Daar is vooreerst *Berlikum*, waar men in het register van 1511 vindt genoemd als land van Abba Heermessma ¹: „8 pondematen myt zijn steedt oppe ees, dair zijn huys op staet, fenlant”. Dit zal betekenen dat die 8 pondematen fenland is, maar niet die ees daar het huis op staat. Die ees zal bouwland zijn, waar een klein huisstee van afgenomen is.²

Over *Tjummarum* vinden wij iets in Q₄, Barradeel, waar genoemd wordt een kleine zate te Tjummarum van 15 pondematen hebbende Cammengalaan ten oosten en „de Ees ten zuyden”, verder de molenaer fenne ten westen. Hier is misschien nog een kleine kans die Ees te vinden als men zeer goed in Tjummarum bekend is.

Te *Arum* is ook een Ees, maar die moet al vroeg zijn karakter verloren hebben. In het register van de personele Impositie van 1578 en 1579 vinden wij bij de belaste personen te Arum: Douwe Here zn. op ees, Rein Pier zn. op ees en Idsart Liuwes op ees. Dus er wonen al drie boeren op. Maar die boeren waren er al veel eerder. Er is een testament van 1524 (Archief Sminia No. 1751), waarin de erflater Aebinga verklaart: „hyrweder tegens zal Douwa hebben die drie gueden ende saete land is tot Arum oppe

¹ Maar dit moet Heriuessma zijn.

² De aanbrenge der vijf deelen van 1511 en 1514. Aflevering IV, blz. 81.

ees leggende". Waar die Ees ligt kunnen we enigszins afleiden uit het feit dat in 1578 die boeren „op ees" volgen op Sueynsdam en Stiendam. Op de kaart vinden we Sweinsdam en dam, en dan iets verder Eesterburen, waar 2 huizen staan, blijkbaar uit die oude Ees voortgekomen. Die Eesterburen vinden we dikwijls genoemd, maar al die mededelingen maken ons niet wijzer. We vinden alleen telkens weer een iets andere spelling zoals Eesterbuyren, Ysterbuyren, Jisterbueren enz.

Er zijn een paar voorbeelden van dat een klein perceeltje land *ees* genoemd wordt; dan heeft dit woord dus ook niet de gewone betekenis van bijeengelegen stukjes bouwland. We treffen zulk een geval aan in 1538 als we lezen van 2 pondemaat land „hietende de Ees", waarschijnlijk te Peins (EE₁ Franekeradeel). Het andere voorbeeld vinden wij in Sipma II, No. 272, waar we lezen: „ende hioed to dey dier lydzed als tredde hael pondameta by dy sceediick eende is fyn land wol bysclatten ende een hael pondameta terp heet Golkema terp ende dy *ees* is graet omtrent twere pondameta". Dit is te Zurig (1513).

We komen nu tot een dorp, waar ik ook slechts eenmaal de naam Ees heb aangetroffen, maar waar de zaak, het bijeenliggen van een groot aantal kleine percelen bouwland, wel aanwezig is. Dat is het dorp *Lioessens* in Oostdongeradeel. Ik vond n.l. in het Hs. III₅ van het Hof eenmaal $\frac{1}{3}$ van 5 pondemaat bouwland „toe Lieusens in die Ees". Die ees wordt verder niet genoemd, maar wel herhaaldelijk in de Proclamatienboeken de Faelge, Falige, enz.; op de kaart van Eekhoff lezen we de Vellingen. De eerste maal is het: „9 eensen op Lyoessemer gemene faalge" (M₁, Oostdongeradeel). „Gemeen" zou men hier kunnen vertalen als „weinig gescheiden bijeengelegen", dus zoals het op een *es* het geval is. Op het kadaster van 1832 vindt men hier op een ongeveer rechthoekig veld tussen de Dijkster weg en de dorpsgrens 109 percelen (de kadastrale nummers Gemeente Anjum, sectie D 1-109). Deze percelen zijn alle bouwland behalve 3 die weiland zijn en 6 huis en erf. De totale grootte (ruwe berekening) is ongeveer 90 hektare. Het aantal eigenaars is 38, waarvan maar zelden iemand enige perceeltjes naast elkaar bezit. Dus wel een echt *es*-type.

Maar ook de andere dorpen van Oostdongeradeel hebben zulke faelgen; we vinden: Tibster faelghen (van Tibma onder Ee) Morster felingen, Eester faelge, Taerster falinge (Taerd of Teerd is een buurschap onder Anjum) enz. Het zijn ook steeds kleine

percelen die op die falingen liggen en als de aard van het land vermeld wordt is het haast altijd bouwland. Ook voor Westdongeradeel geldt dit.

Opgemerkt kan worden dat men in de kleistreken van de provincie Groningen zulke „valgen” vroeger zeer veel aantrof. Zelfs in dorpen als Adorp en Sauwert, waar men nu bijna alleen weiland heeft, had men een valg. Tegenwoordig heeft men nog al eens een buitenbuurt van een dorp die de naam Vaalg of Vaalge draagt omdat hij op de plaats van de valg ontstaan is, op dezelfde wijze als men namen met „hamrik” heeft. Zo b.v. Ooster- en Westervaalg bij Warffum.

Als een es op de Friese klei die niet die naam draagt, kan men ook beschouwen het „sielân” van *Gaast* in Wonseradeel. Het is een veld aan de zee kant gelegen, uit veel kleine perceeltjes bouwland bestaande met meerdere eigenaars. Het is wat hogere grond, waarvan het dorp wel zijn naam gekregen zal hebben. Het hier dichtbij gelegen dorp Ferwoude heeft vroeger ook haast zulk een veld gehad; dit is nu echter weiland geworden.

Omgekeerd komt het ook voor dat men de naam *es* aantreft zonder dat het bijeengelegen bouwlanden aangeeft. Wij zien dat te Heeg, waar in de Ben. Boeken herhaaldelijk sprake is van een „grote Es” of een „kleine Es” wat telkens hooiland is. Te Koudum ook in de Ben. Boeken, „twee Coldera eynsen over die meer hietende de Es” waarschijnlijk ook hooiland. Te Workum in EE₁: „16 eynsen maedlant opte grote en lutke Is”. Te Makkum is een stuk land „hietende die Es” en te Kornwerd „vier pondemate greide Roon Es genaamt” (= „ronde es”; het is een enigszins rond perceel). En zo zijn er wel enkele meer. Deze essen zijn dus niet de ware; de essen op de Friese klei, zoals in het opschrift van dit artikel bedoeld, zijn eigenlijk *ezen*. Die *ezen* vindt men speciaal in de provincie Friesland. Maar ook iets buiten Friesland zijn een paar voorbeelden daarvan. Vooreerst heeft men een Ees bij het Groningse dorp Lutjegast en een bij Lotinge (of Luttike)-wolde nabij Roden. Overigens zou men in Friese streken voor het woord *es* eerder het woord *esk* verwacht hebben. Buiten de provincie Friesland komt dit ook inderdaad in enigszins Friese streken voor. Ter Laan vermeldt *esk* of *eske* in zijn Gronings Woordenboek. Ik zelf vond *eske* genoemd te Wedde. In het Friese Saterland heeft men *isklona* (= *eslanden*); in het wat

Fries getinte Dithmarschen had men tenminste vroeger in de kleistreek „Esken” (meervoud van „esk”).¹

Wij willen een poging doen om het woord „ees” voor het bouwland enigszins te begrijpen. Daartoe roepen we het woord *eeslok* te hulp, een woord naar ik meen alleen in Friesland voorkomend. We vinden het ook als *yslock* of soms als *eislock*. In het Fr. Woordenboek staat het als *ieslok* en het wordt verklaard als „een van het groote blok afgestoken stuk hooi”.

Inderdaad komt dat uit bij wat wij lezen in I Menaldumadeel:¹ „een eislock hoy van den eeyn off voor 6 ggl. 14 st.” Het is n.l. een verkoping en dit is dus het eerste van het blok afgespitte stuk: Het tweede stuk is een *islock hoy* voor 6 ggl. 7 st.” Dan komt gewoon „een stuck” en dan weer een *islock*; er zijn in het geheel 7 zulke stukken! Dit is op 9 maart 1599 te Dronrijp. Het volgende jaar hebben we weer iets dergelijks, maar nu zijn het gewoon „stucken”.

Ook in andere grietenijen vinden we ze genoemd, en altijd is het hooi. Het woord *lock* staat in het Middelned. Woordenboek als *loc* of *loke*; een der betekenissen is „afgesloten of afgedeelde ruimte”, meest het laatste. En een afgedeelde ruimte (met hooi er in) was het in ons voorbeeld ook. Nog duidelijker zou de zaak worden als we het woord *eesblok* namen, dat ook in het Fr. Woordenboek staat, maar dat woord is mij nooit voorgekomen. Het is duidelijk dat *ees* of *ies* hier het hooi voorstelt. En nu denken we aan het woord *aes* of *ies* = voedsel: het hooi is het voedsel voor de beesten.

Maar ook het voedsel voor de mensen hun „eten” zal zo genoemd zijn. We zien dit uit het Friese woord *oeriesjen*: „jin de mage oeriesje” betekent: te veel eten. Nu is het bouwland de bron waaruit dat eten, dat *ees*, voortkwam. Er was dus reden dat bouwland met dat *ees* te verbinden, maar nu is er nog een grote stap nodig om het diezelfde naam te geven.

Zulk een stap is echter meermalen gedaan. De Vries geeft in zijn „Groninger Plaatsnamen” een paar zulke gevallen aan. Vooreerst de naam van het dorp Den Andel, genoemd naar een soort kweldergras; eerst kreeg de kwelder die naam, toen het daarop ontstane dorp. Evenzo de buurt Den Haver bij Bedum en De Jouwer bij Grotegast. En waarom ons eigen Friese Joure en Hiaure (de Jouwer) niet? Deze haver kan havergras zijn, maar ook de graansoort. Het laatste lijkt mij het waarschijnlijkst:

¹ Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein von Max Sering (blz. 258).

de haver is een graansoort die zich van andere onderscheidt door dat het een minder verzorgde grond nodig heeft. Op kaarten van Groninger plaatsen ziet men wel eens het haverland anders aangeduid dan het gewone bouwland. En hebben we boven al niet een voorbeeld gezien van het overgaan van een naam van het produkt naar het veld, dat het produkt opbrengt? Ik meen, „de noten” van Harlingen. Verscheiden malen wordt daar onder die „noten” een graanveld verstaan. Wij lezen b.v. „1 pondemaet saetlant oppe noten wair van die notwech ten suyden ende Sint niclaes prouen ten noorden naestlegers zijn”. De notwech is de weg, waarlangs het nôt, het graan vervoerd wordt en de „noten” zijn het veld waarop de verschillende granen, de noten, wassen.

Als inderdaad die ees uit dat voedsel ees is voortgekomen, zal toch waarschijnlijk niet direkt het veld ees genoemd worden, maar eerst *eestland* of de *eestlanden* op dezelfde wijze als boven voor Saterland is aangegeven. Zo zal ook in Friesland de miede eerst *meedland* genoemd zijn en de bouw: *bouwland*.

In Holland schijnt dit „land” minder gemakkelijk verloren gegaan te zijn.

DIE VIER GRAFSCHAFTEN FRIESLANDS

nach Ablauf der Normannenzeit

CARL WOEBCKEN

Der bremische Domherr Wolter hat um 1450 eine Chronica Bremensis verfasst, abgedruckt Meibom, script. rer. German. II., die neben landläufigen Fabeln auch Richtiges enthält, was sonst nicht aufbewahrt ist. Man findet dort u.a. die Bemerkung, Friesland gehöre zu vier Bistümern und zu vier Grafschaften. Die vier Bistümer sind leicht aufzuweisen. Ostergo und Westergo unterstanden dem Bischof von Utrecht. Östlich der Lauwers kam zunächst der münstersche Archidiakonats Friesland, der neben dem Umlanden von Groningen halb Ostfriesland in sich begriff, jedoch waren dort 17 Kirchspiele dem Bistum Osnabrück zugelegt. Der friesische Teil des Erzstiftes Bremen reichte von der Leybucht bis zur Weser. Wolter fuszt mit seinen Angaben hier auf zuverlässigen Unterlagen. Aber auch die vier Grafschaften sind keineswegs aus der Luft gegriffen. Für die nächsten Jahrhunderte nach Ablauf der Normannenzeit trifft die Nachricht zu. Nach dem Westerlauwerschen Schulzenrecht und dem Schenkungsregister des Klosters Fulda haben die Grafen in Friesland Abgaben und Zölle erhoben, wovon östlich der Lauwers die Hälfte dem Kloster Fulda überlassen war. Sie waren Gerichtsherrn, sie lieszen Münzen schlagen. In ihre Zeit fällt der Bau der Deiche, fallen auch die Anfänge der Städte.

Die Aussage, es seien vier Grafschaften gewesen, hat bisher keine Beachtung gefunden, weil man glaubte, dasz Gau und Grafschaft sich decken. Nun hat sich aber herausgestellt, dasz unter Grafschaft etwas anderes zu verstehen ist. Der Amtsbereich eines Grafen machte nicht an den Grenzen der Gaue Halt, wie Sabine Krüger und Hömberg gezeigt haben. Zumal in Friesland hat es keine Grafschaft gegeben, die sich nicht auf mehrere Gaue erstreckt hätte. So haben Westergo und Ostergo stets eine einzige Grafschaft gebildet. Die Grafschaft Emisgonien des Bernhard von Werl, die 1063 dem Erzbischof Adalbert von Bremen zugeteilt wurde, umfaszte den friesischen und den sächsischen Emsgau. Die Grafschaft der Billunger, dann der

Oldenburger, bestand aus Rüstringen, Östringen, dem Wangerland und Aurich. Das sind dreie, und als vierte kommt hinzu die Groszgrafschaft Fivelgau, die der Erzbischof Adalbert gleichfalls erworben hat. Wenn es sich bloß um den Fivelgau gehandelt hätte, könnte Adam von Bremen nicht von einer Groszgrafschaft, *maximus comitatus*, reden. Der Fivelgau war an sich nicht grosz, war bedeutend kleiner als der Emsgau, als der Ostergo oder der Westergo. Auch betont Adam, dem Erzbischof sei es darum zu tun gewesen, die Grafschaften innerhalb seines Sprengels an sich zu bringen, und der Fivelgau gehörte zum Bistum Münster. Im Erzstift Bremen lagen abgesehen von der Grafschaft der Billunger nur der Herlogau und der Nordzipfel des Federgau, die Mark Nordwaldo im Federgau des Schenkungsregister von Fulda, d.h. das Kirchspiel Norden, das durch den Einbruch der Leybucht im 9. Jahrhundert vom Federgau losgelöst ist. Diese müssen daher Teile der Groszgrafschaft Fivelgau gewesen sein. Es gehörten weiter zu ihr der Rumpf des Federgau um Uttum, der Fivelgau selbst sowie der Hunsegau mit Hugmerchi. Das sind Gebiete, die nicht in die drei vorhin genannten Grafschaften einzubeziehen sind. Benannt war die Groszgrafschaft nach dem Gau, der die meisten Einwohner zählte, wie auch die Grafschaft der Billunger nach dem volkreichen Rüstringen benannt wurde.

Es springt in die Augen, dasz die drei Grafschaften, die am frühesten in den Besitz sächsischer Edlen kamen, an den Endpunkten der drei Heerstraszen liegen, die vom Binnenland zur Küste führten, an der von Oldenburg nach Jever, an der von Münster nach Emden und an der von Coevorden nach Staveren. 983 lag Reepsholt in der Grafschaft des Herzogs Bernhard I. von Sachsen. Sein Vater Hermann Billung hatte keine Beziehungen zu Friesland. Bernhard war augenscheinlich in ihren Besitz gelangt durch seine Heirat mit Hildegard, der Tochter Heinrichs des Kahlen von Stade, dessen Nachkomme Lüder Udo als Graf der Nachbargaue von Rüstringen, Ammergau und Largau, auftritt. Heinrichs Vater Lüder von Stade ist allem Anschein nach der Anführer der Sachsen Ludger in den friesischen Sagen, der die Friesen tributpflichtig zu machen sucht. Er fand 929 im Kampf mit den Wenden seinen Tod. Als Graf des Emsgau ist im Schenkungsregister des Klosters Fulda und zwar in dessen jüngerem Teile, an dessen Ende sich die Jahreszahl 945 findet, bezeugt der Westfale Cobbo d.J., der 875-887 erwähnt wird. (Cuppargent in comitatu Copponis. Cuppargent ist das Uppagent

der Siegelumschrift von 1460, heute Uppant bei Marienhafte). Nach Hömberg war er ein Vorfahr der Grafen von Werl, die sich im 11. Jahrhundert im Besitz der Grafschaft befinden. Als Graf des Westergo und Ostergo erscheint 966 Egbert der Einäugige. Seine Eltern waren der ältere Bruder des Hermann Billung namens Wichmann I. und Frederuna, eine Schwester der Königin Mathilde. Die Schwestern hatten zum Vater den Grafen Diedrich aus Widukinds Geschlecht und Reginhilde, Tochter eines Normannen und einer Friesin. Nachkommen der Königin Mathilde, die Kaiser Otto der Große und Otto II., haben Güter in Friesland an Klöster verschenkt, und Otto III. konnte 983 über eine Leibeigene in Östringen verfügen, besaß dort also auch Grundbesitz. Frederuna wird ebenfalls Besitzungen in Friesland von ihrem Vater geerbt haben, so daß ihr Sohn Egbert der Einäugige als Graf des Westergo und Ostergo nicht ohne Rückhalt war. Sein Großvater Diedrich erscheint im Schenkungsregister von Fulda. Er wird dort Graf von Gottes Gnaden genannt. 23 Schenkungen, unter denen die des Grafen Diedrich die 16. ist, stehen sowohl im älteren wie im jüngeren Teils des Registers, und es liegt auf der Hand, daß sie nur durch ein Versehen des oberflächlichen Abschreibers in den älteren gelangt sein können. Es ist undenkbar, daß zur Zeit Karls den Großen oder Ludwigs des Frommen sich einer als Graf von Gottes Gnaden bezeichnet hätte. Damals war es noch unbestritten, daß ein Graf sein Amt vom Könige empfangen hatte. Besteht auch die Möglichkeit, daß die friesischen Besitzungen des Grafen Diedrich ihm von seiner Gemahlin Reginhilde, der Tochter eines Normannen und einer Friesin, zugebracht waren, Lüder von Stade und der Westfale Cobbo d.J. dürften auf andere Weise zu Grundbesitz auf friesischen Boden gelangt sein, und die nächstliegende Erklärung ist, daß sie sich Güter der vertriebenen Normannen angeeignet haben. Freiwillig abgezogen sind die Normannen nicht.

Die Annalen von St. Vaast berichten, nach der Ermordung des 882 mit Friesland belehnten Normannen Gottfried habe ein anderer Normanne, Sigeferd, 886 Paris belagert und sei im nächsten Frühjahr an die Seine zurückgekehrt, um zu plündern, aber um die Herbstzeit habe er sich nach Friesland gewandt und sei dort getötet worden. Es kann sein, daß die Friesen sich gegen die Normannenherrschaft aufgelehnt hatten, aber ihre Aufstände hatten immer nur örtliche Bedeutung gehabt, die einheitliche Führung fehlte. Es kommt noch eine andere Möglichkeit in

Betracht, um zu erklären, dass Sigeferd die Plünderungen in der Seinelandschaft aufgab und den Kiel seiner Schiffe gegen Friesland richtete. Von Sachsen her könnten Einfälle unternommen sein, und dafür spricht, dass kurz darauf drei der friesischen Grafschaften in den Händen sächsischer Groszen sind. Wenn Lüder von Stade sich vom Ammergau her anschickte, die Normannen vom Boden Frieslands zu vertreiben, führte ihn sein Weg von Oldenburg nach Jever, in dessen Nähe der doppelte Ringwall des Woltersberg sich erhebt. Er gleicht aufs Haar dem bei Borgsum auf der Insel Föhr. Der Marsch des Westfalen Cobbo war vorgezeichnet durch die Heerstrasse von Münster nach Emden. Der Graf Diedrich wäre über Coevorden nach Staveren gelangt. Dann wäre die Verleihung des Grafenamts und des Besitz umfangreicher Liegenschaften in Friesland der Siegespreis gewesen für die Mitwirkung an der Vertreibung der Normannen.

Graf Diedrich hat dem Kloster Fulda Zuwendungen in Hugmerchi gemacht, in den Dörfern Krassum und Feerwerd. In unmittelbarer Nachbarschaft, in Huchingen, später Oldehove genannt, wird eine Schenkung des Grafen und Praefekten Reginbert verzeichnet, dessen Sohn Gerbert dem Kloster 945 einen Besuch abstattet. Diedrichs Gemahlin hiesz Reginhilde. Diese Namensähnlichkeit und die Nachbarlage der Höfe legen nahe, in Reginbert und Reginhilde Geschwister zu erblicken und in den verschenkten Höfen Stücke aus ein und derselben Erbmasse, in die Reginbert und Reginhilde sich teilten. Reginbert, der Sohn eines Normannen und einer Friesin, hätte alsdann die Partei des Königs ergriffen und dadurch nicht nur seinen Besitz gerettet, sondern auch zum Lohn das Amt eines Grafen und Praefekten erhalten. Er wäre als der erste Graf der Groszgrafschaft Fivelgau anzusehen. Das könnte auch die ungleiche Verteilung der Schenkungen an die Klöster Fulda und Werden erklären. Im Emsgau überwiegen bei weitem die an das Kloster Werden. Hier stehen sich gegenüber mehr als 56 an Werden und nur 9 an Fulda. Im Federgau ist es umgekehrt, nur eine an Werden, die noch dazu zweifelhaft bleibt, und 18 an Fulda. Die Verschiedenheit dürfte auf den Einfluss der Grafen zurückzuführen sein. Zwei Grafen von Werl waren Vögte des Klosters Werden. Die ersten Inhaber der Groszgrafschaft Fivelgau hingegen, Reginbert und sein Sohn Gerbert, erweisen sich als Gönner des Klosters Fulda. Es ist auch sicherlich nicht zufällig, dass die einzige Bonifatiuskirche des östlichen Friesland, die von Arle,

im Herlogau steht. Arle, 1230 Herle nach einer Urkunde des Stader Copiar, hat dem Herlogau seinen Namen gegeben, war offenbar die Kultstätte des Gau.

Friesische Grafschaften sind ferner aufgeführt in Kötzschkes Urbaren der Abtei Werden § 21. Nach einer Leidener Handschrift betragen die Einkünfte des Klosters.

aus der Grafschaft des Rudolf in Friesland	80 Talente
„ „ „ „ Bernhard	40 „
„ „ „ „ Aeidad	38 „
„ „ „ „ Ludolf	18 „

Die Grafschaft des Aeidad ist in Friesland nicht unterzubringen, es wird auch nicht gesagt, dass sie in Friesland lag. Anders steht es mit der Grafschaft des Bernhard und der des Ludolf. In ersterem ist Bernhard von Werl zu erkennen, dem 1063 die Grafschaft Emisgonien genommen wurde, in letzterem Ludolf von Braunschweig, dem der Kaiser 1015 die Grafschaft Fivelgau verliehen hat und dessen Söhne Bruno und Egbert in Friesland Münzen schlagen lieszen. Die Grafschaft des Rudolf in Friesland, aus der mehr als doppelt soviel einkommt wie aus Emisgonien und Fivelgau zusammen, kann nur Westergo und Ostergo gewesen sein. Dass auch Eenum und Leermens, Orte des Fivelgau, 1040 in der Grafschaft des Rudolf liegen, wird auf den frühen Tod des Ludolf von Braunschweig im Jahre 1038 zurückzuführen sein. Aber wer war dieser Graf Rudolf? Der Sächsische Annalist gibt dem Bernhard von Werl einen Bruder dieses Namens. Dann war er ein naher Verwandter des Ludolf von Braunschweig, der gegebene Vormund in der friesischen Grafschaft für dessen minderjährige Söhne. Die gemeinsame Grossmutter hiesz Gerberga von Burgund, in erster Ehe vermählt mit einem Grafen von Werl, in zweiter mit dem Herzog Hermann II. von Schwaben. Dass die Grafschaft der Billunger in dem Verzeichnis unerwähnt bleibt, liegt wohl an den geringen Einkünften, die das Kloster Werden aus ihr bezog. Die Schenkungen entfallen fast ausschliesslich auf die drei andern Grafschaften.

VOLKSWIJSHEID OP DRINKHOORNS

J. J. KALMA

In het Fries Museum worden twee vrij simpele, 16de eeuwse drinkhoorns bewaard, die om meer dan een reden interessant zijn en een nadere bespreking verdienen. Wij kunnen de hoorns zien als tastbare getuigen van de vroegere drinkgewoonten, waarover in ander verband reeds is gesproken ¹ en waarop wij dus hier niet terug komen. Ook als produkten van volkskunst zijn ze onze aandacht waard, vooral hoorn nr. 908, die een fraai gesneden ivoren band laat zien met een aantal wapenfiguren. Beide hoorns geven ten slotte een aantal rijmen, die tot het 16de eeuwse volksgoed behoren en nader moeten worden bekeken.

De hoorn (inv.nr. 906), bekend als de *Rengnarda hanshorn* is gedateerd: 1567. Het is de eenvoudigste van het tweetal (verderop A genoemd). Een versiering in metaal ontbreekt. Misschien is er oorspronkelijk wel een smalle zilveren rand om de mond en ook een zilveren spits geweest, maar deze zijn niet bewaard. Aan de rand is nog een gaatje, waarin wellicht een ketting heeft gezeten. De mond van de hoorn is ovaal (grootste breedte 88 mm, kleinste breedte 73 mm). De lengte van de vrij zware hoorn is, gemeten van spits tot mondrand, 513 mm, de normale lengte van de Friese hoorns, die geen van alle herinneren aan de oude oerhoorns uit de Germaanse voortijd. De enige versiering van de hoorn bestaat uit twee, uitgespaarde banden met opschrift. Op een smalle band lezen wij: „Drenckt wt ten mach nyet scgade met dangb(er)h(eit) den (h)anshorn van Rengnarda”. Dit opschrift is evenals dat van de brede band door beschadiging slecht leesbaar. Het been van de uitgespaarde brede band is bovendien hier en daar ook sterk afgebladderd. Aan de smalle band is een vrij groot wapen aangebracht met op de plaats van het helmteken: 1567. Dit primitieve (Rengnarda?)-wapen laat heraldisch rechts een halve adelaar zien, de linkerhelft is gedeeld en vertoont beneden drie eikels ($\frac{1}{2}$) en boven een staande vogel met opgeheven vleugels en daaronder:

¹ Vgl. J. J. Kalma - *Trinkhörner u. Trinkgewohnheiten* (Friesisches Jahrbuch 1955, 152-173).

„papigay”. Iets meer naar de punt is een brede benen koker uitgespaard, waarop wederom in gothische minuskels een lang opschrift in dichtvorm staat te lezen. Het slecht leesbare opschrift, dat overigens door een vakman schijnt te zijn gegraveerd, bestaat uit verschillende rijmen, die los samenhangen. Waar de verzen beginnen staat soms, maar niet altijd, een kruisje. Bij het begin is een klaverblaadje getekend (afb. A.)

Wij geven de rijmen nu eerst zoals ze op de koker voorkomen. De regels zijn voor een latere bespreking door ons genummerd. Tussen haakjes staat wat ons op de moeilijk leesbare plaatsen het meest waarschijnlijk toescheen of ook een gewone afkorting is:

- A 1 ♣ „Welt drencken by cleverbladen (ofte by)
 2   paren: sonder kywen ofte horten = =
 3   Ick doet w verclaren, die friesen seg
 4   gen als sy vergaren laet ons drenken ¹ laet
 5   ons storten, mendert het goed = =
 6   ons dagen die korten = = nota b(e)ne.
 7 + Een kint opgefoet met wine =
 8   een frou veel sprekende latine, een son
 9   die haer vro openbaert, dese drie doen
 10 selden goeden daghvert = di(c cur hic) of: di (meliora)?²
 11 + Met veel toe suighen mag men doe(n)
 12 ni(g)en der mensken torn, die al wyl = =
 13 wreken dat hy hoert spreken, blyft dic (ver)loren.
 14 Den drencpot is heer van buisterfelt den
 15 drencpot is viant tegens tgelt, den drencpot
 16 doet dat den buick seer suelt den drencpot
 17 maeckt menigen (slim)men ganck, dan fechten wy
 18 frolick dat doet den dranck, dan leit men ons int
 19 kerssement seer boos, dan v(er)lisen wy onse gelt tegen
 20 onsendanck, den drenckpot maket menig gelde(loos).³
 21 + Die my birecht ofte die mine, die gae toe =
 22 huis ende birecht die sine, vynt hy daer daer ⁴ = =
 23 dan geen gebreck soe komt tot my ende sie
 24 wat my let = = (Sackle Gerbe(ns)z K(eiserlicke) m(a-
 jestyets / gretma(n) van Yidarderdel.⁵

¹ „Drencken” staat half boven „laet”.

² Sterk beschadigd.

³ Voor „loos” was klaarblijkelijk geen ruimte meer.

⁴ Tweemaal „daer”.

⁵ „Yidarderdel” staat buiten de band op de hoorn.

Alvorens deze rijmen nader te bespreken geven wij eerst een beschrijving van de tweede hoorn (inv. nr. 908), die niet gedateerd is, maar uit ongeveer dezelfde tijd moet stammen. Deze hoorn (B) heeft ook een naam: *Dye rygse juffer*, een bewijs te meer, dat de Middeleeuwse gewoonte, om hoorns, zwaarden enz. met de naam te noemen nog lang heeft voortgeleefd. De hoorn is fraaier versierd en ook beter geconserveerd dan A. Er is een smalle zilveren band om de mond en een zilveren punt eindigend in dito holle knop. In deze knop zit, zoals vaak het geval is, een knikker, die bij het rondgaan van de hoorn geluid geeft. Mond en punt zijn door een zilveren ketting verbonden. Hieraan werd de hoorn, die, zoals de meeste Friese hoorns geen voet heeft, opgehangen. De mond is 83 mm breed en meet van punt tot mond 440 mm. Om het midden is een fraai gesneden ivoren band aangebracht, waarin naast elkaar het wapen van Friesland (twee leeuwen met gekrulde staart en de tong uit de bek, boven elkaar aangebracht), het huismerk van Tirdt Tyerds, het wapen van Sneek (heraldisch rechts de halve adelaar en links drie kronen boven elkaar), dat van Bolsward (de dubbele adelaar) en een helaas onbekend wapen, bestaande uit een gekroonde meermin met spiegel, naar rechts gewend, en boven de staart een vis en een kam. (afb. B).

Onder het Friese wapen en het merk van Tirdt Tyerds is de figuur van een vrouw aangebracht („dye rygse juffer”) in 15de of 16de eeuwse kleding met aan de gordel een beugeltas. De linker hand is opgeheven en draagt een appel of bal, de rechter is aan de gordel. Op het hoofd draagt deze figuur een vierkante hoge muts, waar een band met blokmotief om heen loopt. Voor het hoofd zien wij een vis, er achter een zeehond of bever met dikke staart en zwempoten en een muts op, beneden achter is een klaverblad.

De vrouwenfiguur is opgenomen in een met de eerste verbonden tweede band, waarop een vrij lang opschrift, wederom in gothische minuskels, is aangebracht. Dit makkelijk leesbare opschrift verraadt wederom de vakbekwaamheid van de graveur. Wij geven ook dit opschrift met een regelnummering en de oplossing van de afkortingen. Kruisjes geven hier en daar aan waar een nieuw vers begint, terwijl ook hier de regels opgevuld zijn met dwarse dubbele strepen. (afb. C)

- B 1 Met veel toe suigen mag me(n)
 2 verdriuen des menske(n) to
 3 rn die al wel wreken dat hy
 4 hort spreken blyft dic v(er)loren.

- 5 + Die my birecht ofte die mine
 6 die mine die gae thuis ende
 7 bireght die sine vynt hy daer
 8 daer dan geen gebreck soe com
 9 tot my ende sy wat my let =
 10 + Ick genck eens vorby eenen =
 11 want daer ick aldus gescreven
 12 vant welde wesen in lits getal en(de)
 13 bement so laet lyf by lyf daer
 14 ghise fint = voersent eer gy bige(nt).
 15 Ffolle koppen met fette soppen ende =
 16 een hoorn op den hant dat is het
 17 wapen van westfrislant = =
 18 Die minen nae(m) }
 19 wel weten dye } onder de vrouwenfiguur.
 20 rygse juffer ben }
 31 ick geheten = }

Op de zilveren montering om de rand staat met veel jongere letters: „Uit craght en gedacht van de wacht A.B. 1684”. Het gebeurde dikwijls, dat uit piëteit bewaarde hoorns later een andere bestemming kregen.

Zoals wij reeds schreven ontbreekt bij deze hoorn B een preciese datering. Op grond van het letterbeeld (gothische minuskels) ¹, de taalvorm (grote overeenstemming met de taal van hoorn A) en het waarschijnlijk gebruik als schippersgildehoorn – waarover straks meer – menen wij tot de 16de eeuw te mogen besluiten. De klederdracht van „dye rygse juffer” wijst ook op de 16de eeuw of nog vroeger, maar is, om nader aan te geven redenen, waarschijnlijk niet inheems. Belangrijk is natuurlijk ook de vraag, waar de hoorns vandaan komen. Als zo dikwijls valt hierover weinig te zeggen. Hoorn A is een geschenk van J. Klaasesz te Ternaard, terwijl hoorn B door Mr. J. J. Bolman te Bergum aan het museum werd geschonken (vgl. 50ste verslag F.G. 1880/1, p. 43).

Tot nog toe zijn de hoorns niet bestudeerd, al vielen zij wel op. De catalogus van 1909 geeft (pp. 17 en 18 bij de nummers 125 en 126) een beschrijving met een verkort en foutief opschrift. Die van 1881 (pp. 235 en 236) geeft de opschriften volledig, maar eveneens met fouten.

¹ Er is zoveel overeenstemming tussen het schrift van beide hoorns, dat men geneigd is aan eenzelfde graveur te denken!

Wanneer wij deze opschriften nu nader gaan bekijken valt het dadelijk op, dat er hier en daar overeenstemming is. De regels B 1-4 komen overeen met A 11-13, al zijn er enige afwijkingen. Ditzelfde geldt voor de regels B 5-9, die haast letterlijk terugkeren bij A 21-24. Opmerkelijk is hier de herhaling van „daer” in B 7, 8 en A 22. Dit zou kunnen wijzen op het gebruik van eenzelfde voorbeeld.

Als vanzelf komt de vraag op: Waar hebben de graveurs of hun opdrachtgevers deze poëzie gevonden? De overeenstemming tussen de beide opschriften en het spreekwoord-karakter van verschillende regels maken, dat het wel uitgesloten is, dat wij hier producten van eigen vinding hebben. Bij onderzoek van de 16de eeuwse volkslectuur en een speuren in Harrebomee's en Stoett's spreekwoordenboeken bleek al spoedig, dat deze opschriften voor een deel oude volkspoëzie bevatten, die zelfs een internationaal karakter heeft. Zo is er b.v. in de verzameling van oudheden in de universiteit te Lund een hoorn uit Hjularød in Skaane¹, die een platduits opschrift heeft, dat Olrik zo weergeeft:

„Wol mich naret unde de minen
De ga hen best sich unde de sinen
Vindt he den nicht an sich de sinen
So kame he den unde narre mich unde de minen
Claus Hellemstedt”.

Dit wel corrupt overgeleverd of slecht gelezen opschrift komt overeen met A 21-24 en B 5-9. De inhoud van B 10-14 leeft gecomprimeerd voort in het spreekwoord, dat Harrebomee (I 135) geeft: „Die wel wezen wel bemind laat een ding gelijk hij 't vindt (of: Brengt de dingen waar hij ze vindt) (Vgl. ook Harrebomee III 8: Die wel wil zijn bemind laat het al gelijk hij 't vindt). Ook A 7-10:

„Een kint opgefoet met wine
een frouw veel sprekende latine, een son
die haer vro (= vroeg) openbaert, dese drie doen
selden goeden daghvert”

vinden wij onder de spreekwoordelijke volkswijsheid terug. Harrebomee geeft ook wat dit betreft in zijn Ned. Spreekwoorden een groot aantal varianten (III bijlage deel I p. 254). Het valt

¹ Afgebeeld in Jørgen Olrik - Drikkehorn og Sølvtøj fra Middelalder og Renaissance, København 1909, fig. 12.

daarbij op, dat zo'n spreuk in de loop der tijd aan grote wijzigingen onderhevig is. Zo heeft Gruterus (*Proverbia Belgica*, 1611):

„Een kind, dat met wijn wordt opgevoed,
eene vrouw die latijn spreekt
en eene zon, die te vroeg schijnt
maken zelden een goede rekening”.

In de Koddige en ernstige opschriften van Jeroen Jeroense (geraadpleegd ed. A'dam 1846, p. 35) is het:

„Een vroege zonneshijn
En rozen voor een zwijn
Een kind opgevoed met wijn
En een vrouw, die spreekt latijn
Zal zelden een goed einde zijn”.

Wij komen op de vorm van dit rijm straks terug, maar wijzen er nu op, dat de hoornopschriften ook langere strofen bevatten (vgl. A 14-20: „Den drencpot is heer van buisterfelt . . .). Ook deze verzen blijken gemeengoed te zijn geweest. Wij vonden de „drencpot” terug in Valcooch's *Regel der Duytsche Schoolmeesters* (ed. De Planque p. 301, regels 1828-1839). Dit boek verscheen het eerst te Amsterdam in 1591 en kan dus moeilijk als bron gediend hebben. Het rijm wijkt bij Valcooch ook vrij sterk af, zodat wij moeten aannemen, dat èn Valcooch èn het opschrift op hoorn A teruggaan op een oudere bron. Valcooch schrijft n.l.

„Den drinckpot is een Heer van bystervelt,
Den drinckpot is een vyant tegen 't gelt,
Den drinckpot maeckt menich slimmen ganck,
Den drinckpot maeckt menich zijn memorie cranck,
Den drinckpot doet menich kyven seer boos,
Den drinckpot maeckter menich geldeloos,
Den drinckpot doet verderven menich zijn natuer,
Den drinckpot maect druypende oogen, een maeg onpuer,
Den drinckpot doet menich beven zijn handen,
Den drinckpot brenghter menich tot schanden,
Den drinckpot doet menich zijn boycke zwellen,
Der drinckpot brengter menich ter hellen”.

Wij leren hier echter wel uit, dat in A 20 „gelde” moet worden gelezen „geldeloos”. Het duistere woord „kersement” uit A 19 ontbreekt bij Valcooch en wijst in zuidelijke richting. Het doet denken aan de rederijkerspoëzie, waaraan de 16de eeuw nog zo rijk was. Inderdaad vinden wij hier de „bron”.

In het Ts. voor Ned. Taal en Letterkunde XXI, 1902, pp. 66-117 heeft Prof. Dr. C. G. N. de Vooy indertijd een ongedrukte bundel refrainen uit 1524 besproken, die op de Kon. Bibliotheek te Berlijn voorkwam (Ms. Germ. 4°-651). Deze bundel, geschreven door de vicaris Jan van Styevoort uit Utrecht bevat poëzie, die waarschijnlijk uit zuidelijke streken afkomstig is. Sedert werd de bundel door Dr. F. Lynna en Dr. W. v. Eeghen uitgegeven (Antwerpen 1929/30). Bij De Vooy nu (Ts. XXI, 87, 86; ed. 1929, II 133, 134, Reffereyne CXCVIII) vinden wij het vers, waaraan de Friese hoornversierder ontleend heeft. Wij geven deze rijmen, gemaakt op de „stock”: „Den drincpot maect den menighen geldeloos”, een oude zegswijze, zoals De Vooy-Lynna ze hebben afgedrukt:

„Den drincpot maect den menighen geldeloos

Den drincpot es heer van bystervelt
 Den drincpot es viant teghens tghelt
 Den drincpot maect menighen slimmen ganck
 Den drincpot alle sorch wter herten stelt
 Duer den drincpot mits dranc den buyc seer swelt
 Den drincpot werpt menighen onder di banck
 Men vecht men kyft dat doet den dranck
 Dan leytmense int cassement seer boos
 Daer moeten sij inne teghens haren danck
 Den drincpot maeckt menighen gheldeloos.

Als men gheuoet heeft wijn oft bierken
 Ende men vint venus camerieken
 Dan est wy moeten gaen drincken een pottteken
 Van der besten/dan seyt dat lieflick dierken
 Het dunct my syn dat beste bestierken
 Ghy weet wel ic bin u liefste motteken (= liefje)
 Ick seg dan lief/sy segt dan sottteken.
 Haer hant is in mynen budel altoos
 Des morgkens en vindic niet een plottteken (= klein geldstuk)
 Den drincpot maect menighen geldeloos.

Heeft die dronckaert dan een loos werdinneken
 Soe cloptse hem minlic onder syn kinneken
 Mer IIII voer II scrijft sy dan claer
 Sy ontknoot syn bursken sacht dat minneken
 Ende sij ontrect hem daer een vinneken (= muntstuk).

Dan seyt sij betaelt tghelach es swaer
 Beclaecht hy syn gelt dan roipt men daer
 Vuijl dronckaert vuijl boif met luder voos
 Steeckt u van hier ick segt u claer
 Den drincpot maect menighen gheldeloos

Prinche.

Dus wilt by maten drincken
 want die onmatelic den drincpot vercoos
 Es erm wilt op dese woorden dincken
 Den drincpot maeckt menighen geldeloos''.

Het blijkt dus, dat de strofe A 14-20 genomen is uit een waar-
 schuwung, gericht tot de liefhebbers van „Wijntje en Trijntje''.
 Het duistere en waarschijnlijk door de Fries niet helemaal be-
 grepen „kersement'' vindt nu ook zijn oplossing. Bedoeld is
 cassement < castidement, chatiment = cachot. Dat de „stock''
 waarop de onbekende rederijker gerijmd heeft, een oude zegswijs
 is, bewijst Fr. Goedthals – Les proverbes anciens flamengs et
 françois (Antwerpen, Plantijn, 1568), waar op p. 81 staat: Den
 drincpot maect menighen gheldelois. Drincpot, drinkvaas,
 drinkglas werd gebruikt voor kelk of roemer.

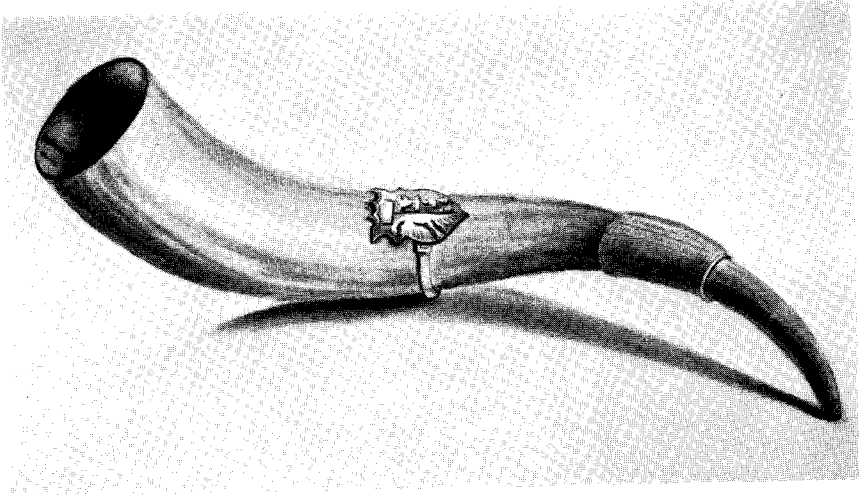
Dit refrein was klaarblijkelijk zeer bekend, want niet enkel
 Jan van Styevoort geeft het, maar ook in de door Dr. C. Kruys-
 kamp in 1940 uitgegeven bundel van de Antwerpse volksdrukker
 Jan van Doesborch (verschenen tussen 1528 en '30) komt het
 voor. Wij vinden het daar in deel II p. 209, 210. Het blijkt een lied
 te zijn, waarin de dichter zijn eigen lot beklagt. Aan het slot
 richt hij zich aldus tot de „prince'':

„Prince, wilt doch met maten drincken
 Want ic onmatelic den drincpot vercoos,
 Ende alle goe ruters wilt hier op dincken
 Den drincpot maect menigen gheldeloos''.

Wij nemen het hele rijm niet over, wel echter de eerste strofe,
 die meer dan die van Jan van Styevoort op het opschrift van
 hoorn A gelijkt:

„Den drincpot is here van bijstervelt,
 Den drincpot is viant tegen 't gelt,
 Den drincpot maect menigen slimmen ganck,

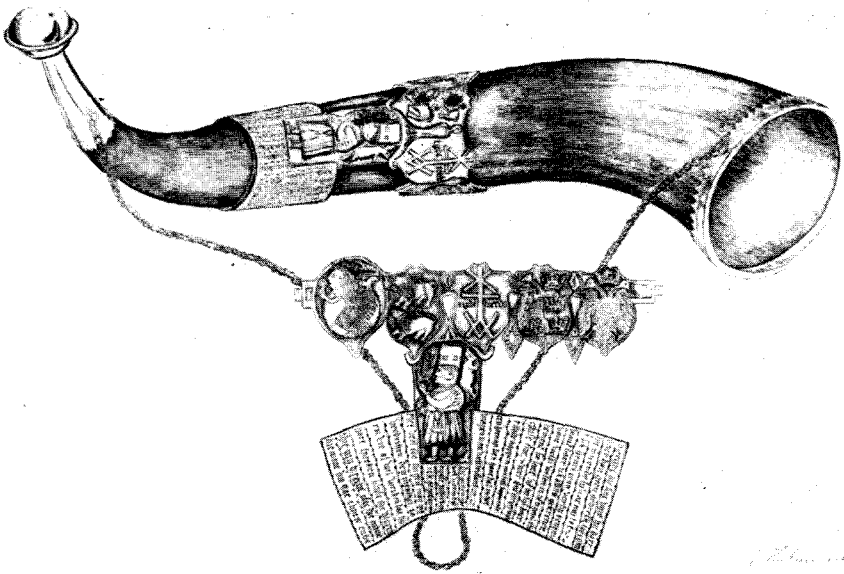
A.

„Rengnarda hanshorn” (1567).

Fr.mus. inv.nr. 906.

B.

„Dye rygse juifer”.

Fr. Mus. inv.nr. 908.
(tekening J. Hoekstra).

C.

Detail „Dye rygse juffer”.

Foto Dr. A. Wassenbergh.

Den drincpot memorie seer quelt,
 Den drincpot doet dat den buyck seere swelt,
 Den drincpot werpter menich van der banck,
 Dan vechten wi vrolic, dat doet den dranck,
 Dan leynt men ons int casement seer boos,
 Dan verliesen wi ons gelt tegen onsen danck,
 Den drincpot maect menigen geldeloos”.

Het is duidelijk, dat zowel Van Styevooort (1524) als Van Doesborch (1528, 30) volkspoëzie verzameld hebben en dat zij deze poëzie in verschillende overleveringen vonden of misschien aantekenden bij een mondelinge voordracht. Ook hebben zij er zelf aan geschaafd. Dit deden ook de Friese graveur en de Barsingerhorner schoolmeester Valcooch. Eerbied voor de tekst kende men in die dagen weinig en diplomatische uitgaven kwamen nog niet voor. De Friese kunstenaar zal misschien een onooglijk exemplaar van Van Doesborch's „Refreynen int sot amoureux wys” naast zich gehad hebben, maar mogelijk is ook, dat zijn opdrachtgever de rijmen mondeling had horen voordragen en opgetekend. Dat de Friese graveur of de bezitter van de hoorn van Doesborchs stof gekend hebben staat echter vast, want bij bestudering van Dr. Kruyskamps uitgave bleken de opschriften van de hoorns A en B hier vrijwel volledig voor te komen. Van Doesborch heeft n.l. de refreinen door korte spreekvormige gedichten – „nota's” noemt hij ze – afgewisseld. Deze rijmpjes, die bij van Styevooort ontbreken, waren door hun kortheid zeer geschikt voor hoornopschriften. Ook hier echter is de Fries vrij te werk gegaan en zijn er dus verschillende varianten. Wij vonden echter de volgende „ontleningen”, waarbij wij er nogmaals op wijzen, dat ook de Antwerpenaar volksgoed heeft weergegeven:

A 1-6 bij v.D. refreyn CXVII: Al mindert ons goet ons dagen die corten.

A 7-10, bij v.D. XXXIII Nota: Een kint opgeuoet met wijne . . .

A 11-13 (= B 1-14) bij v.D. CXLIII Nota: Met veel te swijgen mach men verdriuen . . .

A 14-20 bij v.D. CXV Refreyn: Den drincpot is here van bysteruel.

A 21-24 (= B 5-9) bij v.D. C Nota: Die mi berispt of die mijne. . .

B 10-14 bij v.D. XII Nota: Ick ginck eens voorbi een want. –

B 15-17 „Ffolle koppen . . .” vinden wij niet bij v. Doesborch. Het is gedicht in een versvorm, de zogenaamde „priamel”, die

wij ook vinden in A 7-10, een vorm die in de kleine gedichtjes, de nota's van Van Doesborch veel voorkomt. Het zijn gewoonlijk vrij korte versjes, waarin een aantal begrippen (vaak ook paren van begrippen) worden opgesomd en in de slotregel tot een bepaalde, onderlinge relatie worden gebracht en a.h.w. onder een noemer worden verenigd. Deze vorm is hier evenals elders zeer geliefd geweest. Wij verwijzen voor deze versvorm naar de lijvige verhandeling van K. Euling - Das Priamel bis Hans Rosenplüt (Germanistische Abhandlungen 25, Breslau 1905). Reeds in de Edda komt de priamel voor. Zeer bekend is b.v. „Lobe abends den Tag, nach dem Tode die Frau, nach dem Hiebe das Schwert, nach der Hochzeit die Maid, bist du drüben das Eis, das Ael nach dem Trunk” (ed. Genzmer II 146, 147). In de 15de en 16de eeuw verschijnen deze versjes veelvuldig, ook in de volksmond en eigenlijk leven ze tot op vandaag voort. Waar ze zijn ontstaan is moeilijk te zeggen. De varianten zijn ook talrijk, maar evenals de „limerick” doet de priamel het altijd weer. Zo kennen wij b.v.:

„Oostergo het land,
Westergo het geld,
De Wouden het verstand,
De Steden het geweld”,

of ook:

„De leytske lape,
De haerlemer tape
End de skiere iel,
Bringe Friesland in è wiel”.

Slichtenhorst (Gelderse Geschiedenissen p. 350) noemt als „een oud spreekwoord”.

„Hoogh van moed,
Kleyn van goed,
Een zwaard in de hand,
(Dat) is het wapen van Gelderland”.

Maar Holland en Friesland kregen ook hun beurt:

„Groote platteelen (= schotels)
Lecker morseelen (= brokken)
Ende vrouch an de banck (vgl. bierbank)
Dat zijn de drynckebuycken van Hollant”.

Was de dichter het volk welgezind dan horen wij:

„Hooghe peerden,
 Blancke sweerden,
 Rasch van der hant,
 Dat zijn de snaphane van Ghelderlant”

maar „Grote Pier” dacht er enigszins anders over:

„. . . maer di Gelderschen sterck van teringe
 Slap van neeringe,
 Cloeck in den velde,
 Maer dorre van gelde,
 Vroom van moede,
 Maer cleyn van goede,
 Doch onversaegt in 't stryden . . .”

Het zou interessant zijn het priamel, zoals het de eeuwen door in Friesland en elders in Nederland heeft geleefd, te verzamelen. Er moeten er tientallen zijn en vaak verraden zij de volksstemming beter dan welk uitvoerig bericht ook. Jeroen Jeroense geeft ze als opschrift van de achterkrat van de boerenwagen, maar wij kennen ze ook als politieke leuze. In het verband van onze beschouwing mogen wij er echter geen aandacht meer aan besteden. Het is ons gebleken, dat de hoornopschriften uit rijmen zijn samengesteld, die haast alle bij Jan van Doesborch teruggevonden werden. Dit wijst echter nog niet op ontlening. Ook Van Doesborch was slechts verzamelaar. De varianten zijn, zoals nadere beschouwing leert, soms treffend. Wij denken dus eerder aan oude, in elk geval 15de eeuwse volkswijsheid, die in de loop der tijd en ook hier weer wijzigingen onderging. Het waren spreuken, die men geschikt oordeelde voor de drinkers, terwijl langzaam de hoorn rondging. Zij werden ondertussen geciteerd en de tafelronde vermaakte er zich niet enkel mee, maar werd er ook door geïnspireerd tot het gesprek. Iets van de runische betekenis van het woord zal nog wel hebben nagewerkt. Een spreekwoord of gezegde had kracht in zichzelf, maar wij zijn reeds in de tijd, dat de mens, die het woord hoort, er veel of weinig aan toe doet. De geest van de landsknechtliederen en van de „carmina burana” of vagantenliederen vinden wij hier terug. Er is de ironische lach over de mensen en de wereld, die niet deugen, maar die men ook niet veranderen kan. De „drinkpot” is gevaarlijk, maar . . . mindert het goed onze dagen korten ook.

Na zo de opschriften in 't algemeen te hebben besproken moet tenslotte ook nog aandacht worden gegeven aan enkele bijzonderheden. Wij beginnen weer bij hoorn A, de *Rengnardahanshorn*. Van het geslacht-Rengnarda (Reinarda) is weinig bekend. Of grietman Sackle (Saeckele) Gerbensz daartoe behoort heeft en zijn wapen op de hoorn is afgebeeld? De grietman is bekend en wordt bij H. Baerdts van Sminia-Nieuwe Naamlijst p. 150 en in de nalezing van Mr. A. J. Andreae op p. 51 vermeld. Hij werd 15 febr. 1567 tot grietman aangesteld en overleed in 1572. Het Stamboek van de Friesche adel vermeldt hem II 12 aant. 14. Zijn grootmoeder blijkt hier een Aytta te zijn. Waarschijnlijk is de hoorn gemaakt, toen de grietman het eerst als leider van de „hansa” (d.i. het grietenijbestuur) optrad en werd de welkomstdronk er uit gedronken. De hoorn zal gevuld met bier bij bepaalde gelegenheden zijn rondgegaan, hoe vaak weten wij niet. Wij nemen hierbij aan, dat het grietenijbestuur te vergelijken is met een gilde, een „hansa” en willen hanshorn dus niet vertalen met „hoorn op de hand”, hoorn, die vastgehouden moet worden en voortdurend rondgaat (vgl. B 16). „Hansa”, „hensa” had in de 16de eeuw al de betekenis van feestbeker (vgl. ook de in het Fr. mus. bewaarde beker „Bosums ram”), maar oorspronkelijk was het de beker of hoorn, die de nieuweling bij zijn plechtige opname in de corporatie moest ledigen. Het woord heeft ook de betekenis van groot drinkvat, zoals wij in het rijm van Klaus Störtebeker, de Likedeler, horen. Deze kon vechten als de beste, maar hij nam het aan de biertafel ook tegen ieder op. Zijn beker ledigde hij in een teug, vandaar ook zijn naam (vgl. A 5), maar jonker Sissinga kon het nog beter en Störtebeker eerde hem door op zijn bokaal te laten griffen:

„Ik jonker Sissinga
 Von Groninga
 Dronk dees Hensa
 In een Flensa
 Door mijn Kraga
 In mijn Maga”.

A 1. Hoorn A spreekt van het drinken bij cleuer-(d.i. klaver) bladen of bij paren. Over deze drinkgewoonten is veel bekend en Le Francq van Berkhey (Oud Holl. Vriendschap p. 189v.), D. Buddingh (Drinkplegtigheden p. 38) en Schotel (Maatsch. leven p. 15) spreken er van. Het „klaverblaadje met een steeltje”

is al heel oud. Thomas Kantzow, die het leven in de 14de eeuw in Pommeren tekent, spreekt er reeds van ¹, maar ook Bredero's Moortje (IV, 5 regel 2035) en in Stoett's commentaar wordt een uitvoerige toelichting gegeven. Het was de naam van een drietal verbonden bekers, die men na elkaar moest ledigen, een herinnering aan de H. Drieëenheid, maar later gezien als een glaasje voor de gezondheid, een voor de vriendschap en een om goed te slapen. Het „steeltje” was het vervolg, dat slechts door de doorgewinterde drinkers kon worden verdragen. Het drinken „bij paren” is eveneens oeroud. Karl Weinhold (Altnordisches leben, Stuttgart 1938, p. 317) vertelt er van. Het heette „tvimennig, das ist paar weise, Mann und Frau zusammen, wie sie das Los vereinte”.² Aan het eind van de 16de eeuw, zo vertelt ons de Engelse reiziger Moryson, kwam dit „tvimennig”-drinken nog te Dokkum voor.³

3-6. Interessant is het in A 3-6 te horen, dat het een speciaal Friese gewoonte is bij een samenkomst te zeggen: „laet ons drencken, laet ons storten, mendert het goet ons dagen die korten”. Bij Van Doesborch (refreyn CXVII) horen wij hetzelfde in strofe 2, maar in strofe 1 wordt ons aangeraden: „Ende segt metten gesellen van der blauwer schuit: laet ons drincken . . .” Moeten wij bij „vriesen” aan de lieden van de „blauwe schuit” denken, de varende gezellen over wie Dr. Th. D. Enklaar in zijn boeiende boeken: Varende luyden en: Uit Uilenspiegel's kring veel belangrijks vertelt? Wij wijzen ook op de liederen „Der Herr und der Friese” en „Der Meier und der Friese” uit het Antwerps en Oudt Amsterd. Liedboek, die Hoffmann von Fallersleben in zijn Horae Belgicae II², 1856, pp. 104-109 heeft laten afdrukken. Dat de Friezen ruwe, dollie lieden waren wist reeds Melis Stoke.

10. „Di” hebben wij aangevuld tot „dic cur hic” d.i. vrij vertaald, gedenk uw bestemming. De mogelijkheid, dat „di meliora” is bedoeld, d.i. mogen de goden iets beters geven, moet worden opengelaten. Het geheel is echter duister. De beschadiging laat geen nadere conclusie toe.

14. „Buisterfelt”, „Bysterveld” zijn voor de kenners van het leven der varende luiden ⁴ of voor de lezers van de poëzie der „Veelderhande geneuchlijke dichten, tafelspelen ende

¹ Vgl. een uitvoerig citaat bij Otto Lauffer - Niederdeutsche Volkskunde, Leipzig 1917, pp. 126, 127.

² Vgl. ook V. Grönbech - Kultur u. Religion der Germanen II, pp. 128, 130.

³ Vgl. Dokkum, bolwurk fan it Noarden 1954, p. 52.

⁴ Vgl. Enklaar - Varende luyden pp. 27, 109, 112, 113.

refereynen'' geen onbekende plaatsnamen. Zo heet de onheilige stichter van de orde der Aernoutsbroeders Sinte Magher van Gecxhuysen „abt van Snedelberge, prior van Bijstervelt int Sticht van Stabberdyen Bisschop sonder Sorge van Kleyn Eerenbergh Behoefmeester van den geweldigen keyser van Vastenhuisen'' (Veelderhande Geneuchl. Dichten ed. 1899, p. 88). Het is de naam voor „hongerland'', zoals ook Anthonis de Roovere (ed. Van 't Hoog, p. 88) ons verzekert: „Bystervelt daer is graen noch gruyts''. Nog in de 17de eeuw was het oord bekend, getuige Bredero's Moortje (r. 2260): „Waar is de baroen Kalis Jan van bystervelt met zyn kompangie?''

Tenslotte nog enkele aantekeningen bij de tekst van hoorn B. Wij hebben in tegenstelling met de vroegere onderzoekers gelezen: *Rygse juffer*. Vroeger las men Rygte juffer en zag de dame dan als een Friese schone.¹ Er staat echter zeer duidelijk: Rygse juffer. De kleding wijst in de richting van Rusland. Gedacht moet worden aan Riga, waarop in de 16de eeuw nog veel handel gedreven werd. Men vergelijkte S. J. van der Molen, Bakken en butten, herinneringen aan de vaart op de Oostzee en Scandinavië (Leeuwarder Cour. 1952, 23 aug., met afb. van een rand van een Riga'se bak), verder K. Höhlbaum - Elburg u. Bolsward. u. die deutsche Hanse 1557/8 (Bijdr. en meded. Hist. gen. Utrecht XIX, 1898, pp. 380-390), G. W. Kernkamp - De Nederlanders op de Oostzee 1497-1660 (Vragen des tijds 1909, II 65v.) en H. Wätjen - De Nederl. Oostzeevaart in de 16de en 17de eeuw (Tijdschr. Zeewezen 1909, 290v.). Vooral de handel in vis bloeide (vgl. de vis voor de afbeelding van de „Rygse juffer''). Zo zegt Janus Vlitius in de Bredaesche Almanac (1664, bij nov.): „De Rieghse Botten roock ick mee''. Ook Adam Westerman spreekt in zijn Chr. Zeevaert (ed. 1660, p. 454) van „Ruyghse bot''. Misschien mogen wij bij deze hoorn dus denken aan een schippersgilde (te Bolsward en Sneek?). Juist bij deze gilden leefden de drinkgewoonten lang voort, getuige ook de hoorns, die op het stadhuis te Sneek bewaard worden. Te betreuren valt, dat het wapen met de zeemeermin niet nader te definiëren valt en dat er al evenmin omtrent Tirdt Tyerds iets valt te vertellen.

15-17. De priamel: „Ffolle koppen . . . is enkel van deze hoorn bekend. Het „Westfrislant'' wijst op niet-Friese oorsprong.

¹ Vgl. Halbertsma - Lex. Fris. 740 en ook de fantasieën van H. Wirth- Afgang der Menschheit, pp. 485, 495, 496; Ura Linda Buch, p. 151, foto's 6, 8 en 10.

Onwillekeurig denken wij aan de afbeelding in een uitgave van de Leeuwarder drukker Johannes Jansonius de Vries uit 1647, waarop een Friese boer te zien valt met een dorsvlegel in de ene en een hoorn in de andere hand. Jancko Douwama's uitspraak: „Wij Friezen plagen den roep te hebben, dat wy drinckers weren . . .” (Werken p. 509) ging nog lang op.¹ De „folle koppen” waren, getuige de brandewijnskoppen, tot in de 19de eeuw regel, ja zullen nog wel voorkomen. Niet steeds werd bedacht: „Voersent eer gy bigint!”

¹ Vgl. de schildering van A. Westerman - Chr. Zeevaert, ed. 1660, p. 448v.

VOORINDISCHE SITS IN DE KLEDERDRACHT

A. M. LUBBERHUIZEN-VAN GELDER

Het is niet te verwonderen, dat in een land, waar zulk een groot gedeelte van de bevolking betrokken was bij de handel op het Oosten, dit contact invloed heeft uitgeoefend op interieur en kleding. Deze handel bracht een stroom van kleurige, exotische waren in de stemmige, in effen kleuren gehouden woning van de Hollander: porselein en lakwerk, zijden borduursels, gouden en zilveren damasten, meubels van vreemd, donker hout, ingelegd met ivoor en paarlemoer en ook: de honderden variëteiten van Voorindische „lijnwater, cleedgens ende chitsen”. Met een elegante bravoure hebben deze dadelijk een plaats ingenomen in het interieur als spreien en dekens, voor gordijnen en kamerbehangsels. Wat de kleding betreft, het werden gebloemde vesten en bonte kamerjassen voor de heren, voor de vrouw japonnen, jakken, rokken, schorten en schoudermantels en dan al de lieve kinderjasjes, -mutsjes en -mouwtjes, 't bakerpak en het doopkleed. Voor ons zijn zij nog slechts museumstukken, de meeste zijn versleten en verbleekt, maar enkele hebben de oude glans en kleur behouden en geven een beeld van de vrolijke noot, die zij in de Europese kleding hebben weten te brengen.¹

Maar . . . op school leerden we braaf, dat 't nut van de Oostindische Compagnie lag in de aanvoer van peper en foelie en nootmuskaat? Bij deze waren ligt dan ook werkelijk het prozaïsch begin: zij waren slechts te betrekken in ruilhandel en de meestgevraagde objecten hiervoor waren de lijnwaden uit Voor-Indië.

Het was dus voor de Compagnie van het grootste belang kleden zo goedkoop mogelijk in te kopen, dus: vestiging in de streken, waar ze vervaardigd werden. Zo ontstonden de verschillende loge's op de kusten van Voor-Indië: in Goezeratte en Bengalen en aan de bijna legendarische Kust van Coromandel. Naast de inkoop voor de specerijen-handel zag men in de lijnwaden een handelsartikel, dat voor Europa waarde moest

¹ Bijv. een zeer mooie rok in de Zaanlandsche Oudheidkamer.

hebben en al spoedig werd een even groote hoeveelheid naar het Westen gezonden.

Zoals bekend, is Voor-Indië het moederland van de katoenboom. Sinds onheugelijke tijden hebben de bewoners de kunst van spinnen en weven tot grote volmaaktheid gebracht. Speciaal in Bengalen maakte men de fijne mousseline met hun poëtische namen als „geweven lucht” en „geweven wind”, (het in de Empire-tijd zoveel gebruikte mousseline de l’Inde¹); dan de grove katoenen: het „Guinees-lijnwaad” en de „negroskleden” die naar Afrika en West-Indië gezonden werden; verder de ruitjes-stoffen, die wij nu nog kennen als Brabants of Fries bont, maar die destijds ook werkelijk Oostindisch bont genoemd werden. Voor mijn onderwerp bepaal ik mij tot het effen katoen, dat in honderden variaties vervaardigd werd. De teerste en soepelste soorten bijv., konden alleen geweven worden in de regentijd in de damp van een vochtige kelder, voor weer andere werd de draad vóór het weven geprepareerd met sesamololie. Dergelijke behandelingen waren nodig om het weefsel de grote vatbaarheid voor het opnemen van kleurstoffen te geven, want op deze katoenen moesten de veelkleurige patronen in batik-techniek worden aangebracht, dit was de grondstof voor de „chitsen, die extra ordinarij fijn ende curieus geschildert” moesten worden.

Deze naam chits, tegenwoordig minder welluidend, sits, is de verzamelnaam voor alle Voorindische gebloemde en gebatikte katoenen stoffen. De oorsprong ligt in het Sanskriet woord citra (tsjitra) dat bont betekent (Perzisch chint). Het heeft spoedig burgerrecht verkregen in de meeste Europese talen: in het Frans chite, Duits Zitz, Engels chintz. In de bloeitijd van de Compagnieshandel gebruikte men echter de inheemse namen pintado, calico, sarassa, palempoerie, parcal, salemoerie, tapechindos, namen, die in de 18de eeuw niets vreemds schenen te hebben, men vindt ze in de vrachten-lijsten van de Compagnieschepen en in de inventarissen van de chitsenwinkels.²

De Fransen gebruiken naast de algemene naam chite de namen toile peinte, indienne en toile de Perse. Dat zij deze twee laatste namen afwisselend gebruiken, geeft zeer juist aan, hoe dit kunsthandwerk zijn oorsprong vindt in twee culturen. De oorspronke-

¹ Mémoires de la Duchesse d’Abrantès.

² Inventaris van de winkel van Cornelia de Veer, wed. Noordijk op de Reguliersgracht te Amsterdam, 1727. Gemeente-Archief Amsterdam. Not. Arch. No. 7638, p. 57.

lijke bevolking van Voor-Indië waren de Hindoes, die reeds eeuwenlang de kunst van het batikken of wasschilderen uitoefenden met eigen voorstellingen, tot deze streken veroverd werden door de Groot-Mogols, die in hun gevolg een groot aantal Perzische kunstenaars meebrachten. Deze maakten zich spoedig meester van het gehele sits-bedrijf en lieten de uiterst kundige Hindoe-werkman hun Perzische patronen uitwerken.¹ In de oude verhalen van de Hollanders, die de Kust van Coromandel bereikten, leest men al, hoe deze contact zochten met de „principaelste kooplieden, sijnde Persiaanders”. Deze tonen hun patronen aan de inkopers, waarna de (Hindoe)schilders ontboden worden, „die de monsters naertrekken”, waarna deze naar hun woonsteden teruggaan, om het werk uit te voeren.² Deze patronen, of, zoals de oude Hollanders zeiden, „het loof- en bloemwerck”, waren de klassieke Perzische motieven, algemeen bekend van de miniaturen, tegels en tapijten: bloemen, grote bomen met takken en ranken, vogels, vlinders en insekten, granaatappelen, ananassen en druiven.

Abbé Raynal zegt zelfs, dat de Voorindische stoffen eerst naar Perzië vervoerd werden, om het te laten voorkomen, of ze daar gemaakt werden, hoewel ze nooit ergens anders dan in Coromandel vervaardigd zijn. „Tel est l'influence des noms sur les opinions, que l'erreur populaire, qui attribue à la Perse les toiles des Indes, passera peut-être avec le cours des siècles, pour une vérité incontestable dans l'esprit des savans à venir”.³

Het is grappig te bedenken, dat de legendarische Groot-Mogol Akbar de Perzische kunst introduceerde in Voor-Indië, waar deze zich wonderwel aanpaste bij de inheemse batiknijverheid, terwijl in diezelfde tijd het contact tussen West en Oost tot stand kwam, wat tengevolge had dat het beschilderde katoen naar Europa vervoerd werd, waar het een grif onthaal vond en een hele revolutie in de klederdracht te weeg bracht.

Het loont de moeite, zich een ogenblik te verdiepen in het ingewikkelde batik-proces, het ging moeilijk en langzaam,

¹ Er zijn nog enkele kleine batik-centra bekend in Perzië en Syrië en, wanneer is niet goed na te gaan, heeft zich een aftakking gevormd naar de Indische archipel. Hier is een belangrijk centrum ontstaan, echter in eigen vorm: waar in Voor-Indië de patronen veelkleurig en realistisch zijn, is de tekening op Java gestyleerd en in stille kleuren gehouden.

² Begin ende Voortganch van de O.I.C. 1646 en mijn artikel in Cultureel Indië 1941: Onze voorouders op de Coromandelukst.

³ G. J. Raynal, Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes, 1774, dl. 1, p. 371.

zoals een Compagniesdienaar naar Holland schrijft: „Dit schilderen der chitsen gaat met de grootste langzaamheid des werelts voort, evenals de slakken, die kruypen en geen weg schijnen te vorderen. Ja, die de patientie zoude willen afbeelden, had geen ander voorwerp als zo een chitse-schilder op Palikol van noden”.¹

In het kort komt het procédé neer op de volgende handelingen: Op het te voren geprepareerd katoen wordt het patroon in grote trekken met houtskool aangebracht, daarna begint het eigenlijke batikken. Laten we ons voorstellen, dat een heel eenvoudig patroon moet worden aangebracht, bijv. witte grond, rode bloemen, bruine takken en groene bladeren. Om nu de rode bloemen te maken, wordt de gehele doek met was bedekt met uitzondering van de plaatsen, waar de rode bloemen moeten komen. Op deze kleine uitgespaarde plekken wordt nu met een pen van bamboe een bloem getekend in een zogenaamde valse kleur. Daarna wordt de gehele doek gekookt in een pot met rode verf. Wanneer nu de doek uit de verfpot genomen wordt, zijn de bewuste bloemen fletsrood gekleurd. Hierna wordt de was verwijderd, de doek gewassen en gebleekt, waarna weer hetzelfde procédé begint, nu om de groene bladeren te maken. Opnieuw de was, de bladeren met een valse kleur (ook wel ets of beits genoemd), getekend, opnieuw koken in de verfpot, tot het resultaat weer is: een fletse of valse kleur groen. Als nu alle kleuren op deze wijze zijn aangebracht, in dit geval 3 kleuren – maar bij een mooie sits een oneindig aantal kleuren en tinten – en alle was verwijderd, wordt de doek nog eens grondig gewassen, gebleekt en geklopt, zij is nu geheel beschilderd en gekleurd, maar vaal van tint. En nu heeft een zeer eigenaardige bewerking plaats. Men kookt de doek in een oplossing van sajawortel. Pas als zij daaruit te voorschijn komt, zijn alle kleuren helder, de ondergrond is werkelijk sneeuwwit en bovendien heeft iedere tint rood die eigenaardige paarse weerschijn gekregen, die voor de kenner de charme is van de echte sits. Bovendien zijn nu de kleuren wasecht.

De laatste bewerking, die de sits te ondergaan heeft, is het glanzen of kalanderen. Daartoe wordt de gehele oppervlakte van de doek met de uiterste zorg gewreven, als 't ware gepolijst, met de ronde kant van een schelp, later ook wel met een amarilsteen. In de oude Hollandse huishoudboeken leest men eveneens dat

¹ D. Havart, Op -en ondergang van Cormandel, 1693.

sitsen na het wassen altijd weer geglandsd moeten worden, want een sists moet glanzend zijn.¹

Nog iets over de pennen, die gebruikt werden: voor het opbrengen van de was heeft men een pen van metaal, voor het tekenen met verf een van bamboe gemaakt. Deze laatste bestaat uit twee fijn geslepen bamboe-staafjes, die samengebonden worden met een lapje of een kluwentje van mensenhaar. Dit kluwen wordt gedrenkt in de verfstof en met vinger en duim vastgehouden. Door telkens even te knijpen, wordt een weinig verf uit het kluwen gedrukt en loopt langs de bamboestaafjes naar beneden. Een primitieve voorouder van onze vulpen?

In sommige streken en, naar mate er grotere vraag naar sitsen ontstond, ook in enkele schildersdorpen, werden veel voorkomende patronen met houten blokken gedrukt, waana de details met de hand werden bijgewerkt. Deze gedrukte sitsen werden echter door de Compagnie als minderwaardig beschouwd. Voortdurend wordt er in de brieven uit Holland op aangedrongen, alleen echte met de hand geschilderde sitsen, over te zenden.

Het is te begrijpen, dat onze voortvarende Hollandse koopman de handen jeukten om dit proces te versnellen, of, nog liever, het in Europa te laten uitvoeren. Maar de chemie stond nog in de kinderschoenen, tientallen jaren zijn nodig geweest om zich uit het ondeskundig verslag van de mensen, die Voor-Indië bezochten, een begrip te vormen van de techniek om patronen in licht- en wasechte kleuren op stof aan te brengen.²

Reeds in de laatste jaren van de 17de eeuw hoort men van „sitse-druckers” in Amsterdam, in de loop van de 18de eeuw groeide het aantal katoendrukkerijen in Amsterdam (ook in Engeland, Frankrijk, de Elzas, Italië) uit tot een belangrijke industrie. Het was nog geen eigen kunst, het streven was, de Coromandelse katoenen zo bedriegelijk mogelijk na te maken; de tekeningen werden nauwkeurig gekopiëerd, drukklokken werden uit Voor-Indië geïmporteerd, verfstoffen en was werden zoveel mogelijk uit Indië betrokken. Pas op het einde van de 19de eeuw komt men op de gedachte zelf patronen te tekenen. En toch ziet men in menig bloempatroon nog even haar Perzische

¹ N. Chomel, Algemeen huishoudelijk, natuur-, zedekundig en konstwoordenboek, 1778.

² Missieve door d' Heer Commissaris H. A. van Rheede aan de Vergadering der H.H. 17, 1688, in P. van Dam, Beschrijvinge der O.I.C., dl. 2, 2de stuk.

afkomst, streeft men er zelfs nog naar, de schoonheid van de antieke sits te benaderen.¹

Tot zover over het vervaardigen van de sits, ook de inkoop bracht zijn moeilijkheden mee voor „de dienaren op de Custe”, die gewoonlijk nòch veel kennis van de talen, nòch van het artikel hadden. Dan – aangekomen in het Oostindisch Huis – werd heel deze bonte pracht aan een strenge keuring onderworpen. Even zie ik voor mij: de geweldig deftige Heren Zeventien, als de Staalmeesters gebogen over de kleurige bloemen-tekeningen, om na rijp beraad gewichtige epistels te schrijven, met aanwijzingen, hoe groot de bloemen moeten zijn, dat er meer kleine vogels tussen de takken moeten geplaatst worden, dat het geel niet helder genoeg is, of dat er grote vraag is naar tekeningen met „granaatappelen van een bleek en blij rood”!

De aangekomen waren werden verkocht op de veilingen in het Oostindisch Huis, vooral de Amsterdamse veiling had een Europese vermaardheid. Bij het inzien van de catalogi² verwondert men zich over de enorme aantallen van de te veilen lijnwaden, duizenden spreien en gekatoeneerde dekens, pakken japonsits (sits aan het stuk), rokranden en niet te vergeten de ongelooflijke voorraad gebloemde en rode neusdeuken, deze laatste moesten volgens een brief uit 1760 vooral van „eene gloeyende roode couleur” zijn. Een volgend stadium is de kleinhandel, de sitsenwinkel, die alle lagen van de bevolking bereikt. Hier kochten de dames het sits aan het stuk voor japonnen en kindergoed, de heren kregen er hun gebloemde vesten en kamerjaponnen, die vooral in de 18de eeuw een zeer geliefde dracht waren.

Een heel belangrijk artikel waren de prachtige spreien met hun grote, rijke patronen. Ze waren overal in trek, voor de pronkbedden in Hindelopen, Marken en aan de Zaan, letterlijk iedereen heeft ze bezeten; als de verzamelaars eens hun linnenkast openen, komen ze bij tientallen te voorschijn.³

Zij hebben merendeels een zeer speciale tekening, n.l. de levensboom, een grote, forse boom met grillige takken, bladeren en bloemen, vogels en vlinders, omlijst door een zeer decoratieve

¹ Als een aardige bijkomstigheid vermeld ik even dat de drukblokken, wanneer zij voor het katoen uit de mode geraakt waren, vaak gebruikt werden voor het bedrukken van behangselpapier en papier voor boekomslagen, waardoor deze papiersoorten dikwijls meer de indruk van stof dan van papier maken (sitspapier).

² Lijnwaadboeken, Rijksarchief, K.A. Aanwinsten 1914, S, 13a.

³ Men zie mijn artikel: Een ebbenhouten ledikant in Cultureel Indië, 1941.

rand van bloemen en slingers. Het wonderlijkste patroon treft men aan op een spreij in het Rijksmuseum: reusachtige bloemen in alle tinten rood rondom een middenstuk van simpele gras-halmen. Andere spreijen weer hebben een strooipatroon van miniatuur bloemen, alle omrand met goud.¹

Deze spreijen kwamen ook naar Europa in de vorm van „gattoeneneerde dekens seer net ende fraey gestikt”. De bovenkant werd gevormd door een sitsen spreij, de onderkant was gewoonlijk van dunne zijde (armozijn) of van Oostindisch bont (ruitjesstof) en het geheel was opgevuld met katoenen pluksel. Een enkele maal met Japanse zijden watten, ook een handelsartikel van de Compagnie. De egaal opgevulde deken was in sierlijke krullen en lijnen met de hand doorgestikt.

Welke invloed de grote import van sits op de mode in Europa heeft uitgeoefend, is misschien niet meer na te gaan, maar zeker heeft zij een verandering gebracht in de regionale drachten. Ziet men op de 17de eeuwse schilderijen melkmeisjes en dienstboden in hun kleding van zware stoffen van effen kleur, in de 18de eeuw komen de jakken, rokken en schorten van gebloemde stof.

In zijn uitvoerige beschrijving van klederdrachten vertelt Le Francq van Berkhey ² hoe in zijn tijd (1776) serge, saai en katoen gebruikt werden voor de daagse kleding, maar voor de zondag zijn er de jakken, rokken en hemdrokken van sits of zijde. Deze twee stoffen schijnen elkaar niet veel te ontlopen in kostbaarheid. „De vermogenden”, zegt hij, „kunnen ze altijd dragen, maar voor de eenvoudige vrouwen komt een jak van gebloemde catoen of een stemmig chitsje allengskens meerder in zwang”.

Het juiste verschil aan te geven tussen de algemene kleding en de streekdrachten is onmogelijk, vooral wat de jakken betreft; te rekenen naar het aantal jakken, caraco's en kassekeintjes, dat nu nog in de musea van het hele land bewaard wordt, moeten ze een onafscheidelijk kledingstuk van alle streken en standen geweest zijn.

Zo ook de rokken. Vanzelfsprekend zijn er veel rokken gemaakt van sits aan het stuk, maar – weer volgens de vrachtenlijsten en de veilingcatalogi – een veel gevraagd artikel waren de afgestapte rokranden. Dit waren speciaal ontworpen randen ter grootte van een rok, men had dus slechts één naad te naaien en de rok te

¹ In de verzameling van Mevrouw A. Eecen-van Setten te Leeuwarden.

² J. le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie van Holland, 1776, dl. 3, 2de stuk.

rimpelen; hier hebben we dus bijna een confectie-artikel. De tekening is gewoonlijk fantastisch: grote bloemen en ranken, exotische vruchten, hertjes, soms zelfs olifanten en veel vogels en vlinders. In de stalenboeken van de katoendrukkerijen uit het begin van de 19de eeuw¹ vindt men een groot aantal imitaties van deze rokranden en – is 't ook nu niet weer een nieuwe mode?

Maar laat ik teruggaan naar de 18de eeuw, zeker de bloeitijd van de sitsmode. Als leidraad neem ik de aardige collectie costuumplaten, die E. Maaskamp in 1803 heeft uitgegeven. De tweede uitgave uit 1829 heeft 3 extra platen. Oudere collecties zijn, helaas, niet te vinden.²

Van de 20 platen zijn er 15, die een of ander kledingstuk van gebloemde stof vertoonen. De bijschriften, die jammer genoeg, zeer kort zijn, geven voor verscheiden stukken aan, dat men hier ook werkelijk met sits te maken heeft, echte Coromandel-sits of in Europa gedrukte imitaties, deze zijn dikwijls zóó mooi, dat ze niet van de echte te onderscheiden zijn. Mogelijk is een enkel stuk van gebloemde zijde.

Vanzelfsprekend is de soepele, kleurige sits aangewezen voor de kleding van de vrouw; bij deze costuumplaten is dan ook maar één voorbeeld van mannenkleding, n.l. de man uit Zuid-Beveland met een sitsen vest (Pl. 15). Gebloemde jakken zijn het best vertegenwoordigd, 12 platen: een Noordhollandse vrouw, een Friezin, een Scheveningse, het Gelderse landmeisje, dan vrouwen uit Walcheren, Katwijk en Rijnland. Bij sommige tekeningen staat „een katoenen gebloemd jak” of „jak van bonte sits”, het Gelderse landmeisje heeft „een nagtgronde jak”, dit is het sits met donkere ondergrond, zwart of donkerpaars, dat gewoonlijk voor rouwkleding gebruikt werd.

Aardig zijn de hoeden met de zeer flatteuse voering van gebloemd sits, gedragen door een melkmeisje en een vrouw uit Zierikzee. Ook is er de Scheveningse met „eene visch hoed gevoerd met nachtgronde sits” en de vrouw van het Kampereiland met een muts met sitse voering. En dan zijn er de Friezinnen met haar bekende topzware hoofddeksels. Op plaat 7 ziet men een grote hoed van stro met gebloemde voering, terwijl de vrouw op

¹ O.a. in het bezit van het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam.

² Afbeeldingen van de kleedingen, zeden, en gewoonten in de Noordelijke provincies van het Koninkrijk der Nederlanden, met den aanvang der 19e eeuw. Amsterdam, E. Maaskamp, 1803 en 1829.

plaat 11 bovenop haar Friese muts een nog grotere strooien hoed met „eene schitterende chitse voering” torst.

Ook vermelding verdient de chitse kraplap van plaat 23 (uit de 2de druk) gedragen door een vrouw van het Kampereiland; meer bekend is de kraplap van Spakenburg-Bunschoten, die een 25 jaar geleden nog werkelijk steeds van Oostindische sits gemaakt werd. Zoals ik van iemand van de plaats hoorde, werden spreien, rokken en schoudermantels verknipt, om maar een kraplap van echte sits te bezitten.

Na nog één blik op het Gelderse landmeisje met haar „chitsen doek met sterk gecouleurde bloemenrand”, vraagt plaat 10 onze bijzondere aandacht: twee vrouwen uit Hindelopen. De ene, op een slee gezeten, is volkomen naar de eis gekleed, n.l. in de zware, wollen winterkleding. De jonge dochter echter, hoewel op schaatsen, draagt de zomerkleding. Maar in een costumboek is dit kleine anachronisme misschien te vergeven. De tekenaar wilde vóór alles de wentke uitbeelden, want dit is een kledingstuk, dat bij geen enkele andere streekdracht voorkomt.

Het eigenaardige Hindeloper vrouwencostuum, zoals het een tachtig jaar geleden nog gedragen word, is geheel samengesteld uit Oosterse stoffen, geruit katoen voor schort, borststuk en muts en gebloemde sits voor het lange, elegante overkleed: de wentke. Deze wentke is zelfs in snit een produkt van het land van herkomst.

In Voor-Indië werden van sits lange, nauwsluitende jassen gemaakt voor de Perzen en Indo-Perzen, die in deze streken woonden. De buitenlanders, die hier werkten, namen gemakkelijk deze kleding over en het was slechts één stap verder, ze naar Europa te zenden. Hier werden ze met graagte ontvangen en werden al spoedig een mode-artikel: het négligé, voor iedere heer, die zich respecteerde. Ze werden zelfs zó geliefd, dat de kerkeraden gingen verbieden om met deze bonte, wild gebloemde „japons” in de kerk of op college te verschijnen.

Toen de Hindeloper vrouwen deze tabberds ontdekten, zagen zij hoeveel gelijkenis deze vertoonden met haar eigen wentken. Deze werden tot in de 17de eeuw gemaakt van effen stoffen. Maar – met het aanbrengen van enkele figuurnaden konden zij de Perzische gebloemde jas omtoveren in een wentke. In de musea van Hindelopen, Leeuwarden, Enkhuizen en in het Rijksmuseum zijn prachtige exemplaren van dit exotische kledingstuk aanwezig. Even als voor de kamerjaponnen, viel de keuze voor de

Afb. 1.

Gewelsteen van een sifsenwinkel te Amsterdam (Warmoesstraat). Op de balen katoen leest men: „Guinees voor „Patria” en „Salempoeries voor Patria”. Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 2.

Doopkleed (z.g. dooplure) van veelkleurig sits. Eigendom van het Openluchtmuseum te Arnhem, in de oorlog verbrand.

Afb. 3.

Jonge vrouw uit Alkmaar. Zij draagt een katoenen jak met gekleurde bloemen, groene greinen of kamelotten rok en een zwarte zijden voorschoot.

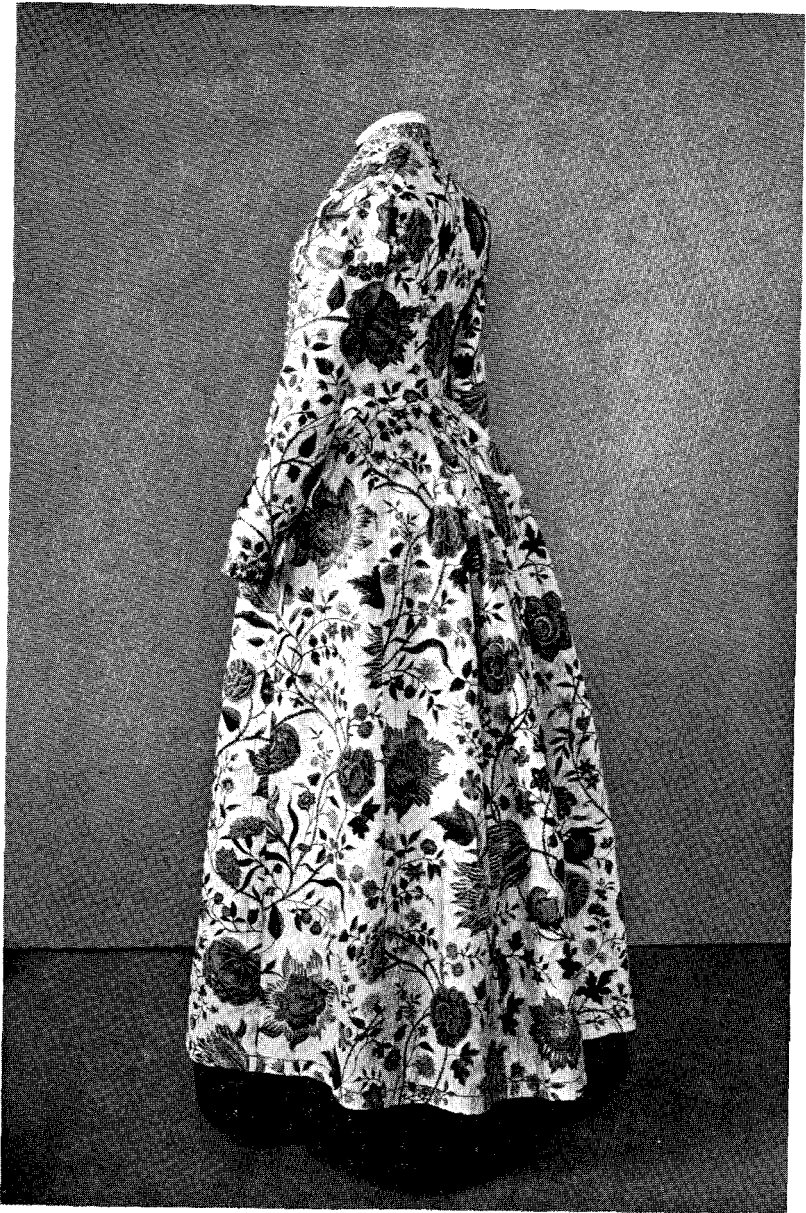
(Plaat 6 uit het boek van Maaskamp, 1ste druk)

Afb. 4.

Friezin, gekleed in een katoenen jak en een damasten rok met vele plooiën over de brede hoepelrok hangende. Een voorschootje van Oostindisch katoen, een doek over de schouders en een stroehoed mede met O.I.chits gevoerd.

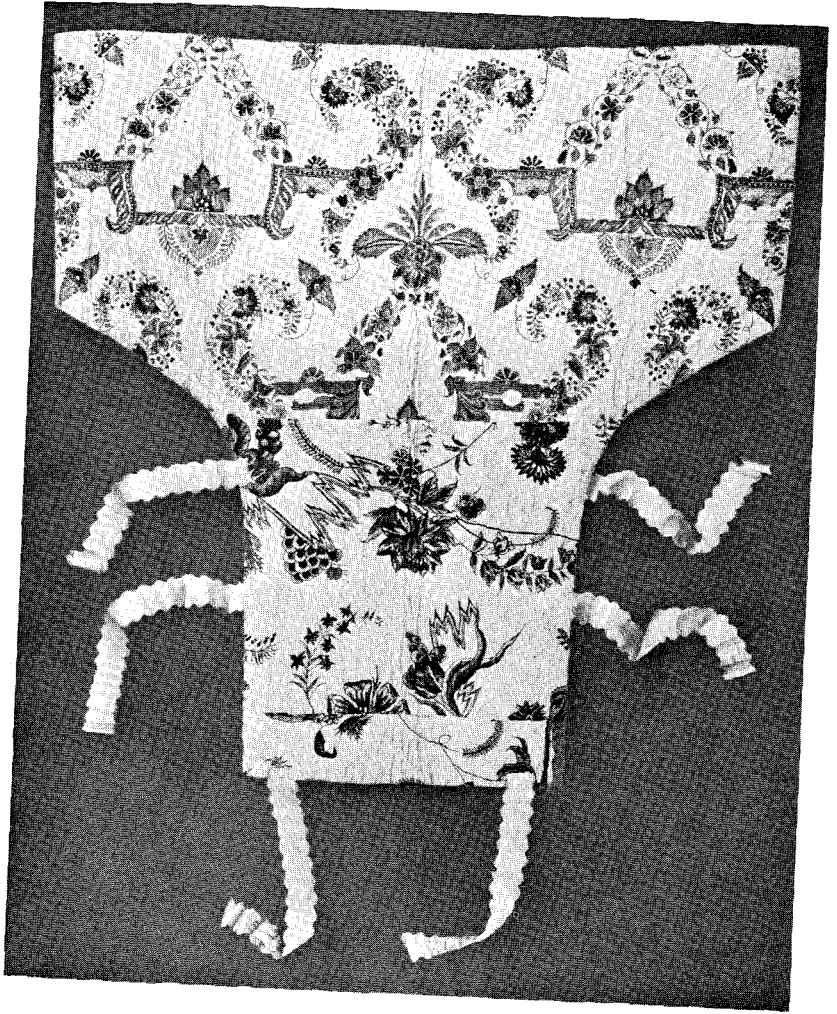
(Plaat 7 uit het boek van Maaskamp, 2e druk)

Afb. 5.

Sitsen wentke met rode bloemen.

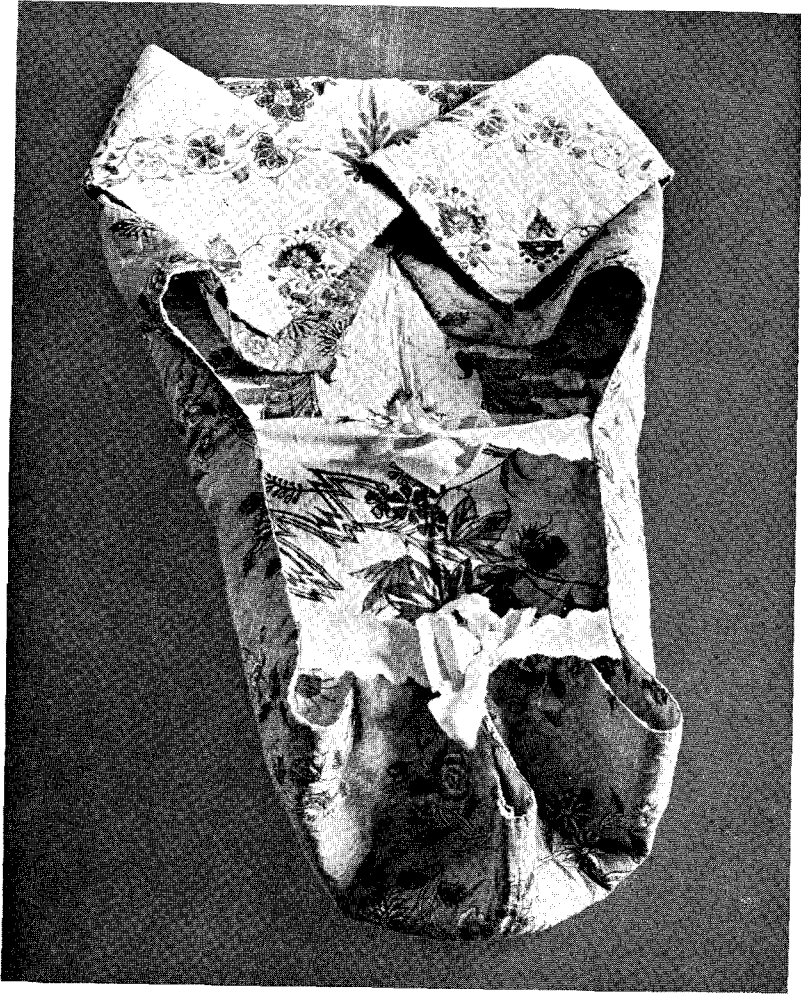
(Zuiderzeemuseum, Enkhuizen)

Afb. 6,

Fries (?) bakerpak van veelkleurige sits

(Verzameling Mevr. A. Eecen-van Setten, Leeuwarden

Afb. 7,
Het bakerpak van afb. 6 in gebruik.

wentken merendeels op de zeer kleurige en de zeer grote patronen, enkele echte „statietabberds” stonden stijf van het opgelegde goud.¹

„Behalve deze singuliere dragt der Hindeloper vrouwen zijn ook de andere Friezinnen uiterst zwierig in haar kledage”, schrijft J. H. Knoop in 1763 in zijn Tegenwoordige staat van Friesland, „het moet bij haar alles bont zijn, dragende de pronk-klederen meest van fraaije catoenen, Oostindische chitsen, wollen damasten enz. . . ., een kort stijf keurslijf, een jakje, voorts vele rokken tot 5 á 6 toe over malkander. De schorteldoeken dragen ze veel van bont catoen of rood Oostindisch goed, haar halsdoeken zijn ook meest van rode Oostindische stoffe”.

Ten slotte vermeld ik nog de twee Noordhollandse dames in haar gebloemde, dus vermoedelijk sitsen japonnen en ook het mille-fleurtje van de jonge Hernhutterse zal wel uit de Oost afkomstig zijn.

Het boek van Maaskamp is werkelijk een alleraardigste verzameling, maar hoeveel belangrijke kostuums mist men er in. Gelukkig zijn er de grote verzamelingen in het Openluchtmuseum en het Rijksmuseum, in Friesland, Enkhuizen en Rotterdam, de Zaanlandse Oudheidkamer en de kleinere streek-musea.

Overziet men de hier bewaarde hoeveelheden jakken, rokken, wentken, kinderklere, spreien en gordijnen dan komt men tot de dankbare erkenning, dat een schijnbaar zo prozaïsche handelmaatschappij aan Europa een kostbaar geschenk heeft nagelaten door deze glanzende, kleurige stof, een produkt van Oosterse fantasie, in te voeren in interieur en kleding van de landen van het Westen.

¹ Men zie mijn artikelen Japansche rocken in Oud-Holland, 1947 en 1949 en Hindeloper wentken in Bulletin van het Rijksmuseum, 1954, No. 4 en vooral de grote werken van G. P. Baker, Calico painting and printing, 1921 en M. Percival, The chintzbook, 1923.

BERGUMS KERK, KLOOSTER EN OMGEVING

A. BAART JR, ARCHITECT B.N.A.

DR M. P. VAN BUIJTENEN

INLEIDING

Gemeenlijk behoeft de architect in het bezit van een opdracht tot restauratie van een middeleeuwse kerk zich geen illusies te maken over het aantal problemen, dat hem ter oplossing zal worden voorgezet. Wij denken in de eerste plaats dan nog niet aan de met grote virtuositeit weggewerkte scheuren en sleuven door dorpstimmerlieden, die vooral in de 19e eeuw gespecialiseerd blijken in het cache-misère.

Bij het voorzichtig afpellen en ontmantelen kan de bouwmeester, dieper tastende, zelfs ervaren, dat de middeleeuwers van dit soort handigheid niet onkundig moeten zijn geweest.

Er bestaan zelfs schriftelijke mededelingen, waaruit wij het bestaan van deze praktijken kunnen vermoeden. Kerk en kerkhof worden blijkens een verklaring uit 1332 van de hand van de pastoors van Rolde en Noordlaren in het naburige Drente b.v. eens per jaar naar oude gewoonte door de deken geïnspecteerd. Zij geven aan hoe deze ambtsdrager de afzetting van het kerkhof op degelijkheid beproeft.¹ In het bijzijn van twee getuigen schopt hij driemaal met zijn voet tegen de afzetting als die hem bouwvallig voorkomt, maar hij mag niet proberen er met zijn hand beweging in te krijgen! Hoever de bevoegdheid van de dekens strekte waar zij het kerkgebouw betrof en of daar „handtastelijkheden” werden getolereerd, lezen wij niet. Te oordelen echter naar de vlot weggewerkte Schönheitsfehler moeten er in die dagen ook beslist ongeorganiseerden aan de gang zijn geweest!

De echte problematiek komt pas om de hoek kijken wanneer de vroegere kerkbouwers elkaar bestoken met een opeenvolging

¹ . . . de sepibus cimeterii sic fiebat, acceptis duobus civibus cum sacerdote circumivimus cimeterium et ubi sepes nobis suspectas vidimus pro ruina, tribus vicibus pede nostro tundebamus nec manus apposuimus ipsas movendo; si ceciderant, ille vel illi, ad quos spectabant sepes, nobis solvebant tres libras Gronienses, si autem ad parrochianos spectabant sepes, quilibet civium tres libras Gronienses.

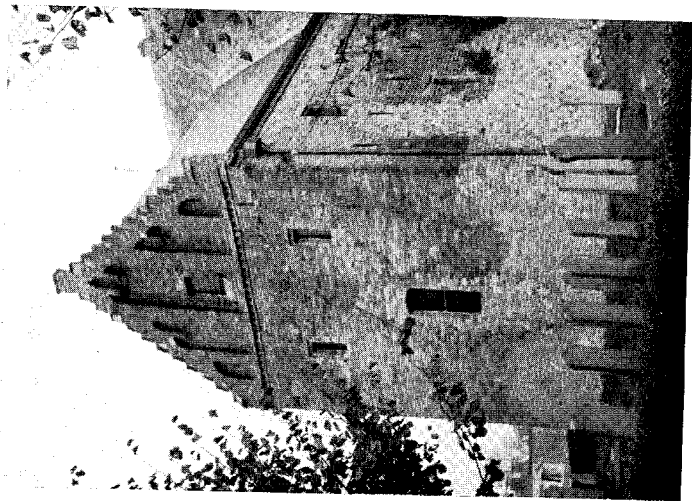
Oorkondenboek van Groningen en Drente, dl. I, nr. 234, blz. 235, Groningen, 1896. K. von Richthofen, Friesische Rechtsquellen, Berlin, 1840, blz. 519.

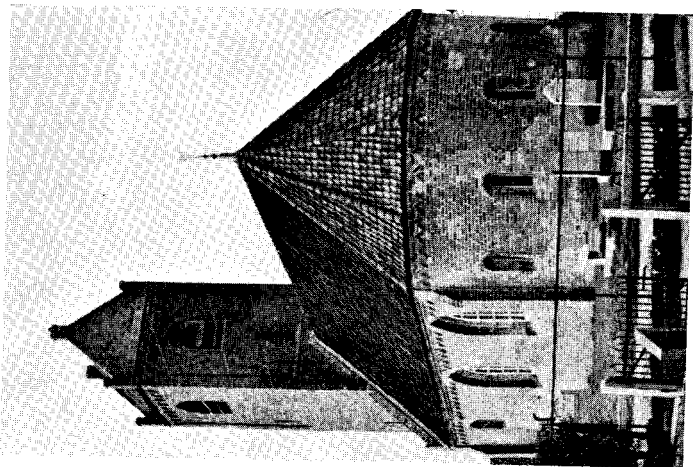
1. Kerk te Bergum voor restauratie.

2. Kerk te Bolsward na restauratie.

3. Sacristie der kerk te Oosterend na restauratie.

4. Kerk te Eestrum na restauratie.

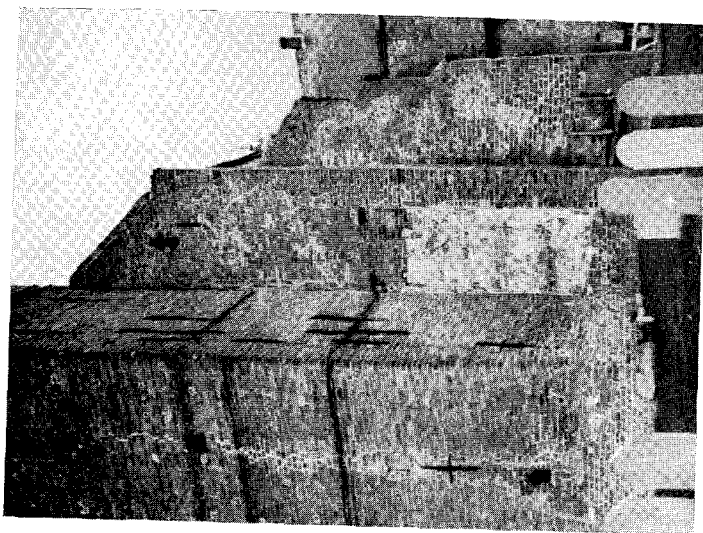

5. Kerk te Oudega (Sm.) na restauratie.

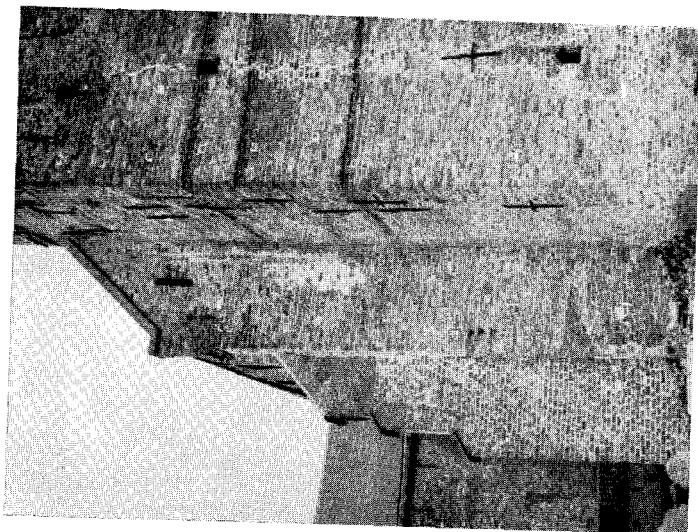

6. Kerkmuseum te Janum na restauratie.

De nu volgende foto's staan met hun nos. aangegeven op de tekening.

8. Westgevel, kerk en toren.

7. Westgevel, kerk en toren.

van stijlverschillen, halverwegen soms steken blijvend of de vernieuwing aanvattend in een gedeelte, dat karakteristiek voor een vroegere periode is. Zo ontstaat vaak een doolhof. Waar moet de restaurateur de voorkeur aan geven? De oudste periode behoeft toch niet steeds de voorrang te hebben, zodat gotisch moet wijken voor romaans en de architect zich mechanisch zou hebben te verlagen tot een „laudator temporis acti”, die slechts het alleroudste adoreert.

Onder de talrijke in Friesland gerestaureerde kerken van de laatste jaren is de thans weer in gebruik genomen „Kruiskerk” van Bergum onder het opzicht van problematiek wel een zwaar te verteren brok. Kruiskerk noemt haar de beschrijver in de Tegenwoordige Staat.¹ „Kruiskerk” moet hier tussen aanhalingstekens worden geplaatst, omdat zoals verder zal blijken, het thans wel vaststaat, gezien hetgeen bij de restauratie te voorschijn kwam, dat het gebouw oorspronkelijk niet naar het grondplan van een kruiskerk werd opgezet. Wat precies de bedoelingen van de bouwmeester zijn geweest, die vermoedelijk in de tweede helft van de 13e eeuw de dwarspanden ontwierp, wordt eerst weer duidelijk gemaakt als de restaurateur de oude bouwnaden en gewelfconstructies haar oorspronkelijke taal kan laten spreken. Wil men zowel de bouw als de restauratie in haar ontwikkeling begrijpen, dan moet duidelijk voor ogen staan, dat in een gegeven periode van haar bestaan de vóór de restauratie éénbeukige kerk een driebeukige is geweest, zoals zij thans weer opnieuw driebeukig is na het herstel in onze tijd. Het zal wel een vrome wens blijven de gehele bouwgeschiedenis van de eenvoudige dorpskerk in tufsteen uit het einde van de 11e eeuw tot het later niet onbelangrijke bouwwerk na te gaan, maar een bescheiden poging enkele punten op te helderen, valt te wagen.

Veel geschreven materiaal staat ons daarvoor niet ten dienste. Voor een juist inzicht in de constructie en de wijzigingen van kerken blijft het doorgaans wel gewenst ook andere dan alleen architectonische gezichtspunten in zijn overwegingen te betrekken.

Voor de bouwgeschiedenis van een kerk is de bouw van de kerkgeschiedenis in die omgeving niet zonder belang. Tot ónze verwondering hoorden wij onlangs een architect-restaurateur van een fraaie kerk ergens op de Friese klei bij de overdracht zijn verwondering uitspreken over de afmetingen van dit gebouw

¹ Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, dl. XIV, 1e stuk, Amsterdam, 1785.

in zo'n klein dorp. Het was daardoor kennelijk, dat het meest oppervlakkige naslaan van de geschiedenis van die kerk achterwege was gebleven. De kerk in kwestie toch was van oudsher niet alleen bedehuis, maar zij was een „seendkerk”: een zetel van de kerkelijke rechter, wiens rechtsmacht zich niet alleen bepaalde tot kerkelijke gedingen, maar die ook zijn bemoeiingen uitstreckte over de parochianen in bepaalde burgerlijke zaken. Deze rechtspraak, bij de invoering van het Christendom in ons gehele land evenals daar buiten bekend, wist zich in Friesland tot in de 16e eeuw te handhaven. De onderhavige kerk was indertijd derhalve het middelpunt van een groot aantal dorpskerken in de omtrek, waarheen velen ook moesten optrekken om recht te zoeken of om berecht te worden.

Hoeveel begrijpelijker in haar structuur is b.v. de imposante St. Maartenskerk, de „Oldehove van Bolsward”, met een silhouet als van de kathedraal van Albi, – naar het woord van een kunsthistoricus – nu wij weten, dat zij de „moederkerk”¹ van geheel Westergo was (Franeker inclus) en sinds de vroegste tijd eveneens „seendkerk”.

Is voor Bergums kerk alles verklaard met de wetenschap dat zij kloosterkerk is geweest bij een convent van Reguliere Kanunniken van St. Augustinus in de Middeleeuwen? De eerste vraag, welke zich voordoet is dan, of zij dat altijd is geweest sinds haar bouw? Daar ons het jaar van de kloosterstichting niet bekend is, valt er geen zekere uitspraak te doen. Aannemelijk is echter, dat de kerk eerder is gesticht dan het klooster. Het convent te Bergum heeft hoogstwaarschijnlijk zijn ontstaan te danken aan het klooster Ludingakerk bij Harlingen, dat zijn oorsprong opvoert tot het jaar 1157 en Rolduc in Limburg als moederabdij erkende.² De kerk van Bergum wordt geacht een halve eeuw omtrent eerder gegrondvest te zijn. Er is ook geen enkel gegeven bekend, waaruit kan blijken, dat aanstonds bij hun vestiging de kanunniken het kerkje van Bergum tot het hunne gemaakt zouden hebben, zodat mogelijk dit eerst later is gebeurd.

Wat hebben wij dan te verwachten in het rond de 11e eeuw

¹ M. P. van Buijtenen, Het dekanaat Bolsward annex Utbirdum en Grandivorum, It Beaken, dl. XVII, pag. 20.

² J. van Gils, Rolduc en Friesland, Rolduc's Jaarboek dl. XIX, 1939, pag. 145; A. W. van den Hurk, De betekenis van de Reguliere Canonie voor Friesland in de Middeleeuwen, *Analecta Praemonstratensia*, T. XXXI, 1955, pag. 41, betwijfelt –redenen geeft hij niet aan – of Ludingakerk rechtstreeks van Rolduc aïstant; de relatie zou van later dateren.

nog vrij mistroostige gebied rond het Bergumermeer met zijn heide, moeras- en waterland aan de uiterste grens van het bisdom Utrecht? Inderdaad de uiterste grens, want het Bergumermeer schijnt lange tijd de scheidslijn gevormd te hebben tussen het diocees van Utrecht en dat van Munster. Dit onderhorig zijn aan de bisschop van Munster, heeft voor de aan Tietjerksteradeel grenzende Friese grietenij Achtkarspelen en ook voor de Groninger Ommelanden zelfs bestaan tot aan de nieuwe bisdomsindeling van 1559. Deze onlogische grensindeling is een pijnlijke herinnering aan het feit, dat de macht van de kerstening in de Friese en Saksische gebieden niet verder reikte dan het zwaard van de Karolingen. Wel trok in het jaar 754 Bonifatius van Utrecht uit nog op tot Dokkum, waar hij de dood vond, maar in deze omgeving kon in 777 de Fries Liudger pas weer arbeiden zonder blijvend succes echter. Met onderbrekingen missioneert hij hier tot 792 als hij voorgoed het veld moet ruimen. Eerst veel later nl. in de 9e eeuw, heeft het Christendom hier vaste voet kunnen krijgen. Merkwaardig genoeg heeft men aan het bisdom Munster, in 804 door Karel de Grote aan Liudger toebedeeld, steeds vast laten zitten de vijf zogenaamde middel-friese gouwen, een stuk Gronings en Oostfries gebied, Huchmerchi, Hunusga, Fivilga, Emisga en Fediritga, ofschoon deze door een grote enclave van Munster waren gescheiden, terwijl Utrecht in de latere stad Groningen weer de geestelijke jurisdictie uitoefende. Bergum blijkt zodoende de oostelijke grens van het bisdom en al weten wij niet of het dorp in zijn patroon reeds in de oudste tijd de invloed van Utrecht manifesteerde of dat hier invloed bij te pas kwam van de St. Maartensabdij Ludingakerk, in feite is de bisschop van Tours, St. Martinus, er patroon, zoals in vele „moederkerken” van het bisdom Utrecht, o.a. Bolsward, Franeker, Dokkum en de stad Groningen.

Langzaam derhalve en niet vóór de 9e eeuw plantten de kerkstichtingen zich in deze streek voort. Het nabuurdorp Eestrum, waarheen wij nog verschillende malen hebben te zien, dat aanvankelijk tot het bisdom Munster heeft behoord, doch later Stichts werd, levert een goed specimen van ontstaan.¹ Toen de nederzetting van boeren daar behoefte kreeg aan een eigen kerkje, omdat het verkeer met eigen parochie (waarschijnlijk Kooten) te bezwaarlijk werd, ging de collectiviteit van de landbouweige-

¹ D. J. Cuipers, Bijdragen voor de rechtsgeschiedenis om de gemeene dorps-gronden in Oostergo, 's-Gravenhage, 1949, passim.

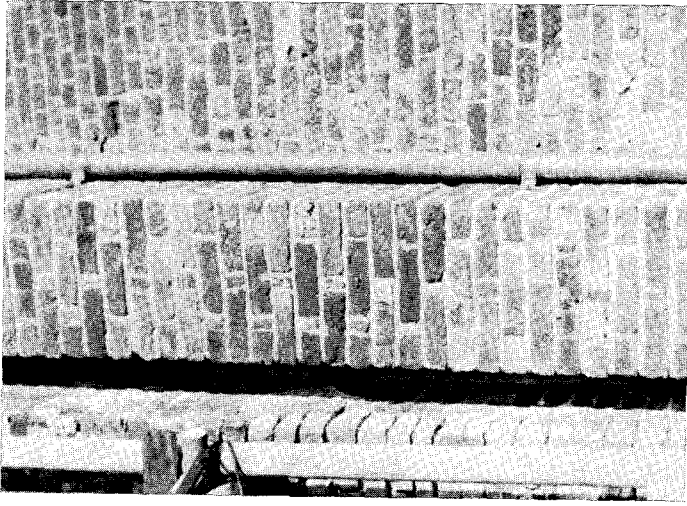
naren tot stichting van een kerk over. Dit ging naar wij zo goed als zeker kunnen aannemen als volgt in zijn werk. Wilde de kerk een ongestoord bestaan hebben, dan moest zij constant over middelen kunnen beschikken. De moederkerk, in ons geval Kooten, boedelde de dochterkerk uit met een stukje bouwland, want aan de eigenaren van zulk land, naar Cuipers aantoonde, dus ook aan de kerk als eigenaresse van bouwland, kwam het toe mede te delen en wel naar rato van het bezit aan bouwland, in de overigens gemeenschappelijke weiden, hooilanden, heide, venen en plassen. Bij het verder voortschrijden van het in cultuurbrengen van de woeste gronden deelde automatisch de kerk mede. Zodoende werd door deze „mededeelzaamheid” de collectiviteit van de bouwlandbezitters tevens stichteres van de eigen kerk, waarvan zij de bouw eveneens zal hebben verzorgd. Dit is een van de gronden, waarom tot in recente tijden toe en in afwijking van het latere gemene kerkrecht aan de dorpsgemeenschappen in Friesland het collatierecht van de kerk toekomt.

De oudste kerk

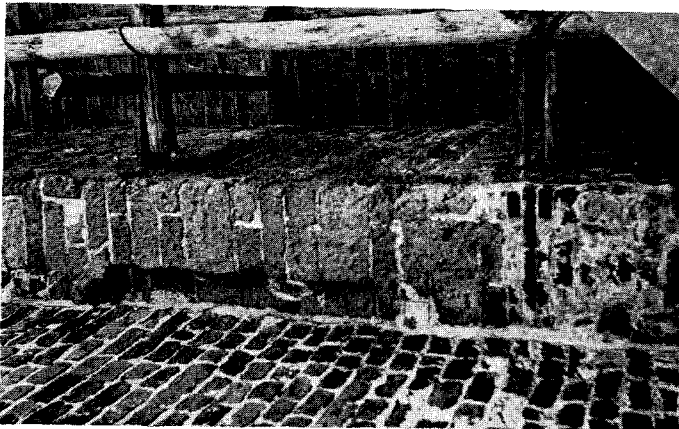
De aanvaarding van het christelijk geloof, armoede en toegenomen rijkdom zijn de componenten, die het aanzien van Bergums kerk bepalen. Analogie van ons ten dienste staande gegevens van elders verbiedt niet om aan te nemen, dat een of meer voorgangers hebben gestaan op het terrein van het huidige gebouw. Men is dan geneigd te denken aan houten kerkjes, waarvan nog sporen gevonden werden onlangs bij de opgravingen in Bolswards Martinikerk.¹ Op geen enkele wijze is het mogelijk zulk een vermoeden voor Bergum waar te maken en men doet verstandiger zich te bepalen tot de zekerheden, welke de oude bouwfragmenten hebben te bieden. Wij kunnen ons al gelukkig prijzen, wanneer deze fragmentarische gegevens zich willig laten invoegen in het beeld, dat de geschreven bronnen bewaren. Hier zal worden getracht de architectonische data en de archivalische samen te brengen om verenigd een zo goed mogelijk getuigenis te geven over het wel en wee dezer kerk in haar omgeving.

Het eerste punt, waaraan wij houvast hebben en waarover iets te zeggen valt, is de kerk, welke aan de thans gerestaureerde is

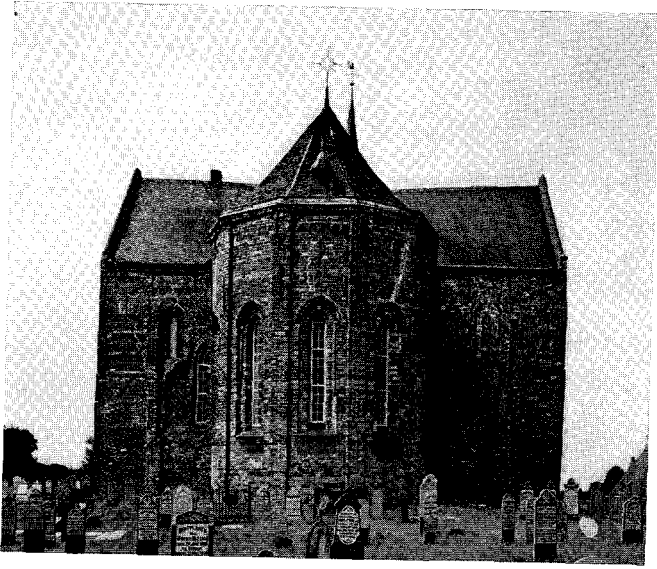
¹ H. Halbertsma, Oudheidkundig Bodemonderzoek in de Sint-Maartenskerk te Bolsward. Een bijdrage tot de oudste geschiedenis van Bolsward, Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e Serie Jrg. IX, 1956, p. 234.

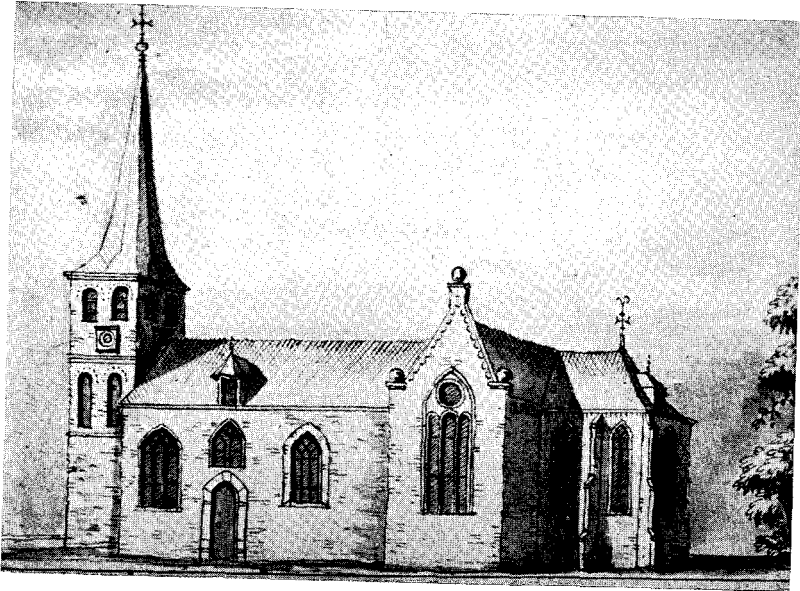
10. Siernis in zuidgevel van tufsteen kerk.

9. Siernis in noordgevel van tufsteen kerk.

11. Oostgevel van koor en transept voor restauratie.

12. Tekening 18e eeuw (Fr. Mus).

voorafgegaan. Niet onbelangrijke fragmenten van dit kerkje, opgetrokken uit tufsteen, zijn bewaard gebleven. Onwillekeurig dringen zich als vergelijkingsmateriaal op kerkjes als Hogebeintum en Oudega (Smallingerland). Van de bewaarde delen van Bergums tufstenen bedehuis zijn de torenromp – niet zonder importantie – en de volledige westgevel, de laatste weliswaar gehavend, in breedte en hoogte nog aanwezig. Doordat de afmetingen van deze onderdelen gegeven zijn, kan men de grootte bij benadering vaststellen, hierbij geholpen door een blik op andere dorpskerken „de l'époque" als Eestrum en Hogebeintum.

De betrekkelijke armoede, welke tot zuinigheid noopte, heeft ons deze oude kerkfragmenten in handen gespeeld. Toren en westgevel toch werden benut voor de nieuwbouw, doch verder werd er niets van gespaard. Een minutieus onderzoek naar de oude funderingen leverde niets op. Naast de zuinigheid, die de tufsteen spaarde en het grondplan wegwiste, speelde ook een andere factor mee. Het oudste gebouw is hoog gefundeerd op grote zwerfkeien, die zelfs boven de grondslag te zien zijn. Deze grote veld- of zwerfkeien worden eveneens aangetroffen onder de muren en pijlers van de kerk in haar huidige gedaante, doch slechts aan de westzijde. De kleinere keien blijken weer benut te zijn voor de muurvullingen, want toren en kerkmuren werden opgebouwd met een buiten- en binnenmantel, waartussen de vrij losse vulling werd aangebracht van keien en specie, dus muren in kistverband. Zo treffen wij in de huidige kerk de resten van de vrij dure tufsteen, die uit de Eifel moest worden aangevoerd, aan in de vullingen van de kerkwanden en aan de gepleisterde binnenwanden, terwijl men de kleinere en grotere veldkeien (zwerfkeien), die men in de omgeving voor het grijpen had, benutte voor de toren en buitenmuren.

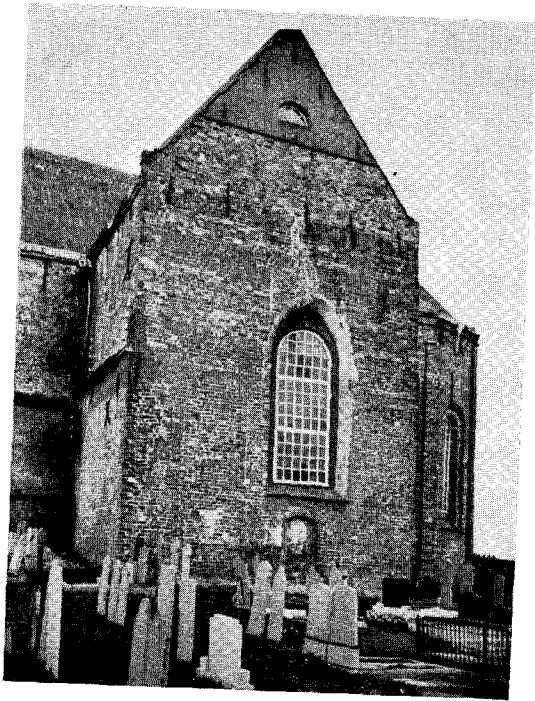
Aan weerszijden van de toren zien wij dus de volle breedte van het oude tufstenen kerkje. Slechts analogie en verbeelding, maar geen bouwaanwijzingen doen ons besluiten een plattegrond aan te geven. Wel bleven aan noord- en zuidzijde de oude tufstenen gevels, waarover de latere bakstenen kerk is heengebouwd, staan. Bij de restauratie is erop gewerkt, dat niet aan het oog werden onttrokken de spaarnissen in de tufstenen noord- en zuidmuur, afgedekt met keper- en boogfriezen, die bij nauwkeurig toezien zelfs op de foto zijn waar te nemen, evenals de lisenen in de westgevel.

De „tweede” kerk

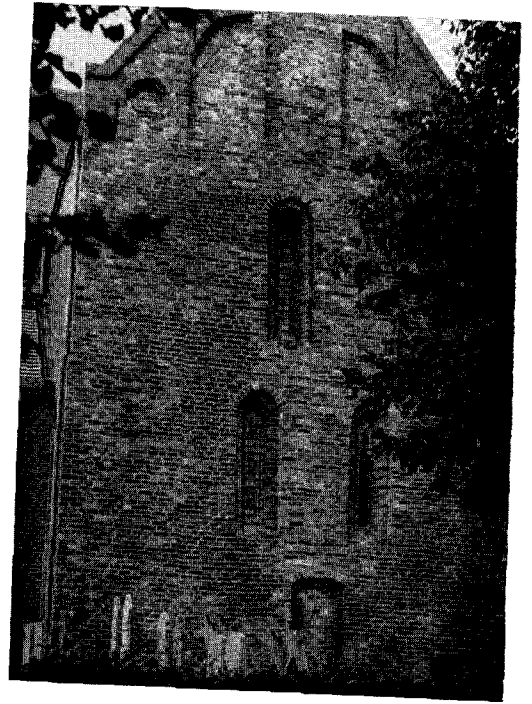
Aannemende, dat de tufstenen kerk met toren dateert uit het laatst van de 11de eeuw en dat de overblijfselen van de veel grotere plaatsvervangster uit de 12e eeuw moeten stammen, is het duidelijk, dat aan de tufstenen kerk geen lang leven beschoren is geweest.

De niet onbelangrijke, driebeukige kerk, welke in de 12e eeuw aan Bergum ten deel valt, doet het vermoeden post vatten, dat dan rijkelijk boven het vermogen van een kleine, povere gemeenschap van landbouwers wordt uitgegrepen. Zelfs als wij ervan uitgaan, dat bij gestegen welvaart Bergum, dat straks zal blijken een centrumfunctie te bekleden, zeker niet het geringste deel in de schoot kreeg geworpen, dan is dit nog geen afdoende verklaring voor deze omvangrijke en kostbare kerkuitbreiding. Veilig kunnen wij aannemen, dat het St. Nicolaasklooster van de Reguliere Kanunniken van St. Augustinus hierbij een rol moet hebben gespeeld. Op zijn vroegst ware dan de herbouw van de kerk te stellen op het laatst van de 12e eeuw. Een zekere aanloop-tijd na de stichting, eerst van Ludingakerk in 1157 en vervolgens van Bergum, zullen de kanunniken wel nodig gehad hebben. Van de andere kant valt te bedenken, dat Friesland in deze eeuw een grote opleving heeft doorgemaakt en een sterke impuls ontving in zijn structurele ontwikkeling door de aanpak van de diverse jonge en energieke kloosterorden, als Cisterciënsers en Praemonstratensers. Nemen wij een band met Rolduc aan – en onwaarschijnlijk is dit niet –, dan staat het wel vast, dat de bewoners van Bergums klooster hun aandeel genomen hebben in de ontginning van de venen en bij de oplossing van de afwateringsproblemen, welke er rond het Bergumermeer lagen. Ook later is het klooster bij deze taken nauwijsbaar actief. Duidelijk krijgt door de aanraking met de verschillende kloosterorden en de beweging van de Kruistochten het Friese platteland een culturele injectie door kennismaking, direct of indirect, met wat er leeft in andere regionen. Tussen Cîteaux en Prémontré misstaat de naam Rolduc dan allerminst. Langzaam maar zeker wordt dan Bergum opgestuwd tot middelpunt van de grietenij Tietjerksteradeel en de later blijkende aspiraties van dit middelpunt vinden een proloog in de oppervlakkig en eigentijds gezien wat al te grootse kerk van wat toch niet meer dan een welvarend dorp geweest kan zijn. Zo kunnen wij de wordingsgeschiedenis van

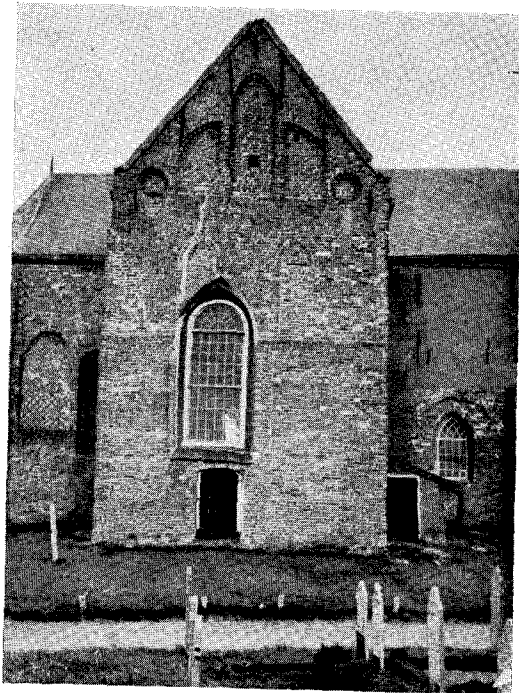

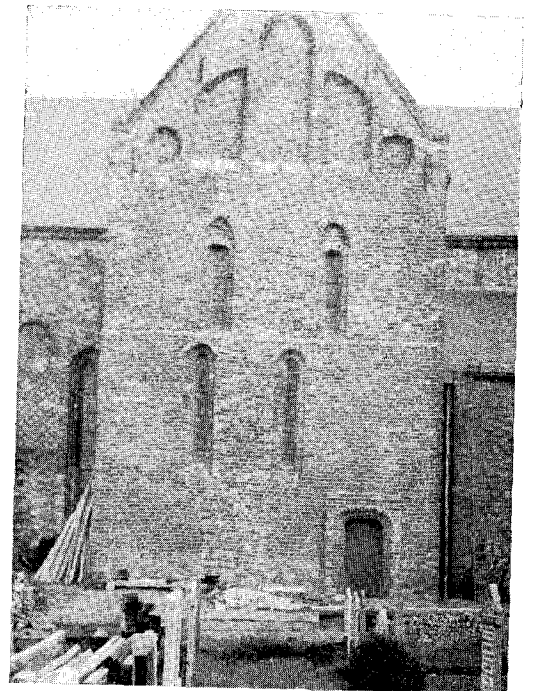
15. Zuidgevel transept voor restauratie.

16. Zuidgevel transept na restauratie.

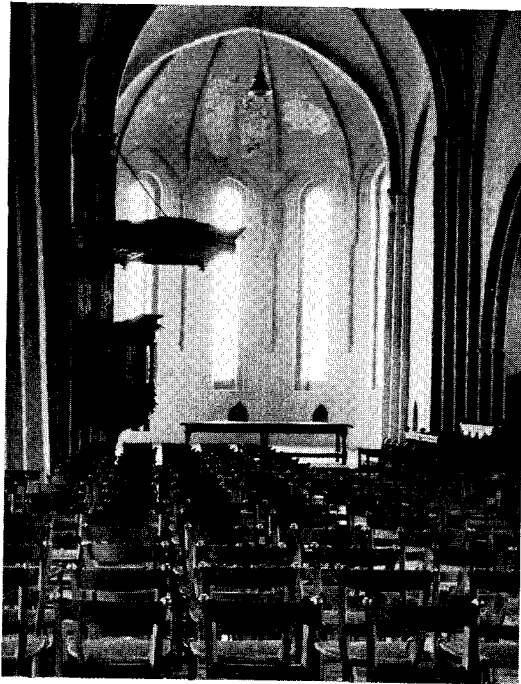
17. Noordgevel transept voor restauratie.

18. Noordgevel transept na restauratie.

19. Interieur voor restauratie.

20. Interieur na restauratie.

de St. Maartenskerk van Bergum vervolgen, wanneer wij het zien gebeuren, dat de toch niet klein opgezette kerk van drie beuken uit het eind der 12e eeuw in de tweede helft van de 13e eeuw nog eens wordt uitgebreid met twee dwarspanden.

Bepalen wij onze aandacht nu tot de eerste uitbreiding van de 12e eeuw, dan vragen enkele zaken onze aandacht. Het was vanzelfsprekend, dat gebouwd werd op de oude plaats, omdat de ligging ten opzichte van de dorpsgemeenschap en het klooster zulks reeds postuleerde. Anderszins krijgt men de indruk, dat het gedeeltelijk behoud van het oude tufstenen gebouw bij deze keuze mede de doorslag gaf, want dat er uit ruime beurs gebouwd werd is niet aannemelijk. Zelfs ontkomt men niet aan de indruk, dat Bergum zich iets overbouwd heeft en zijn krachten overschatte. Immers, het vasthouden aan het grondvlak van de oude toren is tot op de huidige dag oorzaak van het euvel van de te kleine toren bij de zeer massale kerk. Ten dele heeft de latere bekroning met een spits iets van dit „vitium originis” ongedaan kunnen maken, doch niet geheel weggewerkt.

Toren en westgevel bleven dus staan, waartegen de nieuwe grotere kerk werd aangezet. Maar niet alleen verrees een langer gebouw, uiteraard moest de bouwmeester terwille van de proporties ook omhoog. De nok van de nieuwe kerk bereikte zelfs de hoogte van de toren. Om tot een enigszins aanvaardbare verhouding tussen kerk en toren te komen, moest laatstgenoemde dan ook stijgen, welke consequentie ook is aanvaard. Bij de restauratie kwam aan het licht, dat op drie hoogten in de toren, later gesloopte, gewelven waren aangebracht, welke gewelfresten op baksteen- en niet op tufsteenbouw wezen. De veronderstelling, dat deze gewelven zijn aangebracht ter versterking van de toren, die een zwaarder belasting kreeg, is gewettigd, evenals het verstaanbaar is, dat men een massieve bovenbouw zocht bij het kistverband van het dragende tufstenen gedeelte van de eerste kerk. Maat en kleur van de baksteen, waarin zowel kerk als aanzet van de toren zijn opgetrokken, tonen aan, dat dit gelijktijdig is geschied.

Het beleid, dat medebracht, dat de torenverhoging in massieve baksteenbouw werd uitgevoerd, gold echter weer niet voor de muren van de kerk, waar de zuinigheid gebod door gebruikmaking van oud sloopmateriaal als tufsteen en keien muren en pijlers – in kistverband opnieuw – op te trekken.

De nieuwe kerk werd gebouwd als een driebeukige, bestaande

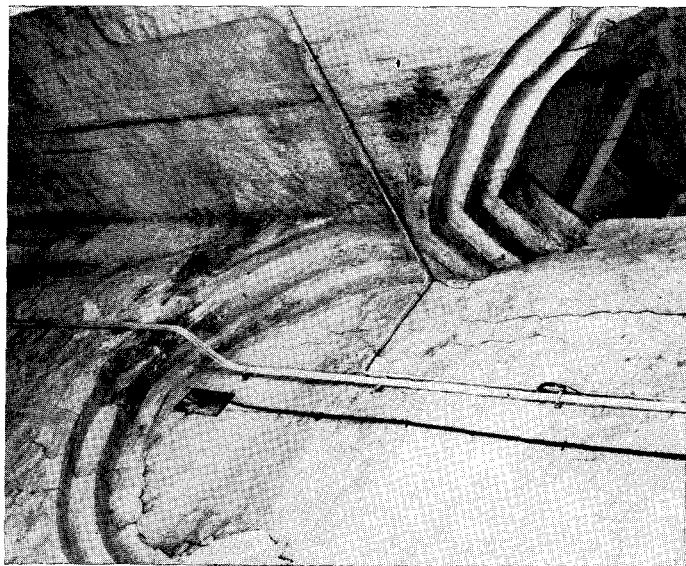
uit vijf traveeën, waarbij aansluit het vierkant halfronde koor. Traveeën van hoofd- en zijbeuken werden afgedekt met koepelachtige gewelven op halfronde ribben, terwijl de halfronde koor-sluiting een straalgewelf had. Na het verwijderen van de witlagen zijn thans op verschillende plaatsen fragmenten van schilderingen te voorschijn gekomen.

Later herstel en vernieling hebben grote delen van het gebouw aangetast. Aan de oudste gedeelten als het koor en de torenverhoging valt op te merken, dat de kleur van de baksteen overhelt naar geel. De hoeveelheid rode baksteen belooft hier een percentage van ± 15 tot 20. Het formaat van de gebruikte steen is $9,5 \times 31 \times 15$ cm. Thans kan uit de diverse steenpartijen, die spreken door verschil in kleur en formaat, nog worden afgelezen, hoe de bouw was geprojecteerd. Vooral komt dit naar voren als straks moet worden aangetoond wat voorzat bij de uitleg met de dwarspanden in een volgende bouwperiode.

De gewelven van schip en zijbeuken werden door zwaar gevulde pijlers en gevulde zijbeukmuren gedragen. De zijbeuken fungeerden constructief tevens als steunberen voor de grote gewelfdrukk van de hoofdbeuk. Het miskennen van de functie van deze constructie doet zich pijnlijk gevoelen, wanneer later wanbegrip de zijbeuken gedachteloos sloopt en met kunst en vliegwerk van trekbalken en verankeringen het geheel moet worden samengekramd en ons slechts een zwaar overhellend schip overlaat.

Van deze „tweede” kerk is bij de aanvang van de restauratie in onze tijd dan overeind de zwaar gehavende hoofdbeuk met gewelven en de gehele koor-sluiting. In deze laatste treffen wij de oudste gegevens aan: de gedrukte spitsboogvensters, hetzij vergroot of dichtgemetseld, de hagioscoop aan noord- en zuidzijde, beide toegemetseld, de siernissen met de gemetselde ruit- en visgraatvormige vlechtingen en het boogfries tussen de lisenen onder het bewaard gebleven gootprofiel.

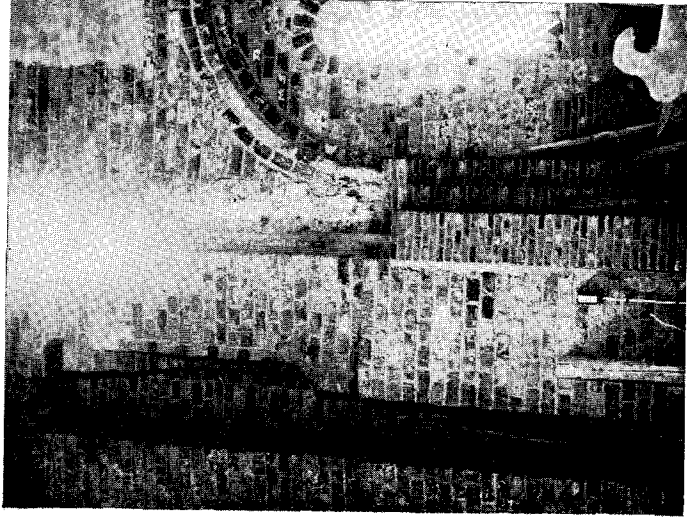
In de restanten van de oostgevels van de gesloopte zijbeuken is duidelijk af te lezen het kleurverschil en het formaat der stenen. Zelfs vindt men, naast de siernissen en de dichtgemetselde vensters de lisenen, welke de breedten en hoogten van de gesloopte zijbeuken aangeven. Fragmenten van de oude zuidelijke zijbeuk levert ook de westgevel op. Duidelijk is in de westgevel van het schip ook de overbouwning van de tufsteen kerk. Deze aanwijzingen zullen straks de restaurateur na ampele overweging doen besluiten – uiteraard dusdanig modern, doch aangepast, dat

22. Aansluiting van transept bij schip voor restauratie.

21. Fragment muurschildering in koor na restauratie.

24. Aansluiting van transept bij oude zijbeuk tijdens restauratie.

23. Aansluiting van transept bij oude zijbeuk voor restauratie.

geen vergissen mogelijk is – weer zijbeuken op te trekken, daarmede terugvallend op het vroeger toegepaste constructiesysteem.

De ijzerresten in de oude vensteropeningen gevonden tonen nog de plaats van de brugstaven aan, waarmede destijds de gebrandschilderde ramen waren bevestigd. Slechts kleine fragmenten geschilderd glas houden de herinnering vast aan de flonkering, die het gebouw er vroeger van ontving.

De „vondst” van de „Kruiskerk”!

Lang hebben de inwoners van Bergum zich kennelijk met hun driebeukige kerk niet gelukkig gevoeld. Op het laatst van de 13e eeuw moet zij een grondige wijziging hebben ondergaan. Opvallend bij deze uitbouw is, dat de bedoeling niet geweest kan zijn te komen tot een groter nuttige ruimte met het oog op de eredienst, maar dat zij geheel ligt in het ostentatieve vlak. Imposanter moest Bergums St. Maarten worden door de aanzet aan noord- en zuidzijde van een hoog oplopend transept. Het is nu wel zeer verleidelijk, zeker bij gebrek aan bronnen, die ons inlichten over de godsdienstige en zedelijke aspiraties van Bergums inwoners, deze opwaarts stijgende beweging van de bouwlijn in verband te brengen met een zwaarder geaccentueerd gevoel voor het transcendente. Natuurlijk moeten wij aan de parochie van Bergum niet willen ontzeggen een grote liefde voor hun bedehuis, waarvan de verfraaiing en zeker de vergroting haar ter harte ging, maar een zekere dosis gevoel van stijgende eigenwaarde is er zeker in gemengd, indien al niet de zucht naar representatie de basis van het mengsel vormde. Zelfs moeten wij er nog wel rekening mede houden, dat Bergums met transepten opgesierde kerk slechts een bewijs vormde, dat het de Reguliere Kanunniken van St. Augustinus naar den vleze ging en dat de gemeenschap van het dorp dit nieuwe alleen maar passief had te aanvaarden.

Rekening houdend met wat wij in het vervolg zullen zien, geloven wij te mogen stellen, dat Bergum zich reeds nu breed maakt om straks met voorrang onder de dorpen naar voren te kunnen komen. Geleidelijk aan groeit men en men verzuimt niet zulks naar buiten te demonstreren, temeer niet wijl zich tevens dan de gelegenheid voordoet om zich aan te passen aan de evolutie in de bouwstijl, waarvan het Groninger nabuurland in zijn „echte” kruiskerken het grondplan vertoont.

Hoe de ingreep de verbouwer voor moeilijkheden stelde, waar-

aan hij zich zo goed en kwaad mogelijk ontworstelde, laat zich nog van de gevels aflezen. De oorspronkelijke opzet is zeker geweest het transept een breedte te geven overeenkomende met één travee van het schip der kerk. Uit de gevolgde aanpak van het werk valt af te leiden, dat men reeds gevorderd was tot boven de eerste vensters, toen het inzicht doorbrak, dat toch een grotere breedte gewenst was. Voornamelijk zal tot deze gewijzigde zienswijze hebben bijgedragen de hoogte van de kerk, welke zich slecht verdroeg met deze smalle transeptopvatting. Het moet zelfs niet uitgesloten geacht worden, dat men toen, na een besluit tot verbrediging van de kruisarmen, ertoe is overgegaan de vlakkere kap met pannenenbedekking te vervangen door een steilere met leien gedekt.

Wat hier ook van zij, het verkeerde uitgangspunt van het te smalle, op één travee berekende transept staat vast. Dit valt te bewijzen aan de beide staande bouwvoegen, welke zowel aan noord- als zuidzijde achter de voorlagen te voorschijn kwamen. Maar ook de symmetrische plaatsing van de bovenste vensters vormt een indicie, dat de smallere basis – waarop de onderste waren berekend – was prijs gegeven, tenminste als wij symmetrie, zoals te doen gebruikelijk, mogen onderbrengen bij de orde en dispositie, welke de schoonheid doen spreken.

Waarom bouwend Bergum dan niet heeft gegrepen naar een transept overeenkomend met de breedte van twee traveeën en zich toen op de gulden middenweg van de $1\frac{1}{2}$ traveebrede kruisarm begaf, zal op het toch wel aanwezige maatgevoel teruggevoerd moeten worden.

Want hoe onlogisch men constructief deze kruisarmen van opzet zou willen noemen, het is toch ontegenzeggelijk, wanneer men hetzij binnen hetzij buiten de ruimten en de verdelingen op zich laat inwerken, dat dit monument deze anomalie toch maar straffeloos kan verdragen.

Het zou dwaas zijn niet te willen erkennen, dat ondanks het monumentale karakter en de fraaie partijen, deze kerk niet aan alle eisen van wel geproportionneerd zijn, voldoet. Zonder meer kan dan ook uit de verdere afbouw en vergroting worden afgeleid, dat de romaanse bouwstijl op het punt stond te verdwijnen, want de inbreuk van de kruisarmen is eigenlijk al als een innovatie in de klassiek romaanse bouwstijl op te vatten.

Dat behalve aesthetische bezwaren ook constructieve naar voren treden, wordt duidelijk als wij tot de bevinding komen, dat

de transepten zonder enige verbinding tegen en over de zijbeuken zijn gebouwd. Het lijkt verder geen twijfel, dat men een worp heeft gedaan – uit behoefte wel om in overeenstemming te blijven met de oude kerk – om ook de transepten te overwelfen. Onder de pleisterlagen zijn de aanzetbogen nog aanwezig. Hierdoor misleid meende de bewerker van de Voorlopige Monumentenlijst te mogen veronderstellen, dat de gewelven later door een vlakke zoldering in de transepten zouden vervangen zijn. Deze aanzetbogen wijzen o.i. op een nieuwe misgreep van de bouwmeester, daar het zonneklaar is, dat deze los aangezette muren, hoe fraai hij deze van buiten heeft mogen afwerken met zware topgevel en goed met de bouw van de bestaande kerk harmoniërende nisversieringen, toch nooit de grotere gewelddruk zouden hebben kunnen opvangen. Het spel der lijnen wordt nog geaccentueerd doordat de steen in formaat en kleur intussen een wijziging heeft ondergaan. De kleur is voor 95% rood en de maat wijst $8 \times 29 \times 14,5$ cm.

Bij sommigen bestaat de neiging Bergums „kruiskerk” te betitelen als „geparenteerd aan de kerkbouw van Oost-Groningen”. Wil iemand dit zo stellen, dan moet daarbij toch alleen gedacht worden aan de topgevels met de nisversieringen zodat de kerken van Noord- en Zuidbroek in Groningen een zekere gelijkenis vertonen met Bergum, maar het gaat zeker niet op voor de plattegrond, die bij de Oostgroningse kerken origineel en in Bergum kunstmatig verkregen werd.

Bij de aansluiting van de transeptmuren tegen die van de zijbeuken, handhaafden de bouwers de zijbeukwand. Aan de binnenzijden bleven ze onzichtbaar achter de pleisterlaag, terwijl aan oost- en westgevel van buiten gezien, de afscheiding van zijbeuk en transept door de reeds genoemde lisenen werd gemarkeerd. Voor het gehele plan van de restauratie bleek dit buitengewoon belangrijk toen deze aanwijzingen steeds meer de idee opdrongen, dat op enigerlei wijze recht moest worden gedaan aan het oude driebeukenplan, waar de nood der tijden of de gemakzucht van de 17e-eeuwse slopershamer nogal gemakkelijk aan was voorbijgegaan.

Positie van Bergum

Slechts indirecte gegevens hebben ons kunnen helpen concluderen, dat het dorp, waarin de Reguliere Kanunniken van St. Augustinus gezeteld waren, een bepaalde bloei moet hebben

gekend sinds de 13e eeuw. De algehele ervaring in de kloostertijd was er één van, de van durf getuigende uitbreiding van de St. Maartenskerk een tweede. Wanneer de nevel van de ongewisheid omtrent de situatie rond het Bergumermeer op een enkel punt kan worden verjaagd vanwege de mogelijkheid op enkele verspreide punten een belichting door middel van een schaarse oorkonde op te stellen, vertoont zich eenzelfde beeld van krachtopplooiing en gevoel van eigenwaarde.

Bergum ligt in het hart van Oostergo en blijkt zich ervan bewust. Het is een middelpunt van land- en waterweg, zodat wij kunnen zeggen, dat al vroeg Tietjerk, het dorp, waaraan de grietenij Tietjerksteradeel haar naam ontleend heeft, zijn plaats aan Bergum heeft moeten afstaan. De gunstige ligging van Bergum wordt nergens beter verbeeld dan in de roerige 15e eeuw, waarin de onveiligheid in Friesland hoogtij viert en op middelen gezonnen wordt de handel en het verkeer diè minimale zekerheid te bieden zonder welke zij tot verlamming gedoemd zijn. 24 Juli 1453 komt een accoord tot stand tussen abten, prelaten, grietmannen, oldermannen, schepenen, rechters, raadslieden, hoofdelingen en de „meenten” van Oostergo, waarop voor dit gebied de jaarmarktdagen worden vastgesteld.¹ Leeuwarden krijgt op drie verschillende tijden een jaarmarkt, Dongeradeel (Dokkum?) twee en Smallenee bij het klooster één. Ook wordt vastgesteld, waar en hoe de wegen zullen zijn, waarlangs de koopman kan trekken met zijn goederen. Er moet volgens het accoord een weg zijn van Leeuwarden naar het klooster van Bergum en ook een van Dokkum naar het Bergumerklooster. Ook de wegen, die Dongeradeel en Tietjerksteradeel moeten maken worden aangegeven, de verdere uitloop tot in Opsterland inclusief. Waar het volk is, pleegt de negotie te zijn en met de handel is er ook het geld. Als in 1489 een gezantschap naar de keizer wordt afgezonden

¹ P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden, dl. II, no. 35, blz. 46: „Item disse foerscr. landen den kaepman tween weggen to meckyden deer hy mit siin gued ynt land ende wt dae lande reysya mey Den ena wey fan Lyouwert to Berra conuent den odera fan Dockum to Berra conuent Ende ellick man dae weggen to meckyden ende to halden in siin deel ende alzoe fiir soe dy deel gheed wt seyde Donghera deel ende dio sted fan Dockum ende Dontma deel den wey wr den faen to meckyden ende to halden twischen den Broeck ende dae Swetta Item Tyatzerkera deel foerd den kaepman aen wey to meckyden ende to halden fan der Swetta oen Smellinghera land toe Ende Smellinghera foerd aen wey to meckyden ende to halden thruch hiara land aen Vbstera land Ende Liodsmer dam to meckyden alst fan aldais sijd ende riucht wessen hath Item alla weggen ende wettringha to halden ende te foerbettrien ney dis landis netticheed”.

Ook in: Charterboek dl. I, blz. 346.

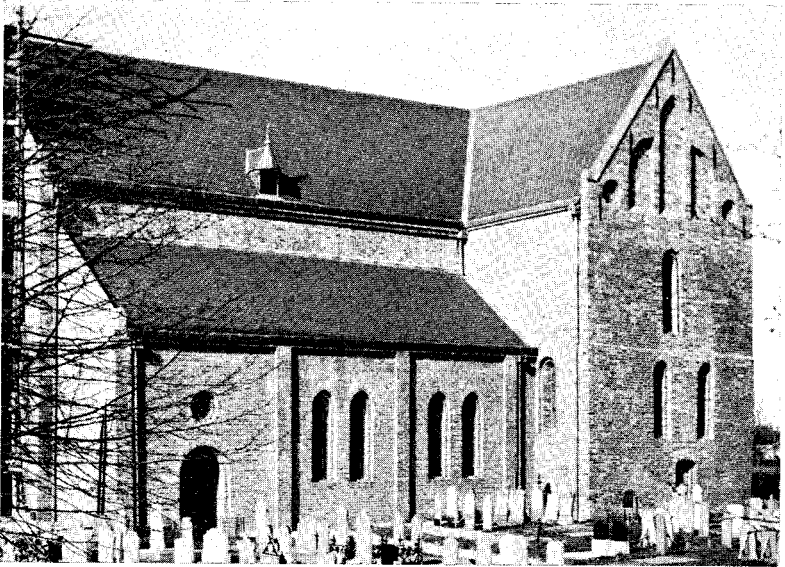
25. Hagioscoop in zuidgevel van het koor na restauratie.

26. Toegevoegde zijbeuk na restauratie.

27. Zuidgevel voor restauratie.

28. Zuidgevel na restauratie met toegevoegde zijbeuk.

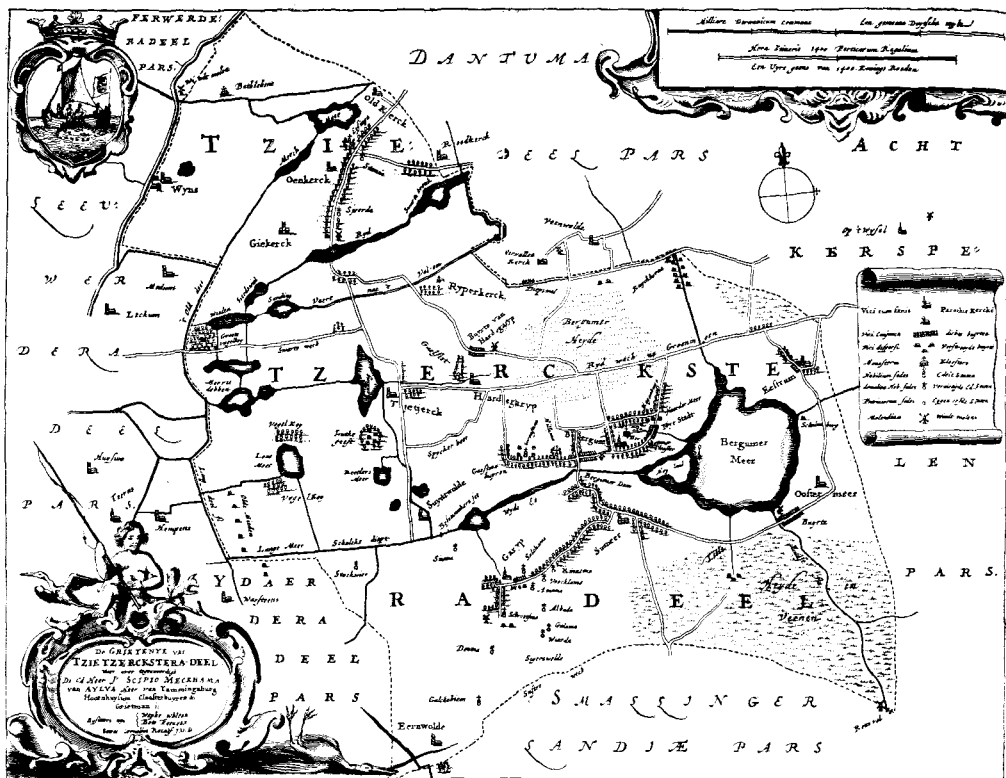
VERMOEDELIJKE DEELSGROEPEERING
 VAN OOSTERGO IN DE LAATSTE
 HELFT DER 13^e EEUW.

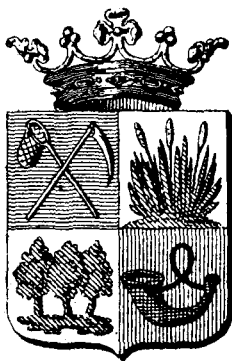
VERKLARING

- ////// GRENZ VAN DE LEPPA OF ZUIDELIJKE "NUOGHEN"
- GRENZ VAN DE NOORDELIJKE "NUOGHEN"
- ..... GRENZ VAN DE AFZONDERLIJKE DEELEN.

SCHAAL 1 A 400.000

Kaart van de grietienij Tietjerksteradeel naar Schotanus (1664).

Zegel van Tietjerksteradeel.

den, moet er aan reisgeld 40 goudgulden ter tafel komen.¹ Oostergo kent sinds de 13e eeuw een onderverdeling in twee groepen van drie. De ene bestaat uit de latere grietenijen Dongeradeel, Ferwerderadeel en Dantumadeel. Omdat voor ieder deel, later grietenij genaamd, een grietman en twee mederechters optraden, noemde men de combinatie van de groep ook wel de „nyoghen”.² Naast deze eerste groep, die noordelijk ligt, treedt een tweede „nyoghen”, de zuidelijke, welke ook wel met de naam „Leppa” wordt aangeduid en bestaat uit Leeuwarderadeel, Tietjerksteradeel en Idaarderadeel. Voor de ontworpen reis moeten beide groepen de helft opbrengen van de som van 40 goudgulden als reispenning. De specificatie voor de tweede „nyoghen” luidt: Leeuwarderadeel en de stad 9 goudgulden, Idaarderadeel 4 goudgulden, Tietjerksteradeel 3 goudgulden en de kloosters van Bergum en van Bartlehiem, beide in die grietenij gelegen, ieder 2 goudgulden.

Bergum middelpunt van de grietenij. Daarom en niet alleen omdat er een belangrijk klooster stond, breidde men de kerk uit. Er waren andere plannen. Bergum en omgeving wenste op een goed moment niet meer naar Leeuwarden te trekken, zeker niet om daar in de St. Vitus van Oldehove de uitspraken te komen horen, welke de deken van de Leeuwarder seendstoel in hun voordeel of nadeel had te doen. Bergum was door ligging en importantie aangewezen deze zaken thuis af te handelen. 16 december 1419 staan de bisschop³ en de proostaartsdiaken van St. Salvator in Utrecht op een verzoekschrift toe, dat Bergum voortaan „seendstoel” of consistorie zal zijn, waar de Leeuwarder deken zal komen om recht te doen.

Het verzoekschrift, waarvan het regest in Friesland bekend is, maar niet de gedrukte tekst, heet te zijn uitgegaan van wijze mannen, priesters en rechters en de gezamenlijke parochianen van negen dorpen in Tietjerksteradeel „apud Silvas”, in de „Wouden” zoals vertaald moet worden⁴ en niet „bij de bossen”,

¹ Sipma, dl. II, no. 165, blz. 187.

² M. P. van Buijtenen, De Leppa, een rechtshistorisch-waterstaatkundige bijdrage, Dokkum, 1944.

³ J. G. C. Joosting en S. Muller Hzn., Bronnen voor de geschiedenis der Kerkelijke Rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de Middeleeuwen, dl. VI, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, 2de reeks, dl. XIX, 's-Gravenhage, 1919, blz. 103.

⁴ A. L. Heerma van Voss, Friesland voor 500 jaar, Gedenkboek Leeuwarden 1435-1935, Leeuwarden, 1935, blz. 31 noot 2, die wel het regest had gelezen, wees reeds op deze foutieve vertaling van „apud Silvas”.

zoals een beschrijver van het stuk in Utrecht eenmaal deed.¹ De genoemde dorpen zijn: Hardegarijp, Bergum, Eestrum, Oostmeer, Garijp, Tietjerk en Suawoude.

Als motief gaven de belanghebbenden op, dat zij met groot gevaar voor goed en leven in heden als verleden steeds naar Leeuwarden hadden moeten trekken, waarbij verschillende personen in de meren en wateren, die zij bij storm moesten overtrekken om daar te komen, zijn verdronken. Anderen zijn vanwege de heersende partijschappen door hun tegenstanders op die reizen in hinderlagen gelokt en beroofd. Vooral 's winters bij koude en vorst is de tocht een kwelling. Grootmoedig wordt aan de „Silvanis”, de „Woudlieden” de afscheiding toegestaan.

Wie schetst onze verbazing als wij een jaar later opgetekend vinden, dat het privilege wordt te niet gedaan en dat het gehele verzoekschrift van de parochianen – want van de wijze priesters en rechters wordt nu opeens gezwegen – het werk is van een sinister en vals aangeven van een „zekere” Henricus, pastoor Thernze, waaronder Teerns bij Leeuwarden dient te worden verstaan. Wij tasten in het duister waarin de valsheid bestaat, want er ligt ook nu nogal wat water tussen Leeuwarden en Bergum, zelfs thans nog in najaarsdagen visueel te ervaren uit een treinraam, en het kan erbarmelijk koud zijn! Kennis van de hogere Leeuwarder dekanale politiek uit die dagen, die ons ontbreekt, zou slechts het raadsel kunnen oplossen.

De „negen” dorpen en hun onderlinge formatie

Maar er is een ander element in de oorkonde, dat ons intrigeert. Verschillende malen wordt gesproken van de negen parochies in de „Wouden”, terwijl er maar zeven namen volgen. Vergissen is hier uitgesloten, want tot zesmaal toe wordt in beide Latijnse

¹ S. Muller Fz., Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, (722–1528), dl. II, Utrecht 1918, nos. 2071 en 2181, blz. 70 en 89.

² Propter quod presbiteri ac parrochiani predictarum novem parrochiarum ac predecessores et progenitores eorundem diversa corporum suorum pericula bonorumque suorum et rerum dampna non modica ac viarum discrimina incurrerunt et sustinuerunt sustinent cothidie ac incurrunt. Unde quidam ex eis tum propter marium et aquarum inter dictum opidum Lewardense et novem villas predictas interjacencium tempestates sunt submersi, tum propter viarum discrimina unde alii ex eisdem ab inimicis suis propter illarum parcium parcialitates et emulorum suorum insidias sunt interfecti, tum eciam propter aeris intemperiem ac glaciei et frigoris maxime tempore hymalie impedimenta, tum eciam propter graves alios labores et expensas quibus in visitando dictum opidum Lewardense ac ibidem standum demumque ad propria remeando propter distantiam prefatorum locorum inutiliter pregravantur. Joosting en Muller, a.w., blz. 103/4.

akten het woord negen (novem) in letters geschreven. Bovendien kunnen wij aannemen, dat het verzoekschrift zelf voor het stuk als uitgangspunt heeft gediend en dat pastoor Henricus wist wat hij schreef. In zijn rekest proeven wij het Friese klad nog na: „de nioghen gaen inde Wâlden fen de grieteny „Thiaterka”, „novem villarum apud Silvas districtus Thiatzerka”. Ook al wist men blijkens andere bisschoppelijke kanselarijstukken van Friesland slechts weinig af – de Friese namen worden er steeds gruwlijk gemaltraitéerd – tot negen heeft men er wel kunnen tellen! Of men zich gerealiseerd heeft, waarom pastoor Henricus van 9 dorpen of parochies sprak en er slechts 7 noemde is nog de vraag. Het antwoord is echter achteraf niet zo moeilijk te geven. In Bergum zelf deed zich het merkwaardig geval voor, dat er twee parochies waren met slechts één kerk. De parochianen toch van het nabijgelegen Noordermeer hadden wel pastoriegoederen en vormden een eigen parochie, maar hun kerk was die van Bergum. In 1581 wordt ten aanzien van de pastoriegoederen uitdrukkelijk vermeld: „Hirvor hebben de gemene gemeente van Bergum end Noordmeer een frije electie gehat met tcloister, wen se wilden, naest de pater een pastoir ende een coster . . .”.¹ Verderop is opnieuw sprake van de gemeente van Bergum en Noordermeer. Opmerkelijk is, dat de patroonsgoederen voor een deel juist in Noordermeer liggen, zodat mogelijk vroeger daar een kerk heeft gelegen.

Het tegenovergestelde geval van Bergum–Noordermeer vinden wij bij Garijp, welks pastoor twee kerken bediende nl. ook die van Sigerswoude, waar in 1482 tegen de toen vervallen kerk een zusterklooster werd gebouwd na herstel der kerk.² Aldus toege-

¹ J. Reitsma, Register van de Geestelijke Opkomsten van Oostergo, Leeuwarden, 1888, blz. 140. „Naest de pater een pastoir” bedoelt vermoedelijk hetzelfde als wat de prior verklaart in 1569 „hebbende mede lasten vande onderhoudinge van eenen pastoor, vicarius jonger priester met eene coster van 't dorp Bergum. Collectie Gabbema D. 58/5, Rijksarchief in Friesland.

² Worp Tyaerda ex Renismageest, Chronicon Frisiae, L. II, Leovardiae, 1847, T. II, blz. 155. „Int selue jaer van tuee ende tachtich, doen Hoorn was geuonnen van die Vriesen, ende nae acht daegen vanden stadtholder weder worde geuonnen, ende veel doot geslaegen, doe toegen veel geestelicke pesonen van Hoorn wt die cloesters, vanden welcken quaemen vyff witte susters in Frieslandt, om die cost daer toe crygen in ander cloesters. Sy zyn gecoemen in Oostergoe, by Garyp, in een dorp, van oldes genoemt Sygers woldt, ende was nw desolaet ende vergangen, dat daer gheen ofte weinich huysen stonden; dat dack van die kercke lach neder gefallen in die kercke. Buyten an dese kercke mueren hebben dese susters voorsz. een clein hutte van sparren ende riedt gemaectt, daer sy metten eersten in schuilden. Daer nae, metter tyt, duer hulpe van guede luiden, hebben sy daer begonnen te timmeren, ende maectten die kercke schoen, ende cregen consent van dat gemene landt, ende confirmatie vanden bisschop van Wtrecht,

licht blijkt de opgave van pastoor Henricus in dit opzicht meer vertrouwen te verdienen dan zijn motivering voor de eigen seendstoel in Utrechtse ogen.

De lijst van kerken brengt ons op een ander aspect van de dorpen in Tietjerksteradeel. Zoals aanvankelijk in de middel-eeuwen er een trek bestond om de grote bestuurs- en rechts-eenheden op te lossen in kleinere verbanden – wij noemden al de verdeling van Oostergo in zes delen of grietenijen, vormende de twee „nyoghden” – zo vertoont in de 15e eeuw binnen de grietenijen zich de neiging tot bredere verbanden tussen de dorpen te geraken. In verschillende grietenijen of delen is er dan sprake van „trim en fiaerndelen”, combinaties die een derde of vierde-deel van het gebied omvatten. Leeuwarderadeel heeft zijn noorder-, zuider- en middentrimdeel. Naast Utingeradeel en Franekeradeel kent ook Tietjerksteraadeel sinds de 15e eeuw eveneens zijn „vierdelen”. Reeds eerder heeft men getracht de onderlinge groepering der dorpen vast te stellen. Er bestaan enkele oorkonden, welke een uitgangspunt voor een bepaalde, ogenschijnlijk juiste, redenering bieden. Andreae ¹ heeft met de nodige voorzichtigheid een opgave gedaan, waarvan Miedema ² meende een bevestiging te krijgen in het later, in de 18e eeuw, in gebruik genomen wapen van Tietjerksteradeel. De verdeling van Andreae geeft deze vier groepen:

I. Oudkerk } Oenkerk } De zgn. Giekerk } „Trije-wolden” } of „Trynwäl- } den”	II. Rijperkerk } Tietjerk } De zgn. Suawoude } „Tryngaen”
III. Garijp Bergum Hardegarijp	IV. Suameer Noordermeer Eestrum Oostermeer.

datse daer een clooster begonnen toe timmeren. Ende duer huer ootmoedige ende guede leuen hebbense alsulcke gratie by Godt ende die menschen geeregen, datse daer nae een suuerlick clooster hebben getimmert, ende noch daegelicx verbeteren. Van dese vyff susteren, die eerste daer quaemen, reisden twee weder toe Hoorn, in huer clooster, ende daer bleuen niet dan drie, van welcke die princepael was suster Catryn Hilbrants, van Boolsuert geboeren. Deze hebben metter tyt angenoemen, ende dat clooster is tot noch toe genoempt Sygerswoldt.”

¹ A. J. Andreae, Nalezing op de Nieuwe Naamlijst van Grietmannen van Jhr. Mr. H. Baerdts van Sminia, Leeuwarden 1893, blz. 138.

² A. S. Miedema, Waterschapswapens voor Friesland 1930–1935, De Nederlandsche Leeuw, 55ste Jrg., 1937, blz. 74.

Andreae was tot deze opstelling gekomen voor het eerste kwartier door de lecture van een oorkonde ¹ van 1481, waarbij de stad Leeuwarden een verbond aangaat met „Tyetzerderafiaerndeel”, waaruit blijkt, dat zeker bijeen horen: Rijperkerk-Tietjerk en Suawoude, het als tweede genoemde kwartier. Minder zeker is het als eerste genoemde kwartdeel, dat volgens Andreae schuil gaat onder de aanduiding „Trynwolden” op het jaar 1482 door Worp van Thabor ² genoemd, maar waar wij toch wel Oudkerk, Oenkerk en Giekerk onder kunnen verstaan.

Als waarschijnlijk bijeen horend neemt hij dan de vier dorpen rond het Bergumermeer: Suameer, Noordermeer, Eestrum en Oostermeer, waarbij hij als bewijsstuk aanvoert een oorkonde ³, opnieuw van 1482, waar deze vier genoemd worden bij het onderhoud van de Lyoedmersdam of Bergumerdam. Dat Andreae dan tevens voor deze groep verwijst naar een oorkonde ⁴ van 1447, is, naar wij zullen zien, misleidend.

Het laatste kwartier formeert Andreae vervolgens door optelling der dorpen van het restant en verkrijgt dan: Garijp, Bergum en Hardegarijp.

Wij menen op goede gronden een betere verdeling te kunnen voorstellen en plaatsen ons daarbij op het standpunt, dat de samenvoeging vermoedelijk het resultaat zal zijn geweest van een aftasten van mogelijkheden op basis van gemeenschappelijke belangen. Dat de geographische bepaaldheid, daarbij niet over het hoofd gezien moet worden spreekt haast wel vanzelf.

Wij moeten voor het hergroeperen van de dorpen in kwestie enkele gegevens vooropstellen. Eerst nemen wij de „negen” dorpen, die in 1420 aan Utrecht het nodige hoofdbreken hebben opgeleverd.⁵ Verder beschikken wij over een oorkonde van 1447, inhoudende een verbond van een aantal dorpen uit Tietjerksteradeel met de stad Groningen, welk stuk Andreae, ten onrechte, aanvoerde voor zijn derde „vierendeel” nl. Suameer, Noordermeer, Eestrum en Oostermeer, omdat daarin niet van vier, maar van zeven dorpen gewag wordt gemaakt. Bovendien moet dan nog opgemerkt worden, dat naast deze zeven dorpen, welke met de stad Groningen pacteerden in 1447, terzelfdertijd bij afzonderlijke akte met gelijkkluidende tekst als achtste Oostermeer

¹ Sipma, dl. II, no. 91, p. 120. Charterboek dl. I, p. 698.

² Worp van Thabor, a.w. dl. IV, p. 155.

³ Sipma, dl. II, no. 108, p. 140. Charterboek, dl. I. p. 715.

⁴ Charterboek, dl. I, p. 531.

⁵ Joosting en Muller, a.w. p. 104.

zich voegde.¹ Zowel de opgaven van 1420 als die van 1447 laten de combinatie van de „Trynwolden”: Oudkerk, Oenkerk, Giekerk, buiten beschouwing en die van 1447 ook de als zeker te boek staande van het vierendeel Rijperkerk, enz., dat in 1481 zijn heul zoekt bij Leeuwarden. De helft van de vier (I en II) is dan gevonden, omdat het geoorloofd lijkt ook de Trynwâlden, die in 1482 worden genoemd en die geographisch op elkaar zijn aangewezen, als vast gegeven te beschouwen. Onzerzijds is er dan ook geen bezwaar tegen de combinaties:

I. Oenkerk	II. Rijperkerk
Oudkerk	Tietjerk
Giekerk	Suawoude.

Bij een vroegere gelegenheid hebben wij zelf een oorkonde aan het licht gebracht ², waarin eveneens van de vier dorpen: Oostermeer, Noordermeer, Suameer en Eestrum sprake is, waarvan Andreae aannam – op grond van hun tezamen voorkomen in 1482 – dat zij één kwartier vormden. Uit dit stuk zien wij echter, dat in 1453 met het oog op een door die vier dorpen onderhouden sluis, een belasting wordt gelegd op de huizen ter plaatse, welke voor Oostermeer en Suameer geïnd wordt in Garijp en voor Eestrum en Noordermeer in Bergum. Garijp en Bergum worden aangeduid als de zetelplaats van de „Birgama Leppa riuchter” ³ ende „Ghaeripera riochter”. Gelet op de grote plaats, die het Leppaverbond speelde in geheel Oostergo en de verplichtingen, welke het convent op zich had genomen voor de afwatering van het Bergumermeer, is het niet verwonderlijk, dat Bergum een hoofdplaats vormt in het kwartier, zoals Garijp in het andere. Het derde en vierde „fiaerndeel” is hiermede gegeven. Bergum–Noordermeer en Garijp – Sigerswoude zijn ons sinds de opsomming van de negen parochies met zeven namen als Siamese tweelingen bekend, zij het dat bij Garijp dit begrip gekoppeld is aan de naam en bij Bergum aan het kerkgebouw.

¹ Charterboek, dl. I, p. 531, waar beide oorkonden staan afgedrukt.

² Drs. J. J. Spahr van der Hoek te Olterterp is blijkens een opgave in het werk „Tariëding en Oerliz”, Omschrijving en afbakening van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek door de Fryske Akademy in de Friese Wouden (Wâldrige numer 5), 1956, p. 47, dat eerst dezer dagen na het beëindigen van deze bijdrage is verschenen, tot dezelfde van Andreae afwijkende indeling gekomen. Bij nadere informatie kwam vast te staan, dat de auteur in een binnen afzienbare tijd te verschijnen studie getiteld „Enkele aspecten en principes van de staatsrechtelijke indeling van Friesland in de 14e en 15e eeuw” o.a. aan deze kwartieren in de grietenijen een breedvoerige beschouwing zal wijden.

³ M.P. van Buijtenen, De Leppa, a.w., p. 113.

Bekijken wij nu de lijst van dorpen, die in 1447 aansluiting zoeken bij Groningen, dan is ook de tweede helft „au grand complet”, omdat wij bij Bergum slechts Hardegarijp behoeven toe te voegen, hetgeen gezien zijn geographische ligging eigenlijk al sountendu is. De opgave voor de tweede helft is dan:

III. Garijp	IV. Bergum
Sigerswoude	Noordermeer
Oostermeer	Eestrum
Suameer	Hardegarijp

Vergelijken wij nu de opgaven van 1447 en 1420 dan levert 1447 precies de ene helft, en geeft 1420 haast driekwart.

1447	1420
IV. 1. Hardegarijp	IV. 1. Hardegarijp
2. Bergum	2-3. Bergum
3. Noordermeer	Noordermeer
4. Eestrum	4. Eestrum.
III. (5) (Oostermeer) ¹	III. 5. Oostermeer
6. Garijp	6-7. Garijp
7. Sigerswoude	(Sigerswoude)
8. Suameer	
	II. 8. Tietjerk
	9. Suawoude.

Wij kunnen speculaties wagen, waarom in 1420 Suameer ontbreekt in III en Rijperkerk in vierendeel II. Waarschijnlijk is dit te verklaren uit de onzekerheid, waarmede deze formaties nog te kampen hadden. Terwijl Oostermeer, dat in het toch al zeer oude, waterstaatkundig belegen orgaan van de Leppa, onder Garijp ressorteert, kennelijk in 1447 aarzelt zich in politiek opzicht bij de zeven omliggende dorpen aan te sluiten – of is het administratieve laksheid, die het alleen achteraan doet hinken op weg naar Groningen? – verklaart impliciet dit zevental zich een eenheid te weten. Immers, zij laten het stuk zegelen door de respectieve pastoors van hun dorp, daarbij mededelend: „want wij vorg. Karspele geen ghemene segel en hebben”. Mr. Cuypers ² heeft hier bij aangetekend: „Het is duidelijk, dat met „ghemene karspellude” alléén bedoeld zijn de parochianen

¹ Oostermeer levert een afzonderlijke oorkonde.

² D. J. Cuipers, p. 223.

van het wereldlijk dorp Suameer, Eestrum c.a., en dat, daar geen der dorpen een zegel had, de pastoors als getuigen hunne private zegels aan de oorkonde gehanden hebben." Hierin ligt naar ons gevoel een misverstaan van het woord „ghemene zegel". Vergelijking met andere stukken leert, dat nieuwe „delen" of dit nu grietenijen of „fiaerndelen" zijn, in de aanvang steeds sukkelden met een gebrek aan eigen zegel. Zo leert een akte ¹ uit 1313 (1343?), waarin voor het eerst de latere grietenij Opsterland onder de naam van „Superhaudmar" voorkomt, dat wij men zelf geen eigen zegel nog heeft, dat van een andere corporatie leent. Omdat de splitsing nog niet definitief was, had men geen gemeenschappelijk zegel. Behartenswaardig misschien nog om op te merken is, dat in 1447 „Ansko Rikerssma" op Hiddingerijp voor zijn dorp optreedt en niet het dorp zelf. Kennelijk is hij de hoofdeling en machtige dorpheer in Hardegarijp. Hardegarijp met de zeven overige dorpen – als wij het wat trage of aarzelende Oostermeer maar meetellen – vormen precies de helft van de bestaande of latere „fiaerndelen". Nu zien wij een enkele maal in de grietenijen in plaats van één grietman er twee optreden. Juist in de 15e eeuw constateert men het optreden in sommige grietenijen van twee grietmannen. Zo in Wymbritseradeel en in Wonseradeel in 1426 en ook in Leeuwarderadeel, welk verschijnsel eerder al met de neiging tot drie- en vierdelen in verband is gebracht.² Ligt het nu niet voor de hand in de akte van 1447 al de halve grietenij Tietjerksteradeel te herkennen, welke in 1420 kerkelijk zich reeds presenteert, waarbij de „Trynwâlden" dus kennelijk uitgeschakeld zijn. En dit te meer als wij precies drie jaar na het verbond met Groningen van 1447, mede door „Ansko Rikerssma" van Hardegarijp getekend, namelijk „Ameka Rickwardsma" met zijn collega ³ Hidzar Hornada als gelijktijdig grietman in Tietjerksteradeel in 1450 ten tonele zien verschijnen? Van 1450 naar 1482 – als Rijperkerk, Tietjerk en Suawoude (II) gemene zaak maken met Leeuwarden – van halfdeel naar „fiaerndeel" is geen grote stap in het tot atomiseren en slijten geneigde Friesland van de 15e eeuw met zijn Schieringers en Vetkopers.

¹ Sed quia nos stallingi de Superhaudmar predicti speciali sigillo non utimur sigillo universitatis iudicum de Bornae ad presens sumus contenti. Rijksarchief, Leeuwarden. Dekema-archief.

² A. L. Heerma van Voss, Gedenkboek, p. 22.

³ Sipma, dl. I, no. 113, p. 70. Wij Ameka Rickwardsma ende Hidzar Hornada bykanda gretmaen in Thietzerckera dele ende use mede riuchteren dwaet kund ende oppenbeer myt desse epenna brefwe etc.

Er is dus gevaar, dat deze niet geheel correcte zienswijze verder ingang zou kunnen vinden. Eveneens behoren wij ons de vraag te stellen of het nu wel zo zeker is, dat plotseling aan het einde van de 17e eeuw, de „fiaerndelen”, welke voorzover ons bekend, eigenlijk alleen in de 15e eeuw van belang zijn, zo tot de verbeelding hebben gesproken. Als vermoeden opperen wij de mogelijkheid, zulks mede onder invloed van Miedema's uitroep: „het sluit te mooi om niet waar te zijn”, dat het een antiquarische teruggreep is van het eind van de 17e eeuw naar een vroeger bestaand hebbend zegel of een samensmelting van de eigen wapens der vier kwartieren toen deze in vigeur waren. Temidden van alle 15e eeuwse ontwikkelingen tussen de dorpen bleef in zekere zin Bergum op kerkelijk gebied zijn middelpuntzoekende kracht behouden, al zijn er na het wisselen van de 15e eeuw naar de 16e eeuw moeilijke tijden op komst vol oorlogsgeweld en krijgstumult, dat niet aan Bergum, strategisch uitstekend gelegen, zal voorbijgaan.

Verhouding parochie en klooster

Mocht in 1420 het consistorie of de seendstoel aan Bergum onthouden blijven, de 16e eeuw brengt in dit opzicht de overwinning. Van de officiële oprichting of goedkeuring is ons niets bewaard gebleven, maar voor het eerst is er sprake van in 1506, als Heer Albert pastoor van Lekkum, als deken van de Bergumer seendstoel te boek staat ¹. Bevreemdend is, dat deze functionaris niet alleen niet in Bergum woont, maar zelfs van onder de rook van Leeuwarden moet komen. Dat reeds van oudsher dit ambt rondging onder de pastoors van het dekanaat, is bekend, terwijl wij dit optreden van Heer Albertus zullen moeten wijten aan de geringe lust, die er blijkens latere berichten bestond, om zich voor deze taak te laten vinden. Later zetelt een deken van Bergumer seendstoel weer dicht bij huis, nl. Heer Joute Wyertsz, pastoor in Suawoude voor wie in 1544 Dirck Gerrys zich borg stelt:² „van dat bij Keyserlycke Majesteyts ondersaeten in 't exerceren van zijne commissie vande dekene van Bergum ende Tietsercke nyet en sal exactioneren.” Van de hoogheid van het officie, bron van winstbejag geworden, is intussen de glans verdwenen.

¹ A. J. Andreae, Bijdrage tot de Burgerlijke en Kerkelijke indeeling van Friesland, De Vrije Fries, dl. XIV, p. 322.

² Unio Beneficiorum, Rijksarchief in Friesland, Hof .W. Inv. Berns.

De berichten, welke wij over de laatste eeuw van het bestaan van Bergumerconvent inwinnen, zijn haast alle in mineur gesteld. De ligging aan de heirweg en op een knooppunt maakte te midden van alle strijdende groeperingen Bergum's positie niet gemakkelijk.

In 1569 legt de prior van het convent een verklaring af waarin onder andere over de ligging staat geschreven: „Aengermerct mede dat daer soe veele Conincklycke Majesteits officieren, edelluyden ende den reijsenden man angelegen is, liggende principalycken op die heere passagien ende wech nae Groeningerlandt ende nae 't Sticht”.¹ Met dit laatste wordt vermoedelijk bedoeld, dat de weg van Groningen naar Utrecht liep over Bergum naar Harlingen of Lemmer, waar men te scheep kon gaan. Zo vermeldde een auteur² onlangs, dat een boodschapper, die uit het Groningse Roden naar Antwerpen wordt gezonden in het midden der 16e eeuw 's morgens vroeg te paard over de heide trekt richting Drachten, vanwaar hij via het water Harlingen bereikte voor de nachtboot op Amsterdam.

Wanneer dan in 1498 een grote brand woedt in Bergumerklooster, kunnen wij wel veronderstellen, hier met de „joyeuse entrée” van de Saksische krijgsknechten te maken te hebben.³ Positiever luidt een bericht van 14 juni 1501, dat de Saksische Stadhouder met zijn gezin in het convent is aangekomen en verschillende kloosterlingen daaruit de wijk genomen hebben, waardoor verval van de kloostertucht wordt gevreesd.⁴ Het blijft steeds moeilijk na te gaan bij klachten over verval van kloostertucht in hoeverre wij met grove misdrijven te doen hebben. Immers de visitatoren van boven af in de orden aangesteld, zijn geneigd in dit opzicht een hoge norm aan te leggen, zeker in de congregatie van Windesheim, die tot in de 16e eeuw haar regelbeleving vrij streng wist te doen handhaven.⁵ Welke precies de „mannicherhande swaar excessen” waren, die de visitatoren van het Bergumer convent een verzoekschrift aan de Stadhouder

¹ Collectie Gabbema. 58/5. Rijksarchief in Friesland.

² M. Hartgerink-Koomans, Handelsbetrekkingen en spoorwegverbindingen in de eerste helft der 19e eeuw, Economisch-Historisch Jaarboek, dl. XXVI, 's-Gravenhage, 1956, p. 2.

³ J. G. R. Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed, dl. III, Utrecht, 1880, p. 131.

⁴ J. C. Singels, Inventaris van het Oud-archief van Leeuwarden, Leeuwarden 1893, no 110, p. 78.

⁵ R. R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie, Utrecht, 1954, passim.

deden richten om in 1508 de pastoor Johannes van der Elburch gevangen te willen nemen, komt niet uit de doeken.¹ Simon, de prior van Amsterdam en Henricus prior van Oudenaerden, optredend als visitatoren van Bergum, zetten de pastoor niet alleen af, maar eisen ook, behalve tegen de pastoor van Bergum, die „rebel” is, maatregelen tegen Take Kennema en anderen van de gemeente Bergum, die met hem samenspannen. Toevallig weten ² wij uit een akte uit 1506, waarin een fundatie voor het lezen van Missen, geschied in 1504 door een echtpaar uit Bergum, wordt bevestigd, dat Taco Kennema „hovelinck thoe Bergum” is. Als medebezegelaar wordt genoemd Heer Johannes „persoener op Herdegarij” Of deze Heer Johannes met de latere pastoor van Bergum identiek is, blijft een vraagteken.

Wat in deze akte met zoveel woorden naar voren komt en waarvan wij steeds zonder verder bewijs zijn uitgegaan is het feit, dat de kerk ³ van het dorp Bergum wordt bediend door een van de Reguliere Kanunniken van de orde van Sint Augustinus. Van wanneer deze band tussen klooster en geïncorporeerde kerk dagtekent, valt niet meer na te gaan. Zien wij echter, dat eenzelfde band tussen Tietjerk en het klooster van Bergum al vóór 1457 bestond, in welk jaar deze band geslaakt werd, dan mogen wij veronderstellen, dat de kerk van Bergum zelf in die tijd ook reeds met het klooster verbonden is geweest.

Het kan de moeite lonen om inzicht te verkrijgen in de afhankelijkheid van zulk een geïncorporeerde kloosterkerk – ook ten aanzien van de onderhoudsplicht – een vergelijking te maken tussen de positie van de kerk van Tietjerk in 1457 en die van Bergum zoals die opnieuw in 1529 werd opgesteld, waarover later. Op 23 juni van het jaar 1457 valt een uitspraak ⁴ van scheidsrechters tussen de kerkvoogden en dorpelingen van Tietjerk en klooster Bergum na een twist over de verplichtingen wederzijds betreffende koster en pastoor. Daaruit blijkt, dat tot aan de uitspraak de inwoners van het dorp uit de klooster-

¹ Kloosterstukken van Bergum. Afd.: Verschillende kloosters 45*. Rijksarchief in Friesland.

² Uit dezelfde collectie als voorgaand stuk.

³ Wanneer wij spreken van „de kerk van het dorp”, dan kan er enige twijfel zijn. Cuipers heeft gezegd, dat er in Bergum een tweede kerk was, zonder aan te geven waaruit dit bleek. Misschien wist hij van het onderscheid, dat bij de misfundatie in 1508 werd gemaakt nl., dat de Missen gelezen moesten worden in de wereldlijke kerk. Vermoedelijk slaat dit slechts op de mogelijkheid het koor af te sluiten, zodat aan de zijkanten of in de zijbeuken voor de parochianen de diensten werden verricht.

⁴ Sipma, dl. I, no. 148, p. 93.

lingen van Bergum een pastoor kozen. Wanneer de residerende pastoor Johannes gestorven zal zijn of afstand zou doen, moest Bergum 7 postulaat gulden geven om te zorgen, dat er een „alterfestingha” is, d.w.z. een finantiële basis, zodat steeds een priester beroepen zou kunnen worden. Tietjerk zou niet meer een keuze hebben uit de kloosterlingen van Bergum voor het beroepen van een pastoor. Twee postulaat gulden moest Bergum betalen aan de patroon (lees kerkvoogdij) van het dorp Tietjerk en ieder jaar een halve schuif turf geven, waarmede alle aanspraken wegens priester, „alterfestingha” en koster van de kant van Tietjerk waren afgekocht, terwijl Bergum in het vervolg in Tietjerk een aantal goederen vrij zou bezitten.

Deze reorganisatie houdt waarschijnlijk verband met de verandering, welke was ingetreden in Bergum ¹, dat omstreeks 1450 onder invloed was gekomen van de congregatie van Windesheim. Het klooster Bergum volgde hier het voorbeeld van Ludingakerk, waarmede het, zoals reeds gezegd, op het nauwst verbonden is geweest. Ter voorkoming van misverstanden, welke gemakkelijk kunnen ontstaan in de doolhof van het middeleeuwse kloosterleven, is het goed de plaats van de Reguliere Kanunniken van Sint Augustinus summier even aan te geven. Afgaande op twee verschillende kloosterlijstjes nl. één van vermoedelijk 1326 en één uit de 16e eeuw, schrijft Muller ²: Sint Nicolaas-proosdij . . ., eerst van Augustijnen, later van Regulieren. Doch hij slaat hiermede de plank mis. Augustinus heeft evenmin als Benedictus een „orde” gesticht zoals in de 13e eeuw Franciscus b.v. deed. Benedictus had een regel geschreven voor het klooster Monte Cassino, welke later door vele andere kloosters werd overgenomen. Augustinus verzamelde tijdens zijn leven op verschillende tijdstippen mannen en vrouwen om zich heen, die een gezamenlijk aan studie en overweging gewijd leven leidden. Voor die verschillende kloosters schreef hij een regel.³ Dat deze regel na zijn dood als regel zou blijven voortbestaan heeft Augustinus bedoeld noch zich voorgesteld. Hetgeen weer niet verhinderde, dat, na een aantal vergeefse pogingen sinds de 8e eeuw ondernomen om een gemeenschappelijk gaan leven van dienstdoende priesters te bevorderen – zo schreef o.a. Chrodegang van Metz

¹ Acquoy, a.w. dl. III, p. 131.

² S. Muller Hzn., *De indeeling van het Bisdom*, dl. II, blz. 531.

³ M. Verheyen, O.E.S.A., *Herenking van het zevende eeuwfeest der Magna Unio 1256-1956*, Culemborg, 1956, pro manuscripto.

een regel voor de kanunniken – plotseling in de 11e eeuw de „regel” van Augustinus, alleen uit de literatuur dan nog bekend, weer herontdekt wordt en beleefd gaat worden. In tegenstelling tot de vroeger ondernomen concentratie van gelijkgezinden, gaat de 11e-eeuwse hervorming uit van het beginsel, dat in het klooster van Augustinus geleefd werd zonder persoonlijk bezit.

Onder invloed van de grote hervormingsbeweging van Gregorius VII zag Frankrijk een herstel van het gemeenschappelijke leven zonder persoonlijk bezit onder de kanunniken ontstaan, zodat omstreeks 1100 de „regula Augustini” algemeen was verbreid als norm voor de „Reguliere Kanunniken” of „Augustijner Koorheren”. Men moet zich daarbij echter niet aanstonds een „kloosterorde” voorstellen. De groepen kanunniken staan aanvankelijk los naast elkaar, al duurt het niet lang, of deze losse groepen gaan zich tot verschillende congregaties formeren en ontstaan er werkelijk kloosters. Nolet karakteriseert hun positie aldus: „Zij waren geen monniken, zodat bij hen niet de canonieke bezwaren golden tegen het uitoefenen van parochiale zielzorg door monniken. Door hun verschijnen begon de verbinding van de kloosterlijke staat met de priesterlijke staat normaal te worden.”¹

Hoe snel de regel van Augustinus opgang maakte blijkt, wanneer het vierde concilie van Lateranen in 1215 verbiedt nieuwe orden te stichten. Slechts wie de regel van Benedictus of Augustinus volgt heeft kans van slagen. De Dominicanen-in-oprichting accepteren dan ook de regel van Augustinus een later eveneens de Praemonstratensers. Een andere Augustijnse beweging, die wij goed van de Reguliere Kanunniken van Augustinus moeten onderscheiden, is die van de Augustijner Eremieten. Deze kennen vooral thans nog een ruime verbreiding. In 1256 zijn een aantal Eremietenconcentraties van diverse naam en pluimage samengevoegd door de Bulle „Magna Unio” van paus Alexander IV. Slechts de volgelingen van Franciscus, de troubadour van Assisië, wisten de Lateraanse besluiten inhoudende, dat het stichten van nieuwe orden verboden was, te ontgaan en verkregen een nieuwe regel, dus niet die van Benedictus of Augustinus. De meeste kloosters, welke men in Friesland aantreft in de middeleeuwen gaan terug op de twee genoemde regels. Cisterciensers of Schieremonniken, en Benedictijnen op die van Benedictus, de

¹ W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 407.

Reguliere Kanunniken, Premonstratensers of Witheren, Dominicanen en Kruisbroeders op die van Augustinus.

Naast de Franse stroming, die vele Reguliere Kanunniken in West Europa omvatten sinds de 11e eeuw, is er een pauselijk-Romeinse stroming, die in Oostenrijk en Beieren vaste voet kreeg. Rolduc – en daarmee de Friese kloosters van o.a. Ludingakerk, Bergum, en Haske – werd op deze tak geënt, tot ze in de 15e eeuw overgingen naar de congregatie van Windesheim. Was Rolduc in eerste instantie meer monachaal dan canonicaal gericht, waarop de abtstitel wijst, in tegenstelling tot de „proost”, die bij andere Reguliere Kanunniken aan het hoofd stond, zo had ook Ludingakerk zijn abten. Voor Bergum is dit onzeker, ofschoon soms die titel bij schrijvers als Schotanus wordt genoemd. In een latere periode van de 15e eeuw als de invloed van Rolduc op de Friese kloosters wordt terug gedrongen en de congregatie van Windesheim haar hervormingsgreep op vele kloosters richt, – de Friese niet uitgezonderd, – verdwijnen abtstitels, want de titulatuur vertoont dan sterk de neiging tot dalen. Proosdij, waarmee wij Bergum ook wel aangeduid vinden, moet ten slotte nog wijken voor priorij, zoals de witte dracht moet wijken voor de zwarte, toen Windesheim zijn intrede deed in Friesland.

Willen wij ons een beeld vormen omtrent het verloop der geschiedenis van Bergums St. Nicolaasconvent, waarover wij voor de middeleeuwen pover zijn ingelicht, dan moeten wij tot vaststelling van de grote lijn letten op wat het moederklooster Ludingakerk te zien geeft.

Nadat omstreeks 1157 uit Rolduc de eerste kanunniken gekomen zullen zijn, wordt blijkens een oorkonde uit 1168 het conventsleven in Ludingakerk in de vereiste vorm geregeld.¹ De bisschop van Utrecht, Godefridus, komt in dat jaar met twee abten, waaronder die van de Utrechtse St. Paulusabdij van de Benedictijnen, naar Ludingakerk om de eerste abtskeuze n.l. die van Wigbold te presideren. Bovendien wordt opnieuw – en nu in plechtige vorm – de kerk overgedragen in bijzijn van enkelen uit het geslacht „Ludigma” en de kerkvoogden.² Ludingakerk is dus een van de kerken, zoals een aantal andere, o.a.

¹ Charterboek, dl. I, p. 80.

² Proinde astantibus illis, qui advocati dicebantur Ecclesiae, et nonnullis ex parentela Ludigmannorum, qui praesentes, sicut jam pridem fecerant, fuerant, ita nobis intuentibus memoratam Ecclesiam a propria possessione Deoque libera donatione emancipabant. Charterboek, dl. I, p. 80.

Tietjerk die genoemd zijn naar de stichters. Zo dus kennelijk ook heette naar de „Ludigmanni” een oude capella, misschien een kerk, oorspronkelijk in handen van deze familie. Het feit, dat er kerkvoogden zijn, zou erop kunnen wijzen, dat de zeggingsmacht in zijn geheel niet meer in hun handen was. Op dezelfde manier kunnen wij ons voorstellen, dat eenmaal Bergums dorpskerk uit handen van de collectieve landbouwers overging aan het convent.

De invloed, welke in de 13e eeuw Ludingaklooster verkreeg, kunnen wij aflezen uit het groot aantal kerken in wijde omtrek, waarvan zij de bediening had en zelfs in 1319 van de aartsdiaken van Sint Jan de institutiebevoegdheid verwierf ¹, nl. die van de eilanden Texel en Vlieland en van de parochies Minnersga, Schalsum, Midlum, Ludingakerk zelve, Achlum, Hitsum, Engelum, Hennaert, en Lollum. Of klooster Bergum nog meer parochies bediend dan Tietjerk en Bergum, kunnen wij niet nagaan.

Op deze voorspoed in de 14e eeuw is verval gevolgd in de 15e eeuw. Het blijft moeilijk de omvang van de rond 1420 zich afspelende inzinking te bepalen. Lezen wij het relaas bij Acquoy, gezien door de bril van de Windeheimse hervormer, Johan Busch, in zijn: „De reformatione monasteriorum”, dan moet het er Spaans aan zijn toegegaan in Ludingakerk. Op een klein aantal priesters waren er zeker 30 à 50 conversen of lekebroeders aan de abdij verbonden. Wel liepen zij in religieuze kleding met witte kappen en scapulieren, waren gewapend, maakten gemene zaak met de conversen van de Cisterciensers en bleken, toen het tot een onderzoek kwam, nooit van een regel van Augustinus gehoord te hebben. Het relaas wordt gecompleteerd met de mededeling: „Nog meer: zij leefden in onverholen ontucht; elk hunner had zijn bijzit. Hoe de zaak zoo lang voor den Bisschop verborgen bleef, mag in onzen tijd van openbaarheid een raadsel heeten, maar het duurde vele jaren, eer men er te Utrecht iets van bemerkte. In 1428 evenwel werd het Frederik van Blankenheim aangebracht. Hij liet er door afgevaardigden onderzoek naar doen, en bevond dat alles was, gelijk men gezegd had. Wijl deze zoogenaamde Augustijner-regulieren nooit eenige gelofte hadden afgelegd en dus eigenlijk gene regulieren waren, gaf hij

¹ S. Muller Hzn., De indeeling, dl. II, p. 559. Of dit jaartal juist is, betwijfel ik, Colmjon geeft het stuk op het jaar 1319, maar volgens de abtenlijst van Ludingakerk is Sicco, aan wie dit privilege geschonken wordt, de 19e abt, en regeert omstreeks 1338. Zijn voorganger sterft in 1335 en hij zelf in 1340.

² Acquoy, a.w. dl. I, p. 295.

hun volkomen vrijheid, het kloostergewaad uit te trekken, met hunne bijzitten te trouwen en in de wereld te gaan leven.”

Hoe voorzichtig men moet zijn met de beoordeling van zulke uitlatingen en beschrijvingen, komt naar voren nu wij dit verhaal voor een deel aan de bronnen kunnen toetsen, om te bevroeden, dat de berichten nogal tendentieus worden geïnterpreteerd. Gelijk bekend is bereikte de overal in de 14e eeuw begonen stroming tot strenger regelbeleving van de kloosterorden in het einde van die eeuw en in het begin van de 15e eeuw ons land. Normaal verschijnsel is dan ook, dat wij onder de oorkonden van het bisdom Utrecht een gehele serie vinden, gewijd aan het tuchtherstel in Ludingakerk. De man, die als hervormer naar voren komt is Hoytatus, proost van het Regulieren convent in Anjum in Menaldumadeel. Bisschop Frederik van Blankenheim is de autoriteit in Utrecht, die de reformatie van het klooster stimuleert. De acht oorkonden¹, welke bewaard bleven, houden in, dat krachtens overeenkomst te Ludingakerk in plaats van een door de bisschop te bevestigen abt voortaan een door het klooster afzetbaar „prior”² gekozen zal worden. De bisschop verkrijgt bovendien als tegenprestatie het bevestigingsrecht van de „proosten” van Bergum en Haske, het patroonaatrecht over de kerken van Monnikendam en twee op Texel. De kloosterhervorming komt verder nog te staan op een bedrag van 70 goudgulden aan de bisschop te betalen en het verlies van het recht van zielzorg in Ludingakerk zelf, terwijl de administrator Hoytatus zich verbindt Ludingakerk te incorporeren bij de congregatie van Windesheim. Bepaald onvoordelig voor de Utrechtse bisschop is, dunkt ons, deze transactie niet. Opmerkelijk is, dat deze gebeurtenissen volgens de Windesheimse bronnen in 1428 spelen, doch dat dit jaartal slechts slaat op de werkelijke incorporatie, want de feiten spelen zich af omstreeks 1423, het laatste levensjaar van bisschop Frederik van Blankenheim. Zonder verzet is blijkbaar de hervorming van Ludingakerk en in haar gevolg die van Bergum niet tot stand gekomen.

De misstanden hebben van binnenuit ook reeds bestrijding ondervonden, zoals manifest wordt uit de brief van de abt van Ludingakerke³ aan Jan van Beyeren, de Hollandse graaf, die dan

¹ S. Muller. Fzn. Registers van het archief der bisschoppen van Utrecht, dl. II, nos. 2347-2354.

² Over de strijd om de titels abt, proost en prior, zie Acquoy, dl. I, 299.

³ Charterboek, I, blz. 433.

in 1421 juist in Friesland even een voet aan de grond heeft. De abt, die zegt ziek te zijn en daardoor niet persoonlijk zich tot de graaf kan wenden, verhaalt, hoe Focko Wking en zijn trawanten hebben geroofd en gebrandschat in zijn klooster, daardoor een schade berokkenend van 8000 kronen. Uit Ludingakerk en ook uit Achlum, het vrouwenklooster „de ock under unser byschermynge, und van unser orden zyn”, lopen een aantal kloosterlingen weg en deze apostaten maken gemene zaak met de aanvallers. De schrijver van het stuk is abt Ordachus volgens de kloosterkroniek – H. Odze leest het Charterboek –, die in dat jaar 1421 ook is gestorven in het harnas strijdend tegen zijn apostaten.

Wij beschikken ook nog over twee oorkonden¹ van bisschop Frederik van Blankenheim, waarin hij omstreeks 1423 verklaart, dat Segrippus de Deerse gerechtigd was een huwelijk aan te gaan, daar hij zich tijdens zijn langdurig verblijf in Ludingakerk niet in de orde heeft doen opnemen. Ongeveer hetzelfde wordt geoorkund over Yvo de Deersum. De aanhef van het stuk zegt, dat het is uitgevaardigd „om de lasteraars tot zwijgen te brengen”.

Hier worden de aantijgingen van ontucht tot hun ware proporties teruggebracht. Er is in de tijd van Schieringers en Vetkopers in alle kloosters een troep „conversen”, die het staande leger voor de kloosters uitmaakt. Deze woeste hoop draagt een kloosterkleed als wapenrok en herkenningsteken. Ten onrechte rekenden sommige kloosteroversten deze lieden nog tot de religieuze bevolking van het convent en roepen terecht hervormingsgezinden van de richting Windesheim ach en wee over zulk soort monniken. In Utrecht schuift men ze gewoon aan de kant, geheel in overeenstemming met de feitelijke toestand.

Het duurde echter nog tot 1429 voor dat Windesheim vaste voet had in Ludingakerk en eerst in 1450 wordt Bergum gerekend tot de congregatie te behoren. Prijst de kroniekschrijver Hoytatus in de abtenlijst als een vroom man, minder goede woorden heeft hij voor de 29ste en laatste abt van Ludingakerk, Theodoricus Stempel, die zwaar nadeel bracht aan zijn abdij, hetgeen vermoedelijk wil zeggen in Windesheimse taal, dat hij het laatste bolwerk van verzet was.²

¹ S. Muller Fzn., Regesten nos. 1548 en 1549.

² Hoytetus. Iste devotus vir electus intravit domum canonicorum regularium prope Haerlem anno domini M CCCC° XXV investitus in festo Visitationis Marie. Theodoricus Stempel post Hoytetum postulatus in grave dampnum monasterii qui fuit XXIX abbas et ultimus. Nam anno domini M CCCC XXVIIJ in festo sancti Potenciane missi sunt fratres ex Windezim pro reformacione.

De parallel tussen Ludingakerk en Bergum vertoont nog een ander facet. Zo goed als Ludingakerk een dubbelklooster was, d.w.z. één voor de mannen en op korte afstand in Achlum één voor vrouwen, zo was het ook in Bergum gesteld. Waar dit convent voor de reguliere kanonikessen heeft gelegen valt niet te zeggen. Wanneer wij het echter voor het eerst ontmoeten in de geschiedenis, omstreeks 1399, dan deelt het denkkelijk in de crisis, waaraan Ludingakerk met Achlum leed. Of hebben wij alleen maar politiek te distilleren uit een stuk van Albrecht van Beieren?: „Dat nonnenclooster in Bergum van sinte Augustinus oorden gesteld onder 't convente van predicaeren te Leeuwarden, om daer een pater te moeten nemen, die hare regieren zal in geestelycken ende waerlyck eeuwelycken”.¹

Gelukkig zijn wij nu ingelicht over een Dominicaanse infiltratie in Bergum, klaarblijkelijk tot stand gekomen als beloning voor de gezeggelijkheid de graaf van Holland betoond. Immers, hadden wij dit getuigenis niet over het Dominicaanse bewind in het kanonikessenklooster, wij zouden slecht raad geweten hebben met het feit, dat in 1412 plotseling met pauselijke machtiging een Dominicaan, Nicolaas Heerkini, als proost in het mannenconvent van Sint Nicolaas in Bergum verschijnt.² De pauselijke bulle, waarin de dispensatie voor de overgang van de ene naar de andere orde wordt verleend – iets, dat wij in deze jaren in ook andere Friese kloosters zien gebeuren –, deelt mee, dat de nieuwe proost bij de Dominicanen professor was. Tevens komen wij te weten, dat het ambt vrij was gekomen door de vrijwillige afstand van Hoytatus, in wie wij wel de latere administrator van Anjum en Ludingakerk hebben te erkennen, die in 1425 naar Haarlem verhuisde.

Samenvattend krijgen wij het volgende beeld van het klooster Bergum. Een vermoedelijk eerst door abten, later door proosten en na de overgang tot de congregatie van Windesheim door priors bestuurd dubbelklooster, dat tot 1457 de kerk van Tietjerk en tot 1580 die van Bergum bediende, waar naast bloei ook veel interne moeilijkheden zijn geweest.

Bergums kerk in de 16e eeuw

Zoals de komst van de Windesheimse hervormingsbeweging in Ludingakerk gepaard ging met afstand van de patronaatsrechten

¹ R. K. Driessen, Monumenta Groningana, dl. IV, Groningen, 1830, blz. 846.

² H. Reimers, Friesische Papsturkunden, Leeuwarden, 1908, blz. 28.

op verschillende kerken, zo moet denkkelijk de afstand van de bediening van Tietjerks kerk in 1457 wel als een forse ingreep van die nieuwe koers verstaan worden.

Voor Bergum moeten wij tot 1529 wachten eer wij iets vernemen over de kerkrestauratie, welke dan aan de orde is. Hetgeen niet wil zeggen, dat er tussentijds niet aan opgelapt zal zijn na de bezettingen en vernielingen door krijgsvolk in 1516 en 1521, welke ons bekend zijn, ongerekend nog de andere, welke ongememoreerd bleven. Waaruit precies de herstellingen hebben bestaan is aan het kerkgebouw moeilijk meer af te lezen, al zijn er sporen van het zuidpoortje wellicht aan te wijzen, waarover in de overeenkomst gesproken wordt.

Er is onenigheid ontstaan tussen klooster en parochie in Bergum over het onderhoud van de kerk, maar in tegenstelling tot wat in 1457 met Tietjerk gebeurde, wordt de band niet verbroken tussen klooster en parochie, maar worden rechten en verplichtingen nog eens op papier gezet. Het geschil wordt bijgelegd in 1529 door de Raden in het Hof van Friesland ¹, Ridder Kempo van Martena en Maarten van Naarden, in een uitspraak, omvattend 8 punten, waarbij tevens blijkt, dat men in Bergum juist in een verbouwing van de kerk zat.

Achtereenvolgens wordt vastgesteld, dat de burens van Bergum telkens bij een vacature van de pastorie een pater – niet de prior zijnde – uit het klooster mogen kiezen. De prior zal hen bij hun keuze voorlichten, maar daaraan gebonden zullen zij niet zijn. Ook moet de prior voor een koster zorgen. Wanneer er gebouwd wordt aan de kerk, moet het convent aan de arbeiders twee „sittende” maaltijden verstrekken à raison van 1½ stuiver Brabants. „Wolverstaende”, zegt het accoord nog, „dat sij luden sullen gehouden weesen haer bier, indien zij eenich drincken buiten tijden daarenbooven te betalen, behoudelijck indien die gemeenbeuren wat laten timmeren tussen dit (deze datum is niet bekend, alleen het jaar) ende Exaltationis Crucis (14 sept.) naestcomende, soe sullen de conventsluyden hem de cost geeven daegs voor een blanck”. Tevens wordt bepaald, dat bij de zuiderpoort pastoor en koster een eigen uitgang met sleutel zullen hebben voor zich alleen om bij nacht en ontij snel te kunnen ageren. Daarom moet de koster daar ook wonen. De „lycweg” ten oosten om het klooster zal door de bewoners ervan onderhouden moeten worden. Het klooster zal niet verplicht zijn voor

¹ Sminia-archief no 405 (Fries Genootschap te Leeuwarden).

de buren een bolle (stier) te houden, maar als zij er een houden, dan zullen de buren hem mede mogen gebruiken. Een vroege coöperatie-stier dus! Het klooster zal 350 schapen mogen houden op de Leijen bij Noordermeer en zoveel ooiën als men wil rond het klooster, die na het feest van Bonifatius (5 juni) overal zullen mogen weiden.

De buren moeten de offergetijden op hun beurt uitkeren aan de pastoor en de koster van brood voorzien. Tenslotte wordt bepaald, dat het convent aan de pastoor – mits hij een matig gebruiker is – brood, boter en bier op zijn kamer zal verstrekken. („als hij dat niet al te excessivelicken en maect.¹) Alles tezamen een ware koehandel. De twisten waren hiermede, voorzover wij kunnen nagaan, uit de wereld, tot zij weer aan het licht kwamen, toen na de entrée van de Hervorming de Staten van Friesland de rol van het klooster hadden overgenomen.

Vooraleer het zover zou komen, vond eerst in Bergums klooster een ingrijpende verandering plaats, welke aan de door de kloosterlingen bediende kerk niet zonder meer is voorbijgegaan. Reeds lang, een paar eeuwen zelfs, hebben er in Rome plannen bestaan om te geraken tot een ingrijpende verandering van de deels uit de vroege middeleeuwen daterende indeling van de bisdommen in noord-west-Europa. Van een bruikbare situatie, waarbij voor de bisdommen zoal niet een staatkundige grens kon worden gevonden om mee samen te vallen, dan toch een taalgrens werd geobserveerd, was nergens sprake. Men denke slechts aan de bisdomsgrens door of bij het Bergumermeer. De verwerkelijking van de verschillende plannen kwam vooral op één punt steeds vast te lopen: het vinden van de inkomsten, benodigd tot onderhoud van een bisschop, een kathedraal en zijn raad van kapittelheren.¹ Enkele vernuftelingen in de lagen van de kerkelijke adviseurs meenden een even gemakkelijke als eenvoudige weg te kunnen uitstippelen. Voor het Noorden zijn het met name Lethmate, Sonnius en Lindanus geweest, die als exponenten van deze groep, zoals Granvelle in het zuiden, de idee hebben gesuggereerd, dat tot vinding van de benodigde inkomsten een paar overtollige, rijke klooster de „dos” of bruidschat voor die nieuwe bisdommen zouden kunnen opbrengen door ze op te heffen. Onderdeel van dit plan de campagne was dan een voort-

¹ M. Dierickx, De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559–1570, Antwerpen–Utrecht, 1950. L. J. Rogier, Geschiedenis van het Katholiciësm in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw, I, Amsterdam, 1945. R. R. Post, a.w.

durend hameren op het teveel aan kloosters in deze streken, hun rijkdom in grond en goederen, welke slechts diende tot onderhoud van een gering getal kloosterlingen, die er nog niet eens steeds een verantwoord gebruik van maakten. Hierbij deed zich de nogal merkwaardige situatie voor, dat de argumenten door deze kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders gehanteerd, parallel lopen met die van de aanhangers van de groeiende Reformatie, maar dat andersom – en dan weer op verschillende gronden – de tot de Reformatie geneigde overheidsinstanties met „bon ton” Katholieken zich heftig verzetten tegen de opheffing van deze kloosters.

Ook Bergum stond reeds lang op de nominatie. Precies dezelfde tactiek als bij de kloosterhervormingen omstreeks 1420 vinden wij toegepast. De pauselijke visitatoren geven op van grote gebreken en erge misstanden. Dronkenschap, luiheid, ontucht en wanbeheer van de goederen wordt de bewoners van het Bergumer convent ten laste gelegd. De bedoeling van een rapport van de hand van Lindanus ¹ is de misstanden in de kloosters; voorbestemd te dienen tot bron van inkomsten voor het nieuwe bisdom, zo zwart te tekenen en het economisch te behalen voordeel dusdanig op te schroeven, dat Bergum, Achlum en Haskerconvent begerenswaardige objecten worden voor de pauselijke curie. De inkomsten van Bergum schat hij op 4000 daalders en met een kenner van dit gebied zelfs op 6000 goudgulden. „Dan zwijg ik nog van de rijkdom, die de verving van de veenlanden onder Bergum oplevert”. Maar bij al die rijkdom zijn de kloosterlingen ongastvrij terwijl er hongersnood heerst, voeren zij de paarden met graan en laten de armen gebrek lijden. Aan Lindanus en zijn metgezel zetten zij tijdens de visitatie beschimmeld brood voor. De suggestie die hierin besloten ligt is: hef deze onnutte instellingen ten spoedigste op.

Natuurlijk wil een twijfel aan de ernst van deze beschuldigingen niet inhouden, dat nu alles pais en vree was in Bergum. Er was onderbezetting in Bergum, en de relatieve rijkdom heeft aan de beleving van de regel zeker afbreuk gedaan. De opvattingen over het ongehuwd zijn van de priesters waren in Friesland bij velen veranderd, en men zag in het aangaan van een huwelijksbelofte in verschillende streken geen overwegend bezwaar. Wat de reguliere kanunniken betreft, dient voorts te worden vastgesteld, dat onder invloed van Windesheim het verval er door de bank

¹ A. Hensen, De toestand van sommige Friesche kloosters in de tweede helft der zestiende eeuw, Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, dl 52, Utrecht 1926, p. 214.

nogal meeviel, naar Post ¹ heeft aangetoond. In de mate, waarin het rapport van Lindanus overbiedt, zal de verklaring van de prior tegenover de Stadhouders in 1559 onderbieden: de waarheid ligt er wel ergens tussen in. Tegenover de losbandigheid van de kanunniken, volgens Lindanus, staat de stelling van de prior over regelobservantie „... ende hebben goede sorchvoldige administratoers gehadt ende in goede religie, zoe bij haer overste als bij haar visitateurs is bewaart”. Het gebrek aan gastvrijheid volgens Lindanus valt weg tegen het beroep van de prior op allen die er een goed en veilig onderkomen vonden. Rijkdom zegt de een, schamel vermogen roept de ander. Een matig inkomen onder de 2000 gulden, last van onderhoud van kerk, pastoor, vicaris en koster, zorg voor zijlen en dammen, de kloosterlanden goed onderhouden en het onderhoud van de passanten en dat alles voor een klooster, liggende „in een saevelachtich maeger landt”.

Tenslotte viel de beslissing. 7 Augustus 1561 wordt het bisdom Leeuwarden opgericht en tevens bepaald, dat het klooster Bergum bestemd is tot tafelgoed van de nieuwe bisschop. Cunerus Petri, die in 1570 bezit neemt van zijn zetel, gaat ondanks de protesten van de prior van Bergum en van het kapittel van Windesheim tot de inbezitname over.

De prior van het convent, Johannes Bernardi Asschendorp, die in 1552 pastoor in Bergum was, wordt tevreden gesteld met een jaarinkomen van f 600 voor zijn leven, hem wordt een kamer, te stofferen uit het kloostergoed van Bergum, gegeven in het St-Annaconvent in Leeuwarden en 4 schuiten turf 's jaars. Drie andere bewoners, de supprior inclus, krijgen ieder jaar f 100 en nemen verder een bed mede uit het klooster. Of hier de pastoor ook mede aan kant wordt gezet, blijkt niet.

Zodra Leeuwardens bisschop in 1570 beslag legt op de goederen van Bergum, protesteren enkele voornamen ingezetenen van Tietjerksteradeel, waaronder de secretaris, Adriaen van Cronenburgh, de beroemde schilder, straks zelf uitgeweken om wille van de Katholieke religie, namens een wijdere omgeving bij Friesland's Gedeputeerde Staten. Als motief voeren zij ² aan dat dit is „tot grote preiuditie ende schade van den gemeenen ingezetenen van denselven Grietenye, sampt den naeste dorpen van de naestleggende grietenyen, als Smallingerlant, Achtcarspel ende Dantumadeel, besondere 't dorp Bergum ende Noordtmeer,

¹ Post, a.w., p. 239.

² Charterboek, III, p. 837.

in wiens landen 't selve Convent ghelegen is, die van olts olt, tot den tyde dat den Bischof 't selve geincorporeerd heeft, den aelmoesen lybiralyccken den armen personen, soe wel uuyt den voorsz. dorpen comende, als den vreemde passerende man gedeylt, ende liefflyck ontvangen ende getracteert; daer enboven sullen myn Heren considereren het groot ongeriff der Coninklycke Majesteyts Statshalders, Officieren ende andere personen voir hants hebbende, ende namaels nog meerder ongeriff sullen voelen, ten waer dat daer anders mochte in worden versien". Speciaal wordt dan nog eens de nadruk gelegd op de armen van Bergum-Noordermeer, die nooit ten laste van het dorp zijn geweest, terwijl de bisschop er kennelijk andere maatstaven inzake armenzorg in Bergum op nahoudt.

De speling van het lot wilde, dat Cunerus Petri, die aan Bergum als zijn buitenverblijf nogal wat ten koste had laten leggen, juist dáár, toen het tij te zijnen ongunste gekeerd was en hij 28 maart 1578 gevangen was genomen, werd vastgehouden.¹ Nadat hij Friesland kort daarop had kunnen ontvluchten, niet zonder toedoen van de Stadhouder Rennenberg, hebben de kanunniken van St. Augustinus uit Ludingakerk en Achlum opnieuw Bergum kunnen betrekken, totdat op 6 nov. 1581 ten tweede male, maar dan ook zonder verder uitstel, de Staten van Friesland besloten de kloosters Bergum, Smallenee en Sygerswolde af te branden om ze de vijand niet tot steun en roofnest te doen worden.

Na de Hervorming

De beschrijving in de Voorloopige Monumentenlijst doet het voorkomen alsof in 1581 ook de kerk van Bergum haar tribuut aan de ongunst der tijden heeft moeten offeren en stelt, dat in genoemd jaar de zijbeuken vermoedelijk zijn gesloopt. Hoewel het niet uitgesloten moet worden geacht, dat bij de krijgsbedrijven de op korte afstand van het klooster gelegen kerk mede een duw heeft gehad, lijkt het waarschijnlijker de vernauwing van de kerk door het slopen van de zijbeuken te zien in het licht van de veranderde behoeften onder invloed van de Hervorming, aan welke materiële doorbraak men wel niet aanstonds, gezien de penibele tijd, de hand zal hebben gelegd. Wel was Bergum

¹ M. Schoengen, De Schraapzucht van Cunerus Petri, bisschop van Leeuwarden, De Vrije Fries, dl. XX, p. 354. M. P. van Buijtenen, St. Vitus van Oldehove, Utrecht, 1950. Ook verschenen in het Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. 68.

„om”. 8 Januari 1581 verklaren een aantal inwoners welke de inkomsten zijn van de pastorie.¹ Daarop zeggen zij, dat tegenover de uit deze landerijen komende gelden Bergum en Noordermeer „hebben een frije electie gehat uut 't cloister, wen se wilden, naest de pater een pastoir ende een coster, warvoer de gemeente, groet over de 150 offt 200 husen in alles, alsnu begeeren een froome, geleerde predicant end gereformeerde, neerstige schoelmeester, dat har kinder, de seer vele sijnt, nicht langer bister end int wilde loopen sonder leerlingen, end seer veel armoets is”. Bovendien komen wij hier te weten, dat in 1580 aan de goudsmid in Dokkum twee zilveren kelken, een ciborie en twee lepeltjes zijn verkocht voor 52 goudgulden en 14 stuivers, waarmede de oorlogsschatting voor twee maanden is betaald. Bovendien is tijdens de Mis in Bergum door de militair Frans van Gheel, de zoon van de oud-raadsheer Alexius van Gheel, een zilveren kelk weggehaald.

Derhalve niet in 1581 of daaromtrent, wanneer de Staten van Friesland in allerlei opzichten de handen vol hebben, maar hoogst waarschijnlijk in het jaar 1610-1611, als het Twaalfjarig Bestand een adempauze biedt, heeft Bergums kerk een grondige verbouwing ondergaan.

Tenminste als wij de ons ten dienste staande gegevens goed interpreteren. Wel vinden wij in het Statenarchief betalingsordonnanties² van verbouwingskosten in 1595 aan kerk en pastorie van respectievelijk 60 daalders en 150 £, doch dit moeten haast wel uitgaven zijn voor noodvoorzieningen, ook al gaat men er van uit, dat het totaal der verbouwing het dubbele heeft gekost. Immers, zoals straks zal blijken, betaalden de Staten slechts voor de helft.

Wij worden over een meer omvangrijke verbouwing nader geïnformeerd door een verzoekschrift³ van de Bergumers uit 1617, waarop in 1618 de Staten negatief beschikten. Moeilijk valt vol te houden, dat het van groot psychologisch inzicht getuigde van de Bergumer rekwestranten om de Staten, die als „voedsterheren” de goederen van het voormalig klooster beheerden, te confronteren met een herinneringsbeeld aan de „pastoirstijden”, toen het onder de kromstaf goed leven was.

Het verzoekschrift van 27 nov. 1617 brengt het volgende naar

¹ J. Reitsma, Oostergo. Register van de Geestelijke Opkomsten van Oostergo, Leeuwarden, 1888, p. 140.

² Archief van Gedeputeerde Staten, Gf. 501, f. 127v en f. 124r.

³ Sminia-archief, no. 405. Fries Genootschap te Leeuwarden.

voren. De ingezetenen van Bergum hadden een aantal jaren tevoren aan Gedeputeerde Staten gevraagd hun behulpzaam te zijn bij de opbouw van de kerk en toren, die vervallen waren. Zelfs had men daartoe de inkomsten uit wat kerkelanderijen en enige renten opgebracht. In het bestek, dat op last van Gedeputeerde Staten was opgemaakt, werd mede opgenomen de opmaak van de toren, zodat daarin een klok gehangen zou kunnen worden. Dit gedeelte van het bestek, dat de toren betrof, had men niet uitgevoerd, hoewel het dorp dit graag gezien zou hebben, „nochtans vor de moeilicke iaeren daarvan berust”. Niettemin was duidelijk te zien, dat de fundering voor zulk een klokhuis op het kerkhof aanwezig was, en men wilde thans een klok hebben. Van de kant van Bergum poneert men nu, dat „d’ ingezetenen steedich bij de pastoers tijden ende anders gerechtigd sijn geweest om uit het eekhout nopende het houtwerck d’ reparatie van dien te doen. Ende nu mijn E. Heeren belieft heeft verleeden somer doir hunne commissaris het eeckenbosch aldaer staende bij perceelen te vercoopen sonder ogenmerck te nemen op des suppliants vorscreven gerechtigheit, sulcx dat bij den ingesetenen meede het derde lodt gemijnt hebben, bidden en versoeken sy supplianten, myn E. Heeren gelieve hun het vorscreven gemijnde perceel houts te laten behouden, omme te imploieren tot een clockhuis”.

En passant grijpen rekwestranten de kans aan Gedeputeerde Staten onder het oog te houden, dat aan „het Landschap” het beheer van de goederen van het Bergumer klooster geen wind-eieren had gelegd, waarvoor de inwoners indirect konden betalen, „van welke cluster ofte convent aldaer niet alleen d’ armen hunne meeste onderholt hadden, maer ooc de passeerende man ende andere nooddruftig luiden, die nu allen comen tot laste vande ingesetenen, nochtans het lantschap de profijten genieten”.

Als compensatie wil men dus het derde perceel eikenhout hebben om een klokhuis te bouwen. Om de noodzaak van het hebben van een klok duidelijk te maken, voeren zij als motieven aan: „omme een clocke te hangen, waarmede men bequame ordre can hebben, het volc tot het gehoor van Godts woort te roepen, aangesien den gemeenen man daertoe geen mate weet te houden insonderlijk wanneer het duncker weder is als mijn E. heeren eenichsins doir hun presentie ende oculaire inspectie bekend is”. Nogmaals wordt dan gezegd: er moet een klok komen „dewijle het een populoes plaets is van veele durtochten, goet

gehoir van Godts woort ende eenen redelicken Christelicken gemeente heeft”.

Hoewel er over toren en klokkenhuis wordt gesproken komt het ons voor, dat het wel degelijk om de toren gaat en niet om een afzonderlijk klokhuis.

Bij de beurs van ieder overheidslichaam pleegt een onbewogen Cerberus te waak te zitten. Er komt een stekelig advies onder het rekest van niemand minder dan de ontvanger van de provinciale gelden. Deze zal eens uit een ander vaatje tappen. De Bergumers moeten maar zeer koest zijn en geen eisen stellen of van rechten praten. Dan komt het accoord tussen klooster en Bergum van 1529 op tafel. Twee zittende maaltijden en niets meer. „Ende indien” – en hiermede hebben wij tevens het jaar van de herbouw – „mijn E. Heeren A^o 1609 ten tijde als hun kercke ende thoorn besteedt werde te repareren van dit overgelechte accoortbrieff rechte wetenschap ende kennisse gehadt hadden (men voelt nog de spijt naschrijven!): so hadden mijn E. Heeren dorp Bergum dese pretensen ten hoogsten met 200 dalers wel hadden connen boeten; daer ter contrarie 't landtschappe de opbouwinge van hun kercke restauratie ende opmackinge van hun praedicants-huisinge gecost heeft over 4000 car. gulden”.

Na deze voltrefter heeft de ontvanger verder gemakkelijk spel: onbeleefd, ondankbaar en onwaarachtig zijn de aanvragers, want, nergens wordt gesproken van eikenhout hun toekomend bij restauratie van toren en klokkenhuis.

Door een turbe van lieden oud omtrent 70 jaar, had Bergum zich hierop beroepen. Bovendien smaalt hij, dat de bewering als zouden bijna alle „patroonsgoederen” in de restauratie zijn gestoken een praatje is en hij somt op: „8 mad lands” en 15½ gulden rente 's jaars! Als dan toch de boeken open op tafel komen, dan wil hij verder gaan. Inderdaad trekt het Landschap nog 42 gulden huur en meer niet uit de Bergumse pastorielanden, maar het betaalt dan ook salarissen voor predikant en schoolmeester over de driehonderd gulden 's jaars „sulcx dat sij 't lantschappe wel grotelycx behorden te dancken, maer thoenen hun alle wegen ondanckbaer voir so grote gedane beneficiën”. Advies van de ontvanger luidt dan het verzoek ontzeggen „ende Thomas Randfoirt t' ordineren bij poene van executie die 20 eecken boomen bij hem gemijnt ter somme van 186 daler 22½ st. aen desen ontvanger te betalen sonder 't landtschappe meer

lastich te vallen al soe sij voir eenmaal gratie ende profijte vant lantschappe indebito genoech geprofijteerd hebben”.

De afdoening van de zaak heeft de Gedeputeerden géén dag hoofdbrekens meer gekost: „Alles gesien. Nihil dan sullen betalen. Actum 22 Maij 1618 voir noen”.

Toch kunnen wij ¹ dit relaas over het gebeurde in de jaren 1617-1618 nog verder toelichten. Er komt vast te staan, dat op 18 juni 1610 „nadat op 14 maart 1610 een overeenkomst was gesloten tussen de Gedeputeerde Staten en de kerkvoogdij van Bergum, waarbij werd vastgesteld, dat het Landschap de helft plus honderd gulden van de kosten voor zijn rekening zou nemen en daartegenover de gemeente de genoemde twee bronnen van inkomsten zou cederen, de aanbesteding door „Taco Sapesz., Sijbe Dirxz., mr. timmerman ende metzelaer sampt Egbert de Grijter, clercq” in tegenwoordigheid van de Gedeputeerden Abraham Roorda en Dr. Willem van Velzen heeft plaats gehad.² De betalingsordonnanties van de vacatie gelden voor het drietal luiden 16 £ en voor de Gedeputeerden 66 £.

Wanneer nu op 16 maart 1611 de kerkvoogdij van Bergum haar aankomstitels van de af te stane inkomsten aan het Landschap overdraagt,³ is het werk voor een kwart voltooid. A raison van 10 £ waren op 6 september 1610 genoemde twee Gedeputeerden het werk dan ook nog eens in ogenschouw wezen nemen.

Nog twee rekeningposten ⁴ vertellen iets over de grote restauratie, welke in 1610 was begonnen. 19 oktober 1611 wordt volstaan aan „Wybrant Wybrantsz., Gerrit Gerritsz. ende Eede Bauckes, aennemers van 't spits van Bergumer toern voer des Landtschaps helft van beloefde penningen d' summa van 168 £ 15 st. ende 't overbouwen van 't spits ende d'kercke voer deses Landt helfft 42 £ 5 stuivers facit tzamen 211 £”. Bovendien krijgt Dirck Allerts, de leidekker op 25 januari 1614 – eerst in 1613 schijnt het werk pas te zijn klaar gekomen – voor het opleveren van het dak van kerk en toren 15 £ 2 stuivers. Herinneren wij ons nu, dat er in 1618 sprake is van de kosten alleen voor de helft van de provincie al van 4000 gulden voor kerk en pastorie, dan volgt hieruit, dunkt ons, dat de grootste rekeningposten elders zullen zijn verantwoord.

¹ Dank zij de uitgebreide aantekeningen, welke de vroegere chartermeester van het Rijksarchief in Friesland, Dr. J. G. Avis, thans te Zwolle, mij uit de betalingsordonnanties ter beschikking stelde, waarvoor ik hem hier gaarne van harte dank.

² Gf. 50⁸ Rubriek Extra-ordinaris uitgaven.

³ Gk. 8.

⁴ Gf. 50⁹ en Gf. 10¹⁰.

Er doet zich nog een bijzonderheid voor. Bij de afwijzing van het subsidieverzoek van 1617 zegt de ontvanger in zijn glosse, dat wanneer men bij het aangaan van het accord van 1609 (bedoeld is 1610) rechte kennisse had gehad van het overeengekomene in 1529, dat het dan voor Bergum finantieel niet zo goed was afgelopen. Nu is het ons niet gelukt deze overeenkomst van 1610 te vinden, maar in de akte van cessie¹ van 1611 wordt wel degelijk de arbitrage van 1529 gemeld. Misschien valt te veronderstellen, dat dit voor Bergum minder aantrekkelijke archiefstuk intussen uit het stof was opgediept en dat daaraan een jaar later bij de cessie de clausule is te danken „alles voer deese male alleen, sonder in consequentie getrocken te worden ende dat 't Landtschappe voertaen nyet wyders totte onderholdinge der voorschreven kercke gehouden soude syn als de bare bij wylen Dr. Kempo van Martena ende Mr. Marten van Naerden anno XVcxxx deese aengaende wtgesproken, meldet”. Valt echter de nadruk op „rechte wetenschappen” – want gelezen in het verband van de akte van cessie zou men oordelen, dat daarin de clausule al voorkwam – dan moeten wij er een zacht vermaan van de ontvanger in lezen aan het adres van zijn Gedeputeerden!

Wat ook opvalt bij deze transactie is, dat blijkbaar dus de kerkvoogdij de beschikking had over de ongetwijfeld vroeger in het klooster berust hebbende bezitstitels van de kerk, zodat wij de enkele schaarse archiefstukken, welke wij van Bergum bezitten, danken aan deze cessie uit 1611. Gedeputeerden hadden dus kennelijk in 1580 een scheiding in de stukken aangebracht.

Het overnemen van een aantal klooster stelde de Gedeputeerde Staten dus voor de nodige kwesties. Ook bij de beroeping van Ds. Daniel Johannis, die de eerste bekende predikant van Bergum Ds. Wilhelmus Faber opvolgde in 1606, waren er al moeilijkheden ontstaan.² De predikant mocht als pastorie het oude klooster een „groot, jdel en hoog” gebouw bewonen, maar moest dit delen met een ander. Die ander nu had tijdens de vacature de appelhof naar zich toe weten te trekken en sloot later tijdens afwezigheid van de predikant onverhoeds ook alle toegangen af en diens studeerkamer werd overhoop gehaald als bij slechte inwoning betaamt.

Hierop werden een aantal vertimmeringen gemaakt. Toen bij zijn vertrek Daniel Johannis de nota van de verbouwings-

¹ Gk. 8.

² J. Reitsma, een verstooting van de kerk, De Vrije Fries, dl. XVI, pag. 70.

kosten aan huis, koei- en hooischoor en de beide „hoven” presenteerde ad f 375.- ontstond er grote strijd. De commissarissen van Ged. Staten wisten f 100.- te verdienen met een reis naar Bergum en enkele notariële akten. Dan te moeten bedenken, hoe uit de rekening van 1585 b.v. blijkt, dat toen per jaar de Staten f 3500.- trokken uit de inkomsten van Bergums oude kloosterlanden.

Naar alle schijn zijn bij de verbouwing van 1610-1611 de zijbeuken als onbruikbare ruimten opgeofferd, die de kosten van herstel niet meer verdienden. Hoe weinig daarbij is gelet op de constructieve functie van deze zijbeuken, komt tot uitdrukking in de wijze, waarop werd overgeschakeld naar een verkleinde eenbeukige kerk met twee transepten. De bogen tussen hoofd- en zijbeuken werden dicht gezet met steen van de gesloopte zijbeuk eveneens als een pak van hetzelfde laken, voor de doorgangen tussen zijbeuken en transepten. In deze vullingen werden ook de grotere lichtscheppingen aangebracht.

In letterlijke en figuurlijke zin werd nu de kerk meer een „Kruiskerk”. Door het verwijderen van de zijbeuken werd de gewelddruk van de hoofdbeuk niet voldoende opgenomen, zodat de pijlers afwijkingen gingen vertonen. Het inbrengen van enkele tientallen trekbalken met zware verankeringen dwars door de gewelven hebben de kerk voor instorting behoed, maar dan ook – zoals de afwijkingen laten zien – ternauwernood. Ofschoon het Lantschap niet in consequentie getrokken wenste te worden en ondanks het fulmineren van de ontvanger in 1618, springt het toch in de jaren 1637 met 200 gulden en in 1642 met 50 £ weer bij ¹, terwijl tussen 1638 en 1640 twee maal bedragen worden gegeven voor glas, vermoedelijk gebrandschilderd en wel eens 70 £ en andermaal 25 £. ²

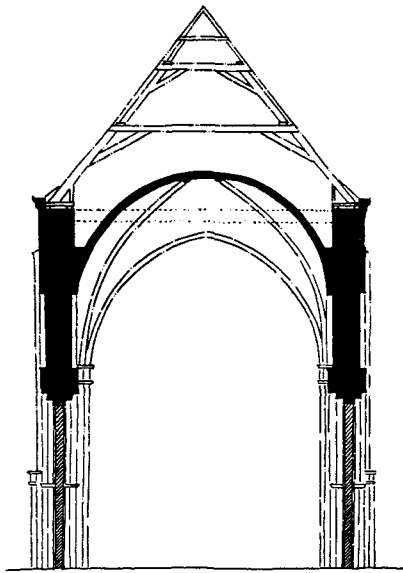
Toch haalde ook in de danig verzwakte toestand de kerk de tweede helft van de 20e eeuw.

Veel lief en leed was er over de kerk heengegaan. Met blijdschap had Bergum in 1662 een nieuwe klok besteld van 26000 pond en de som van aanschaf groot f 2562.- in 1666 aan Jurjen Balthasar ³ betaald waarin opnieuw een bedrag van 300 £ van de provincie. Met moed wilde men dus verder gaan. De inscriptie boven de

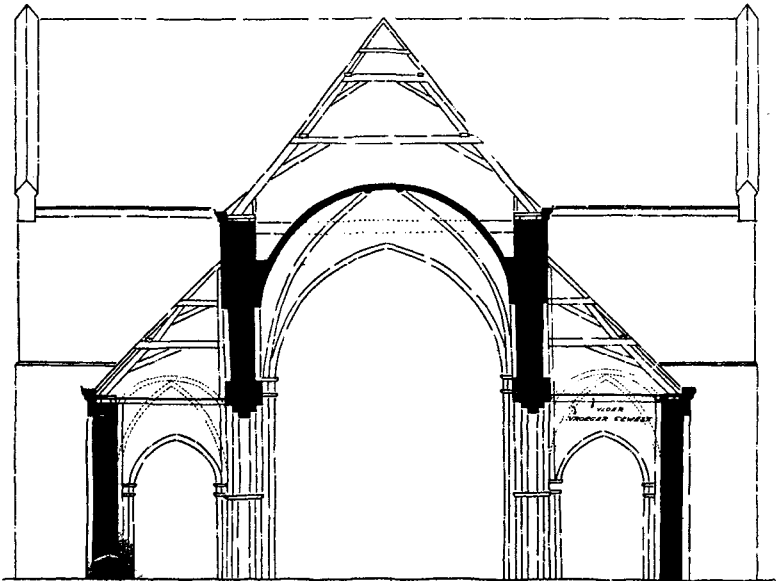
¹ Gf. 50¹⁷ en Gf. 10¹⁸.

² Gf. 50¹⁸ en Inventaris van het archief van de rekenkamer van Friesland R. 56e. Rekening van de rentmeester der Domeinen 1639–1640. f. 37v.

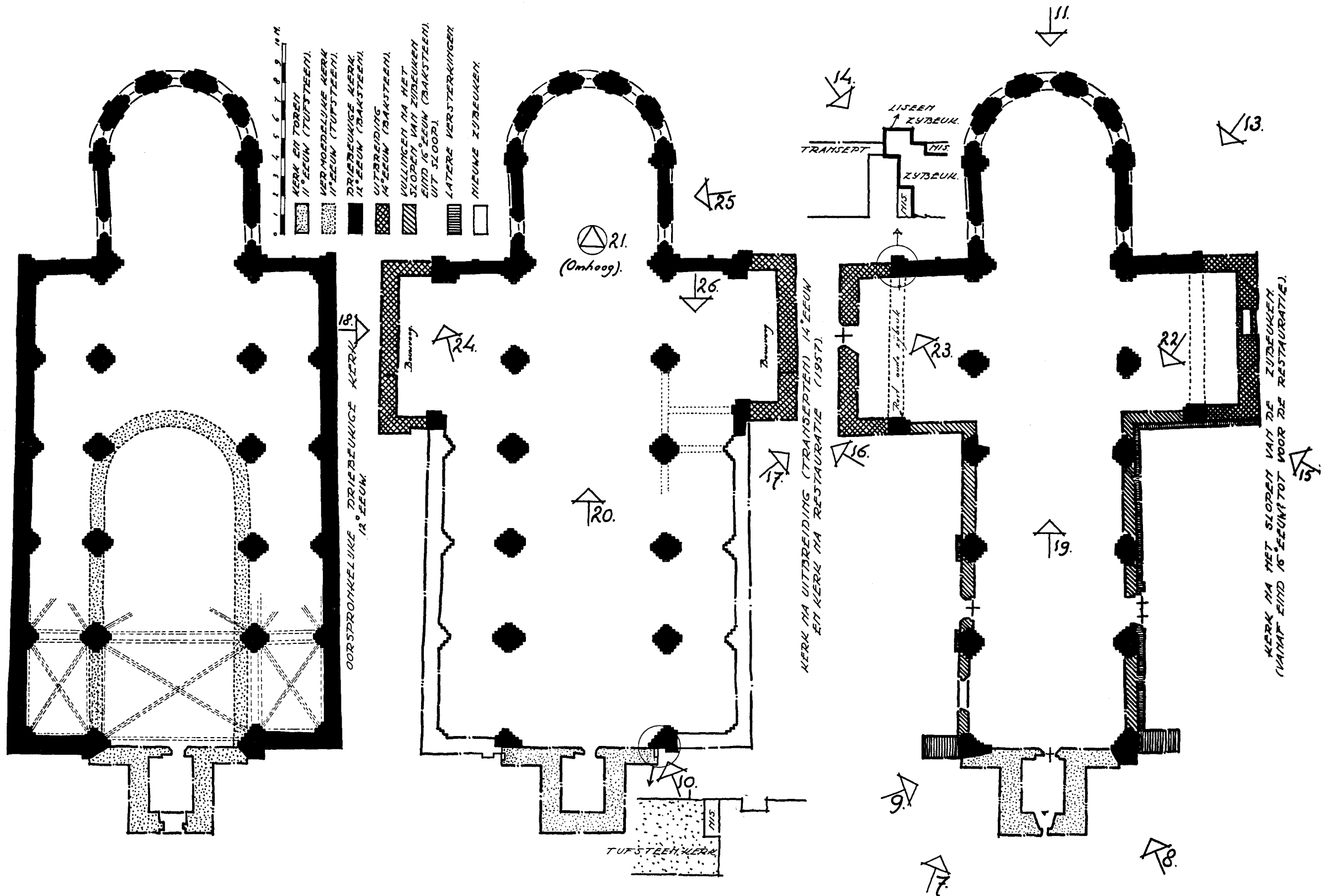
³ Sminia-archief no. 374, Fries Genootschap.

DOORSTIEDE VOOR RESTAURATIE

DOORSTIEDE NA RESTAURATIE

zuidpoort uit 1707, waar de naam van Johannes van Glinstra op prijkte, doch die verdwenen is, bewijst dat ook de 18e eeuw de kerk niet geheel verwaarloosde.

De grote aanpak van de op instorten staande kerk bleef gereserveerd tot na de tweede oorlog, toen met de Rijksdienst voor Monumentenzorg opnieuw de Staten van Friesland, maar niet in kwaliteit als „voedsterheren” van de kerk, zich te buigen hadden over de financiële lasten van dit eeuwenoude gebouw. Zonder de inkomsten uit de oude kloosterlanden van toen is nu de som benodigd voor restauratie gevonden moeten worden.

Ook het restauratieplan zelf is gevonden moeten worden. Sinds 1928 was in Bergum gewacht en gedraald om tot grondig herstel over te gaan. Door de zittende kerkvoogden, geïnspireerd door de eerste burger van Tietjerksteradeel, is in 1949 een restauratieplan aangevraagd, ingediend en uitgevoerd. In drie woorden is hier het werk van jaren samengevat. Een „da capo” kan volstaan om de tufsteen, staande en liggende bouwnaden, de reconstructie van de zijgevels in het geheugen terug te roepen.

Wat plattegrond en uiterlijk aangaan is de kerk door de restauratie in haar middeleeuwse toestand gebracht met dien verstande, dat voor de architectuur van de zijbeuken een hedendaagse werd gekozen en voor de muren gebruik werd gemaakt van een steenformaat van 7 cm. dikte in een menging van rood en geel in een verhouding van 70% en 30%.

Zoveel mogelijk is overal getracht in exterieur en interieur – waar 17e eeuwse preekstoel en familiebanken en 18e eeuws orgel vanzelf aan medewerken – de bouwgeschiedenis zoals geschetst te laten spreken ook voor de eeuwen, die, naar wij hopen nog voor Bergums kerk zijn weggelegd.

FOTO'S

- Nos. 1 en 2. Rijksbureau voor de Monumentenzorg.
- Nos. 3, 5, 6 en 23. Leeuwarder Courant.
- No. 2. B. den Oudsten, Leeuwarden.
- Nos. 7, 8, 13, 14, 15 en 17. K. de Vries, Leeuwarden.
- Nos. 12, 21, 22 en 24. Sj. Andringa, Leeuwarden.
- Nos. 19 en 25. F. C. P. Popken, Leeuwarden.
- De overige foto's van de restaurateur.

BOEKBESPREKINGEN

E. Howard Harris, *The Literature of Friesland*. Van Gorcum & Comp., Assen, 1956.

Men kin gauris de klachte hearre, dat de Fryske literatuer bûten Fryslân net bikend genôch is. Yn it krekt forskynde febr.nûmer fan „De Tsjerne” lit de redakteur Tamminga jitris dy forsuchting hearre nei oanlieding fan Van Heerikhuizen syn „Gestalte der Tijden”, dêr't de Fryske literatuer mei gjin wurd yn neamd wurdt. De fraech oft dy bûtenlânske en Hollânske erkenning wierliken sa ûnmisber is foar de bloei fan de Fryske skriuwerij, wol ik hjir net oer stride. Men mei fêststelle, dat der langer om utens wol mooglikheit is om, as dat winske wurdt, yn 'e kunde to kommen mei hwat Fryslân prestearet. Lju as Prampolini en Fridsma hawwe op dit mêd goed wurk dien. En de jongste bydrage ta in oriëntaasje foar oarstaligen kin yn dy rige wol munsterje.

E. Howard Harris syn boekje „The Literature of Friesland” is ûnder taforsjoch fan de Fryske Akademy, mei finansiële stipe fan de Provinsje en in foarwurd fan Prof. Dr. J. H. Brouwer okkerjiers forskynd by Van Gorcum yn Assen, as frucht fan in persoanlik bisiik oan Fryslân yn 1952 en fan gâns stúdzje. In hânsom en nijsgjirrich boekje, kreas útjown boppedat. Harris hat it net yn 'e djipste socht, net yn 'e oarspronklikheit fan visy. Hy hat — en dat is sûnder mis in deugd — fan syn skôging gjin pakhús fan feiten, nammen, titels en jiertallen makke. It boekje is helder skreaun, oersichtlik fan bou en komt de Fryske literatuer neijeroan fan de toeristyske visy út wei. Dat lêste is neat net slim. Sa'n eksport-artikel — en sa moat men dit boekje sjen — moat hwat attraktyfs yn 'e oanklaijning ha. De hear Harris forstiet de kunst om syn artikel „to bringen”. As toerist wit er hwat oare toeristen (as hja alteast in spoen kulturele niget hawwe) witte wolle en nedich ha. Dat alles wol net sizze, dat de hear Harris mar hwat gesellich oan 't smoutpraten is. It oan 'e literatuer wijde, fierwei greatste part fan dit boekje fan 92 siden is in soarte fan birede-nearre blomlêzing. Oersettingen út poëzij en proaza mei hwat ynljochtingen dêromhinne. En ûnder dy oersettingen yn it Ingelsk binne, tinkt my, treflike stalen fan goede fortaelkunst, dy't ek foar ta de grontekst biwende Fryske lêzers noch wolris hwat forrassends hawwe sille.

Spitich is, dat der noch al ris in forsintsje stean bleaun is. Dat hie foar 't selde better kinnen, as de lju-fan-'e-Akademy de frijmoedichheit nommen hiene de tekst efkes to hifkjen en to korrigearen. „De Stim fan Fryslân” is net „The Spirit of Friesland” (bls. 17). „The Frisian tradition is maintained by the Dutch Royal Family” (12) — nea hwat fan fornommen. It opsitten fan feint en faem („The parents repose trust in their

daughter", 24) liket my langer frijhwat útstoarn. Magister Alwyn is nei't ik mien to witten histoarysk in hwat dubieuze figuer (33). Gysbert Japiks forstoar net yn 1660, mar yn '66 (37). Dat Redbad forkearing hawn hat mei in Rixt (67) sille de Fryske historici nij by opsjen. D. A. Tamminga is net op 29 nov. mar in wike earder to wrâld kommen (bls. 70). En sa is der noch wol it ien en 't oar.* Jitris — ik nim it de skriuwer net sasear kwea-ôf. Oan de wearde fan it boekje docht it net it measte kwea. It hat in geast, in siel, it is skreaun út oertsjûging en leafde wei, mar út oertsjûging dy't net krytykleas en leafde dy't net blyn is. En ik bin Howard Harris tankber foar de treflike formulearring fan syn grondbigjinsel: „It is not numbers, but creative energy that counts” (bls. 17).

ANNE WADMAN.

* Opm.: It wurk is yn opdracht fan de Fryske Akademy fan in oar kontrolearre en korrigearre. Mar boppedat: de ferantwurdlikheit foar de tekst — dus ek foar de flaters — bliuwt ek by Akademy-útjeften alhiel foar de skriuwer.

H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*. Uitgegeven bij de drukkerij Laverman N.V. te Drachten, 1957.

Zojuist zag deze voortreffelijke publikatie het licht, een keerpunt niet alleen in de bestudering van de vroege zandstenen sarcophagen in ons land maar ook van andere voorwerpen zoals tympana, reliëfs en oxaalfragmenten, hoewel in deze studie bijna geheel buiten beschouwing gelaten.

De schrijver heeft zijn onderwerp zeer systematisch behandeld. Allereerst geeft hij de geschiedenis van het onderzoek tot 1952, waarbij hij alvast vooruitloopt op de indeling in vier typen, waarin na het bovenvermelde jaar het materiaal, na verkregen overzicht, kan worden onderscheiden.

Deze typen zijn:

- I. sarcophagen met rechtstandige wanden en met inwendig in de vier hoeken kwart- of halfcylindervormige stenen staven.
- II. rechtstandige wanden zonder de zg. rondstaven.
- III. trogvormige sarcophagen met rondstaven.
- IV. trogvormige sarcophagen met zeer smalle rondstaven.

Tot 1952 volgde Martin de tot dan toe gangbare mening, dat al het roodzandsteen-materiaal gedolven en bewerkt was in en bij de steengroeven te Bentheim en Gildehaus en over de Overijsselse Vecht en de Zuiderzee onze landstreken binnengevoerd.

Een nieuw motief om het onderzoek te hervatten deed zich voor in 1952. In dat jaar werd in de St. Pieterskerk te Utrecht de stenen kist van Bisschop Bernulphus opnieuw opgegraven. Daar het sterfjaar van deze prelaat bekend is — 1054 — ontstond een vast punt in de datering van deze sarcophaag.

Hoewel de eenvoudige uitvoering van dit stuk enigszins een teleurstelling betekende, leverde het onderzoek toch dit resultaat op, dat de groep van het type II, waartoe deze sarcophaag behoort, voortaan gedateerd kan worden op het midden der 11e eeuw.

Wij mogen St. Bernulphus dankbaar zijn, dat hij deze sleutel tot verdere studie de Heer Martin in handen speelde en hem prikkelde tot onverdroten voortgang.

Verschillende opmerkelijke punten dienen hierbij te worden vermeld. De sarcophagen waren doorgaans oorspronkelijk gedeeltelijk op of even onder het grondoppervlak op het kerkhof of in de kerk geplaatst, terwijl zij door de daaropvolgende generaties doorgaans als een familiegrafstede gebruikt werden, d.w.z. zij werden herhaaldelijk geopend voor latere bijzettingen.

Vervolgens gaat Martin dieper in op de versiering van de latere typen III en IV, zoals het ankerkruis, de kruisstaf, de kromstaf, de wijnrank, de menselijke gestalte en het tafereel met de ziel van de overledene.

Aan het einde van zijn studie komen de datering en de herkomst ter sprake.

Type I wordt geacht ontstaan te zijn omstreeks 1000 terwijl type IV nog voorkomt tot diep in de 13e eeuw, dus tot omstreeks 1250.

Het is vanzelfsprekend dat de vier typen elkaar min of meer overlappen en dus niet al te scherp aan tijdgrenzen moeten worden gebonden.

De nieuwe vondst betreffende de herkomst van het z.g. bontzandsteen, waaruit verreweg de meeste sarcophagen blijken te bestaan, is revolutionair en geheel afwijkend van de reeds ruim honderdjarige gangbare Bentheim-Gildehaustheorie. Thans blijkt dat het gebied van oorsprong hoofdzakelijk gezocht moet worden in de Vogezen, Haardt, het Zwarte Woud, het Pfälzer Bergland en de streek tussen de Main en het stroomgebied van de Wezer tot in de omgeving van Göttingen. Het vervoer over de Rijn – de IJssel – de Zuiderzee en de Wezer wordt nu ineens van overwegend belang. Stapelplaatsen waren dan o.a. Keulen, Utrecht en Deventer; daar reisde men naar toe om het benodigde materiaal in te slaan.

Martin sluit zijn studie af met een inventarislijst van het besproken materiaal, gerangschikt naar de vindplaatsen en verlucht met vele tientallen afbeeldingen.

Aan zijn mededeling van de vindplaatsen valt niet te tornen. Deze is hecht gefundeerd op een onderzoek naar de gesteenten door Dr. P. Kruizinga, terwijl uit de verstrekte gegevens van Prof. Dr. J. P. Bakker over waterwegen in N.W.-Friesland omstreeks 1000 na Chr. blijkt dat het zeer wel mogelijk was om vanuit de Wezermond via de Waddenzee en vanuit het IJssel-Rijngebied via geulen en meren sarcophagen in het noorden des lands te vervoeren en af te leveren.

Dr. J. Huizinga stelde een anthropologisch onderzoek in van de in de sarcophagen te Westerland (Wieringen) aangetroffen menselijke resten. De bijgezetten behoorden volgens hem tot de z.g. „latere” Terpfriezen, een mengbevolking van de oorspronkelijke terpbewoners uit het begin van onze jaartelling, en groepen, die zich in die streken vestigden tijdens de periode der Volksverhuizing.

Het hoogtepunt van de hier besproken publikatie van Martin c.s. ligt ongetwijfeld in de herwaardering van de plaatsen der steengroeven, het meest verrassende element in het boek. Hierbij zij het mij vergund een wens te uiten. Misschien zou op deze publikatie nog een aanvulling mogelijk zijn, die voorbeelden en afbeeldingen bevatte van sarcophagen, die in de omgeving van het gebied der steengroeven een definitieve be-

stemming in kerken of op kerkhoven hebben gevonden, dus stukken, die inheems gebleven zijn. Het is van groot belang daarbij te letten op de weergave van de menselijke gestalte, die hetzelfde primitieve karakter zou moeten vertonen als die van de sarcophagen in ons land, waarvan doorgaans verondersteld mag worden, dat zij gebeeldhouwd en wel de ateliers bij de groeven verlieten. Dit archaisch primitief karakter, in Westfalen vanzelfsprekend, zou verwondering kunnen wekken in het gebied der Vogezen en het achterland van Worms, dat meer lag in het centrale cultuurgebied en dus meer met zijn tijd meegang.

Het door Martin gepubliceerde onderzoek is ongetwijfeld van groot kunsthistorisch belang. Hem komt daarvoor veel dank toe, maar tevens hen, die hem terzijde stonden: de Nederlandse Organisatie voor zuiver wetenschappelijk onderzoek, de Fryske Akademy en de specialisten, die met hun bijdragen zijn studie vervolmaakten. D. Bouvy.

Dr. A. W. E. Dek, *Genealogie der graven van Holland*, 2e druk. Uitgeverij Excelsior, 's-Gravenhage, 1954.

Dit werk, waarop de schrijver in 1954 te Amsterdam promoveerde, bevat een genealogie van de bekende vijf „huizen”, benevens hun bastaardtakken. Het „Hollandse huis” (uitgestorven 1299), beginnende met de Friese graaf Gerulf (885), is geheel uitgewerkt met de daaruit gesproten graven van Bentheim en Tecklenburg-Linden (uitgest. 1421 resp. 1329) en de bastaardtak der heren van Haamstede (uitgest. 1638). Van de andere huizen wordt voor de eerste generaties slechts een stamreeks gegeven; het criterium voor de aanvang der uitwerking schijnt niet overal hetzelfde te zijn geweest. Zo komt dan eerst aan de beurt het „Henegouwse huis” (Avesnes, uitgest. 1374), gesproten uit Fastris d’Oisy (c. 1070), dat uitgewerkt is van Bouchard d’Avesnes (ov. 1244) af, door wiens huwelijk met gravin Margaretha van Vlaanderen en Henegouwen het geslacht laatstgenoemd graafschap verwierf. Hierna volgen enige bastaardtakken, waarbij ook wordt vermeld Jhr. Abraham Alemans (1757-1835), Nederland’s Adelsboek, 1940, blz. 47v), wiens afstamming echter niet bewezen wordt genoemd. Dan volgt het „Beierse huis” (Wittelsbach), afstammende van markgraaf Luitpold (ov. 907) en waarvan de uitwerking begint met keizer Lodewijk IV (1282-1347), waarna evenwel natuurlijk de Beierse tak niet uitgewerkt wordt, terwijl de nog bloeiende Paltsische tak, gesproten uit een broer van de keizer, niet eens vermeld is. Na de in 1436 uitgestorven wettige Nederlandse tak volgen de bastaardtakken der heren van Hoogwoude en Schagen (uitgest. eind 16e eeuw resp. 1762). Hierna komt het Bourgondische huis aan de beurt, welks stamreeks via de Franse koningshuizen Valois en Capet teruggaat tot het Frankische gravengeslacht der Rupertingen, beginnende met Rupert I (ov. 764). Hier wordt de gehele Bourgondische tak (uitgest. 1482) uitgewerkt, te beginnen met Philips de Stoute (1342-1404), met de Brabantse en Neverse zijtakken (uitgest. 1430 resp. 1500) en gevolgd door een aantal bastaardtakken, o.w. die der heren van Vere en Vlissingen (uitgest. 1558) en waarvan de laatste, die der heren van Lizele, in 1733 uitstierf. Tenslotte het „Oostenrijkse huis” (Habsburg), teruggaande op Guntram de Rijke (973), uitgewerkt van Maximiliaan I (1459-1519) af

en waarvan zowel de Spaanse als de Oostenrijkse tak (uitgest. 1700 resp. 1780) geheel behandeld zijn, waarschijnlijk wegens hun voortdurende banden met vooral de Zuidelijke Nederlanden. Daar hier geen uitgebreide bastaardtakken voorkomen, zijn ze (evenals dit met kinderloze bastaarden of kleine takken bij de andere huizen geschied is) bij de wettige tak opgenomen, na de wettige broers en zusters. Ons zijn vooral bekend Margaretha van Parma (1522-1586) en haar halfbroer Don Juan (1547-1578), beide vermeld bij de Spaanse tak (blz. 121, XVIII A 8 resp. 11).

In een slotbeschouwing worden behandeld de huwelijkspolitiek der graven van Holland, de leeftijd van bruidegom en bruid bij het huwelijk, het aantal kinderen, de oorzaken van het uitsterven der geslachten (inteelt en intrede in de geestelijke stand), de aantallen bastaarden, een vergelijking hiervan met andere vorstenhuizen en de sociale positie van de bastaarden en hun moeders.

Verder bevat het werk wapens en portretten, genealogische overzichtstabellen, meer dan duizend noten, een uitvoerige bibliografie en een alfabetische index van familienamen.

Voor de Nederlandse geschiedenis van het landsheerlijke tijdperk en de genealogie, vooral van voorname Hollandse geslachten uit de Middeleeuwen, is dit boek, dat zijn stof kritisch behandelt, zeker van belang; specifiek Friese zaken vindt men er nauwelijks in. Een enkele Friese alliantie vindt men op blz. 67 (Albrecht Nicolaas van Beieren van Schagen tr. 1666 Allegonda van Solcama, 1645-1738, d.v. Tjerk en Elisabeth Saekma) en 69 (Jan van Beieren van Schagen, drost en gouverneur van Leeuwarden, tr. Maria van Matenese van Wibisma, c. 1548-c. 1587, d.v. Wouter en Ethiana van Oenema).

J. VISSER.

Dr. M. P. van Buijtenen en Dr. H. T. Obreen, *Westergo's IJsselmeerdijken*: I Dijkage in ontwikkeling; II Inventarissen van de archieven.

Voor het dijksbestuur uitgegeven door A. J. Osinga N.V., Bolsward, 1956.

Dit wurk jowt twa dingen: de ynhâld fan de archiven fan fjouwer wetterskippen, dy't op skift brocht binne, en twa skôgings oer de skiednis fan dy wetterskippen. Beide is bilangryk. Al hwa't oer it dykrjocht yn Fryslân gear west hat, wit hwat moedsum bisykjen it is, jin troch in archyf hinne to wrakseljen dat net skifte is. Dêrom liket it skiftsjen fan de archiven my sels bilangriker as de skôgings.

It wurk is diel fan in greatere opset. Neffens it plan fan de doetiidske ryksarchivaris yn Fryslân soene tonearsten trije archiven op skift brocht wurde, ien fan in gritenij, ien fan in lytse stêd, en ien fan in wetterskip. It soene teffens foarbylden wêze foar oaren. Sa binne Idaerderadiel, Hynljippen en Westergo's Iselmardiken dan skifte.

Dat de kar op dit wetterskip foel, docht jin gjin nij. It bringt jin yn it moderne en yn it âlde dykrjocht. Hwant dit wetterskip is ien, dat munsterje kin tsjin hokfoar wetterskip yn de oare provinsjes. It is de útkomst fan in gearfoeging, dy't men yn provinsjes as Sêlân en Brabân omdôch socht. Dêr wie in stormfloed nedich, om it stribjen nei konsintraesje

wekker to roppen. Yn Fryslân binne de beakens forset, doe't it tij forroun. Mar it is net allinne in modern wetterskip, it is ek biwoartele yn it fiere forline en it is in biwiis fan de libbenskrêft fan de wetterskippen troch de ieuwen hinne.

De skiednis fan it wetterskip wurdt biskaet troch dy fan fjouwer gearfoege wetterskippen: dy fan de suderdiken fan Wûnseradiel, fan it Warkumer Nijlân, Wymbritseradiel c.a., en H.O.N. en Utingeradiel. It archyf fan it lêstneamde wetterskip is troch Van Buijtenen, dy fan de oare troch Obreen op oarder en skift brocht.

Sa op 't each kin men it mei de biwurkers wol iens wêze, sa't hja de ûnderskate archyfstikken yn biskate skiften brocht hawwe. Fansels binne der stikken, dy't yn mear as ien ûnderskiift foelen en dan moast der in kar dien wurde. Hwa't bygelyks in ynsjoch hawwe wol yn de wettersteatswurken dy't in ynstelling yn bihear hie, moat sykje ûnder it haed fan de wurken en ûnder dat fan de eigendommen, omdat — in op himsels tige opmerklik forskynsel — de diken, meidat hja mandêlich waerden, tagelyk eigendom wurden binne. Sa binne ek fan it Warkumer Nijlân de oerdrachten fan wegen en de ôfskaffing fan tollên ûnder it skift: eigendommen to finen (nû. 36). In lyksoartich forskynsel sjogge wy by W.C.C. (nû's 236-321), dêr't de leggers fan ûnderhâldsplichtigen ûnder it haed: finânsjes opnommen binne. Of binne it listen fan omslachplichtigen? Kwea kin it net, hwant it hear is maklik oer to sjen en men fynt sûnder folle omslach hwat men hawwe wol. Dit oer it op skift bringen fan de archiven. De biwurkers meije harsels de útkomst ta eare rekkenje.

In bisûndere wearde hat it wurk, omdat it skôgingen bifettet oer de „dijkage in ontwikkeling”. Van Buijtenen skriuwt oer: „Twee waterschappen in Friesland's Zuidwesthoek”, Obreen oer: „Dijkplicht en waterschappen aan Friesland's Westkust”. Lêstneamde helle hjir syn doctors-titel op.

Van Buijtenen is koart, sober, klear en it slagget him op sa'n manear, de ûntjowing skerp útkomme to litten. Fan hwat er seit, wie gâns al bikend, mar hy set dêrmei it hiele wurk yn in list, dy't de tekening namsto better útkomme lit: it ûntstean fan de Sudersé biskiedend foar it dike-stelsel âldtiids, it ôfdamjen noutiids. Ek de administrative organisaesje is — as de Sudersé sels — de útkomst fan in proses, dat fan it âlde rjocht oer 1398, 1460, 1503/4, 1510, 1525, 1533, 1656 en 1719 nei 1938 rint. Twa wetterskippen jowt er de projeksje fan, apart, mar nei bisibbe. Hja komme út deselde boarne, en rinne nei ieuwen gear yn itselde soal: H.O.N. en Wymbritseradiel c.a., foar 1533 alhiel apart, yn 1533 apart foar it ierdwurk, mar mei mandêlige peallen en haden, yn 1656 alhiel los fan inoar, yn 1938 gearfoege. In nijsgjirrige ûntjowing, as men yn it sin hâldt dat Jancko Douwama in part fan H.O.N. ta Wymbritseradiel rekkenet! Obreen is gâns breder fan opset en bihannelet wiidweidich it ûntstean fan de kontribúsjes, it wurk, it mandêlich wurden fan dat wurk, de wetjowing en forkiezingen mei it stimrjocht. Yn in twade diel komt er op it oanlizzen fan nije diken, to witten de diken fan it Warkumer Nijlân en de Ofslútdyk, en de gefolgen dêrfan foar de bistjûrsorganisaesje.

Yn it diel oer it ûntstean fan de kontribúsjes bisjocht de skriuwer it great arbitramint — dat der in part fan ôfprinte wurdt, is in goed ding! — de forhâlding fan de bûtendyksters en de binnendyksters — oer it ûnt-

stean fan de tsjinstelling hannelet er folle letter yn it boek (bls. 131) — en eardere regelingen. By dit lêste is op te merken, dat ek neffens dizze skriuwer de kontribúsjes ûntstien binne troch útsplissing út it gritenijwêzen (bls. 210). Fierder komt de bineaming oan 'e oarder, de forhâlding tusken de dyksbistjûren en de oerheit (in bigryp, dat er by útsluting op de hegere oerheit slaen lit) en de bistjûrsfoarm.

Haedstik II giet oer it opringen fan arbeid en fan jild, de rjochtspraek, de omslach fan de kosten fan it pealwurk, de grondbilisting as gronkslach fan de lêste-fordieling, de dykplicht, it bûtengewoane ûnderhâld; haedstik III oer it mandélich meitsjen fan it ierdwurk, ensfh. Genôch om dúdlik to meitsjen, dat Obreen de hiele ynrjochting fan de wetterskippen út de doeken docht. Men soe hoopje dat mear wetterskippen fan Fryslân sa'n brede bihanneling krigen.

Bitsjut dit, dat der gjin biswieren binne? Né, dy binne der wol, mar hja nimme de deugd fan dit wurk as gehiel net wei. As hy b.g. kêst 4 fan it skelterjocht bisprekt, slacht er bûten. Nijsgjirrich is syn bistriding fan in opmerking út myn proefschrift, dat it rjocht yn Fryslân, ek it wettersteatsrjocht, nei 1795 boun is oan de Nederlânske rjochtsûntwikkeling. Of is it syn doel net, dat to ûntstriden? It is net dúdlik. Op side 182flg. jowt er tominsten oars net as biwizen foar myn stelling!

Dit wurk — nou as gehiel nommen — oer Westergo's Iselmardiken forriket de Fryske litteratuer. Fryslân docht wol goed mei! Noch mar krekt is it greate standertwurk fan Rienks en Walther útkommen, dat in eare foar Fryslân wie. En nou dit wer.

Hwannear't men de striid yn oare dielen fan Nederlân folget, om to kommen ta greate en sterke wetterskippen, dy't alle lannen omfetsje, dy't bilang hawwe by de wetterskipswurken, dan giet it der om, ynstellingen to meitsjen as yn Hollân de greate wetterskippen fan Delfland, Rijnland en Schieland. Dat Westergo's Iselmardiken dêr wol tsjin munsterje kin, docht bliken út it feit, dat it dizze útjefte oandoarst hat. Ta eare fan Westergo, en ek fan it provinsiael bistjûr, dat de wettersteatsorganisaesje by de Sudersé lâns op 'e hichte fan 'e tiid hâlden hat!

En Osinga is dizze eare treast!

MR. DR. J. P. WINSEMIUS.

H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek, drie kronen met ere*.
Voor de Gemeente Sneek gedrukt en uitgegeven door
Fa. B. Weissenbach & Zn. — Sneek (1956).

Dit boekje (104 bladzijden) is verschenen naar aanleiding van het feit, dat het Snekter stadsrecht in 1456, vijfhonderd jaar geleden dus, vastgelegd werd in een codificatie. Het is royaal geïllustreerd met foto's en met tekeningen van de hand van H. W. Keikes, die eveneens het omslag verzorgde. Het geheel maakt, ook typografisch, een uitstekende indruk.

Wat de inhoud betreft, kan „Sneek, drie kronen met ere” gekwalificeerd worden als een degelijk stuk werk. De schrijvers, resp. conservator van het Snekter Scheepvaartmuseum en stedelijk archivaris, spreken in de Inleiding de wens uit, dat hun boek „het historisch besef van de burgerij in het algemeen versterken en in het bijzonder de belangstelling voor de stedelijke historie vermeederen (moge)”. Hieruit valt af te

leiden, dat zij getracht hebben, aan deze beknopte geschiedenis van Sneek een populair-wetenschappelijk karakter te geven. Hun werk is echter o.i. meer wetenschappelijk dan populair uitgevallen, blijkens de schrijfrant, de vele bronnen-citaten en het uitgebreide notenapparaat. Dit geldt vooral van het aandeel van Halbertsma, bestaande uit de hoofdstukken I (Ontstaan van de stad), II (Verovering van de stedelijke zelfstandigheid) en VI (Tussen Leeuw en Wildeman). Het hier geboden overzicht van de praehistorie (tot de 13e eeuw) en de historie van Sneek tot het midden van de 15e eeuw getuigt van grote deskundigheid, maar vormt bepaald geen lichte lectuur. Op enkele punten heeft het ons niet bevredigd. Wij hadden de Sneker hoofdeling (blz. 34 e.v.) gaarne geconfronteerd gezien met Gosses' voorstelling van „De Friesche Hoofdeling” in het algemeen. Verder heeft de schrijver verzuimd, de juridische positie van Sneek ten aanzien van Westergo te belichten. Waarschijnlijk is Sneek — daarop is reeds gewezen door Telting en Miedema — door „Recht en Raad” van Westergo tot stad verheven. In elk geval vormde laatstgenoemd college blijkens het stadboek van 1456 de hoogste appèl-instantie van de uitspraken der Sneker schepenbank.

De hoofdstukken III (Burgerij binnen nieuw gareel), IV (Het stedelijk domein) en V (Schuilgaande schoonheid in een verjongd stadsbeeld) zijn geschreven door Keikes. Wie hier een overzicht verwacht van de geschiedenis van Sneek van 1456 tot heden, wordt teleurgesteld. Keikes komt niet verder dan tot . . . 1813 (blz. 58). De ontwikkeling van de stad in de 19e en de 20e eeuw, waaromtrent zulke interessante gegevens zijn te vinden in het Sociaal-Economisch Rapport over Sneek van het E.T.I.F. — wij denken hier o.m. aan de aanleg van straat-, spoor- en tramwegen, de vestiging in Sneek van Westfaalse „poepen” als Bervoets, Brennkinkmeyer en Lampe — de opkomst van de Sneker metaalnijverheid onder invloed van de stichting van zuivelfabrieken, de op- en neergang van Sneek als centrum van binnenscheepvaart (mest en terpaarde) — blijft geheel buiten beschouwing. Trouwens, ook de behandeling van de periode 1456-1813 vertoont leemten. Zo komt de belangrijke rol, die Sneek gespeeld heeft in het laatste bedrijf van het drama van de ondergang der Friese vrijheid (1498-1523) op blz. 51 noch elders in het boek tot z'n recht. Zelfs „Greate Pier”, zich noemende „hertog van Sneek” en aldaar in 1520 gestorven en begraven, is over het hoofd gezien!

Toegegeven: het beperkte bestek dwong de schrijvers van „Sneek, drie kronen met ere” tot een keuze. Maar in een boek, waarvan een geheel hoofdstuk (VI) gewijd is aan het wapen van Sneek, zijn omissies als de zoëven gesignaleerde toch bezwaarlijk te verdedigen.

Voor het overige beperkt onze kritiek zich tot kleinigheden: een aantal drukfouten, enige dubblures en een tegenstrijdigheid. Tot eerstgenoemde categorie behoren: „voorschijnen” op blz. 28 (r. 11 v. b.), „1524” op blz. 39 (r. 22 v.b.), „omstrek” op blz. 68 (r. 3 v.o.), „eetgerij” op blz. 86 (r. 7 v.b.), „blazenen” op blz. 99 (r. 2 en 1 v.o.), „voltrekt” op blz. 100 (r. 11 v.o.) en „ballinschap” op blz. 101 (noot 15, r.3). Dubblures treft men aan op de bladzijden 47-37 en 48-43 (noot 33). Wat de tegenstrijdigheid aangaat: op blz. 46 spreekt Keikes van vier, op blz. 36 Halbertsma van twee „Burgemeesteren”: uit het stadboek van 1456 blijkt, dat eerstgenoemde auteur zich vergist.

Het bovenstaande neemt niet weg, dat onze totaal-indruk van „Sneek, drie kronen met ere” uitgesproken gunstig is. Dit boekje is geen gelegenheidsgeschrift-zonder-meer, maar een werk van blijvende waarde. Het vormt een rijke bron van gegevens betreffende de historie van Friesland's tweede stad. Wij bevelen het dan ook van harte aan in de belangstelling van allen, die zich interesseren voor de Friese geschiedenis, in het bijzonder ook van de opvoeders van onze Friese jeugd zowel buiten als binnen Sneek. K.D.V.

H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, deel IIIA en deel IIIB, beide 1956. Uitgave van de Fryske Akademy (Wever - Franeker).

Het is tragisch, dat de schrijver het in druk verschijnen van zijn volledig levenswerk niet meer heeft mogen beleven. Even vóór het voltooiën van het handschrift werd Hartman Sannes in vliegende sneeuwstorm begraven in de grond van zijn eigen Bildt. Het doet enigszins vreemd aan, dat binnen het kader van een zo nauwkeurig en uitvoerig boek, noch in het herdenkingswoord noch in het voorwoord (hoe sympathiek beide overigens zijn) de levensloop van Sannes geschetst is; deze Bildt'ker, die zijn onderwijzersloopbaan voortijdig afbrak om de geschiedenis van Het Bildt te schrijven, had stellig een plaats verdiend naast de andere (ongetwijfeld voortreffelijke) heren, die hier in beeld en jaartallen vastgelegd zijn.

Het in tweeën gesplitste deel III behandelt de Bildtse geschiedenis van 1795 tot 1955. Een duidelijke tijdgrens tussen A en B is er niet en die zou ook moeilijk consequent aan te houden zijn, waar een min of meer duidelijke kentering van de verschillende facetten van het Bildtse leven niet in één jaartal te wringen valt. De omwenteling van 1795 is een logisch en hanteerbaar begin, het heden een gewaagd, maar logisch besluit, doch tussenbeiden vindt het ene onderwerp zijn heroriënteringspunt in 1851, het volgende in 1880 en het derde omstreeks 1900. Met deze moeilijkheid inzake de indeling worstelen alle schrijvers, die zich niet tot één historisch onderwerp bepalen. Men zal de splitsing in twee afdelingen voor lief moeten nemen.

Dit derde deel toont dezelfde worsteling met het weergeven van de met bewonderenswaardige ijver en speurzin verzamelde massa gegevens als de delen I en II. Sannes werd beheerst door de drang om niet alleen alles, wat maar met mogelijkheid te achterhalen viel, te verzamelen, maar om ook alles, wat hij aldus gevonden had, te verantwoorden. Dat dit geschiedde ten koste van de vlotte leesbaarheid en (soms) van de overzichtelijkheid, is al eerder verkondigd. Maar hoe de drang om anderen te doen delen in al zijn weten zich moge manifesteren in zijn werk, hij tekent tegelijk (tendele) de persoonlijkheid van deze schrijver, wiens leven een gul offer aan anderen betekende. Ten dele, want wie Sannes heeft horen antwoorden na de Halbertsmaprijsuitreiking (voor zijn eerste deel) of wie hem wel eens heeft zien zingen, weet, dat hij niet de „droge figuur” was, die sommigen wel uit zijn geschriften meenden te mogen aflezen.

Ook nu treft men naast logisch gesloten hoofdstukken (zoals die over kerk, onderwijs en waterstaat) andere aan, die een bonte verscheidenheid laten zien, in welke de gebruiker (in minder mate: de lezer) maar moeilijk

de weg vindt. Het is daarom toe te juichen, dat H. S. Buwalda thans een register op alle vier delen heeft vervaardigd.

Wanneer hierboven over de „gebruiker” wordt gesproken, dan is daarmee óók bedoeld degeen, die zich begeeft in de problemen van de algemene Friese geschiedenis. De titel van het werk vermeldt: Geschiedenis van Het Bildt (beschreven in haar verband met de algemene historie van Friesland) en deze belofte tussen haakjes is in de tekst wel zodanig nagekomen, dat men tussen de zuivere Bildtse geschiedenis belangrijke aanwijzingen voor de Friese vindt.

Vóór het eerste deel van dit omvangrijke werk werd uitgegeven, kende het publiek buiten Het Bildt Sannes vooral als de beschrijver van schooltoestanden en schoolmeesters uit het verleden. In deel III komt deze bijzondere voorkeur van de Bildt-historicus volledig tot zijn recht.

H. S. Buwalda stond voor de zware taak om de laatste hand te leggen aan het handschrift van Sannes en om een en ander persklaar te maken en van illustraties te voorzien. Voorzover valt na te gaan is hem deze opgave goed van de hand gegaan. Mogelijk had enig Bildtker zich soms een andere illustratie gewenst, maar menigeen kan zich er nu van overtuigen, hoezeer het dempen van de vaart het dorpsbeeld van Stannebuurt en St. Jabuurt heeft verarmd.

Na hetgeen de geakundige beschrijvingen van Dantumadeel en Smaltingerland aan geschiedenis opleverden, is dit boek over Het Bildt de eerste volkomen verantwoorde geschiedenis van een plattelandsgemeente. En daarop kan Het Bildt trots zijn.

J. J. SPAHR VAN DER HOEK.